

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ФЕДЬКО ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА

УДК 821.161.2.09 “15/17”

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЖАНРОВО-СТИЛЬОВА СВОЄРІДНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ТРАКТАТИВ У
БАРОКОВОМУ ДИСКУРСІ**

Галузь знань: 03 Гуманітарні науки
Спеціальність: 035 Філологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Ольга
ФЕДЬКО

Автор цифрового
підпису **Ольга ФЕДЬКО** О.М.Федько
Дата: 2025.06.13
12:45:25 +03'00'

Науковий керівник – **Поплавська Наталія Миколаївна**,
доктор філологічних наук, професор

Тернопіль – 2025

АНОТАЦІЯ

Федько О.М. Жанрово-стильова своєрідність українських трактатів у бароковому дискурсі. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 Філологія. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2025. 248 с.

Дисертаційна робота присвячена комплексному літературознавчому аналізу українських трактатів кінця XVI – початку XVIII століть у контексті барокового дискурсу. Її актуальність зумовлена: необхідністю обґрунтування в контексті історії українського письменства та глибшого вивчення трактату як жанру, що містить ціннісні орієнтири для збереження віри і духовності; нагальною потребою детальнішого дослідження їх аксіології та переосмислення основних концептів для розуміння та застосування в сьогоденнішніх реаліях.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що в українській медієвістиці трактат вперше цілісно постав об'єктом літературознавчого аналізу як самобутнє явище доби бароко, а також системно вивчено особливості побутування трактатів в українському бароковому письменстві, використано нові підходи до їх аналізу не лише з позицій змісту, а й з естетичних та поетики, що сприяє науковій рецепції світогляду їх авторів. Для чіткого окреслення жанрово-стильових особливостей трактатів в контексті барокового дискурсу визначено основні чинники та джерела формування жанру, виокремлено головні періоди активного його функціонування. У запропонованій періодизації в основу покладено не лише хронологічний, а й естетичний чинники.

Теоретичне значення дисертації полягає в системному осмисленні жанру трактату як своєрідного явища української літературної традиції епохи бароко, що формувалося під впливом культурно-історичних, конфесійних і освітніх факторів. На основі досліджень української медієвістики узагальнено підходи до наукової рецепції трактату, визначено етапи становлення та функціонування жанру, виокремлено його композиційно-стильові особливості в межах доберестейського, поберестейського та могилянського періодів. Дослідження

поглиблює уявлення про естетичні та ідеологічні доміанти трактатної прози другої половини XVII – початку XVIII століття, сприяє вдосконаленню методологічного апарату для аналізу давньої літератури і збагачує сучасну наукову дискусію щодо трансформацій жанрових форм у контексті української барокової культури.

Практичне значення роботи зумовлено теоретичними положеннями та висновками, які окреслюють проблемні напрями для нових наукових досліджень українських трактатів, зокрема для вивчення їх художніх аспектів та впливу на формування великих прозових жанрів в українській літературі. Її результати також можуть бути використані для написання монографій, підручників, навчальних посібників. Запропоновані методологічні підходи до аналізу трактату як жанру удосконалюють навички системного прочитання та інтерпретації давньої літературної спадщини, формують критичне мислення щодо естетичних, світоглядних та ідеологічних компонентів тексту. Висновки та основні положення наукової праці є корисними при викладанні курсів «Історія української літератури» та «Теорія літератури», для підготовки лекцій, практичних занять, рефератів, курсових та кваліфікаційних робіт.

Ключовими теоретико-методологічними підходами до аналізу трактатів епохи Бароко стали герменевтичний, наратологічний, завдяки яким відтворювалися соціально-культурні контексти минулого, на тлі яких формувався жанр та вироблялися різні, зокрема естетичні, критерії до його оцінки, широке залучення різних публікацій як джерел інформації про матеріали дослідження. Для аналізу першоджерел використовувалися такі методи, як культурно-історичний, порівняльний, бібліографічно-описовий, текстологічний, контекстуальний розгляд джерел, систематизації та логічне узагальнення інформації з первинних джерел і інших досліджуваних матеріалів. Для вирішення конкретних завдань дослідження застосовано проблемно-тематичний та системний методи.

Враховуючи те, що трактати відображають не тільки інтелектуальні пошуки того часу, а й глибоке прагнення їх авторів до збереження й утвердження

віри, національної ідентичності та моральних і духовних цінностей, простежено витоки формування та основні етапи його побутування в українському письменстві епохи Бароко (доберестейський, поберестейський, могилянський, друга половина XVII – початок XVIII століть). Розглянуто динаміку жанру від ранніх доберестейських зразків до художньо довершених творів Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Дмитрія Туптала та Стефана Яворського, які засвідчують глибоку інтелектуальну інтеграцію українського письменства в загальноєвропейський науковий і духовний простори. Наголошено, що у тодішній міжконфесійній комунікації трактати транслювали певну інформацію і мали відповідну політично-релігійну спрямованість, публікувалися та широко використовувалися у духовній та полемічній практиках. Тому вони сьогодні важливі для пошуків національних і духовних орієнтирів кожного українця і дають можливість простежити спектр та розвиток тогочасних суспільно-культурних відносин, болючі проблеми епохи.

Окреслено достатньо репрезентативну панораму жанрово-стильових особливостей українських барокових трактатів, у яких поступово формується установка на нову конструктивну роль художнього образу, що збуджує емоції реципієнта відповідними художніми засобами. Встановлено, що кожен із творів відзначався логічною аргументацією, зрозумілим викладом та прагненням переконати читача. Їх автори аналізували причини історичних перипетій, формували богословські концепції, упорядковували церковну історію, закладаючи основи майбутньої національної самосвідомості та засвідчуючи існування в Україні потужної інтелектуальної еліти, здатної захищати й розвивати духовно-культурні цінності.

Аналізом текстів підтверджено, що у трактатах окреслилася певна структура: передмова до читача, окремі статті, композиційно незалежні наративи, спогади, різні документи, якими увиразнювали достовірність твору. Автори, як правило, влучно вплітали у тексти імена давніх мислителів, істориків, зокрема античних. Теологи досить вільно використовували історичні факти, не надто зважаючи на їхню достовірність, віддаючи перевагу ефектній подачі, що

відображалося в індивідуальній стильовій манері. Вони ставили за мету не лише фіксувати окремі події, але їх інтерпретувати, суб'єктивно тлумачити. Через це у трактатах гармонійно поєднуються оповідні елементи з публіцистично-ораторськими прийомами, документалізм та міфологізм. Документалізм простежувався у точному відображенні деталей тогочасного життя, тоді як міфологізм полягав у прагненні трансформувати образ світу, зближуючи його з релігійними уявленнями та самоусвідомленням. Це виявляється, наприклад, у «Треносі» Мелетія Смотрицького, а також «Месія правдивий» Іоанікія Галятовського, «Розыск о расколнической бринской вірі» Димитрія Гуптала, «Камінь віри» Стефана Яворського.

Підкреслено особливу роль діалогічно-монологічних форм у структуруванні трактатів. Автори, надаючи перевагу урізноманітненню жанрових форм і прямому зверненню до конкретного адресата, перебували в постійному діалозі. Це призводило до того, що їхня риторична стратегія набувала ознак емоційного переконання. Усі художні засоби були спрямовані на посилення авторської позиції та аргументаційної складової текстів. Для досягнення цієї мети широко застосовувалися техніки ампліфікації, що здебільшого полягали у пробудженні в адресатів відповідних емоцій, таких як зворушення, милосердя чи обурення. Однією із ключових жанрових ознак трактатів було протиставлення, яке закріпилося в українській традиції ще з часів Київської Русі. Воно стало помітним у період Реформації та Контрреформації, коли відбувалася поляризація релігійних доктрин католицизму, протестантизму та православ'я. Цей принцип відіграв першорядну роль у співвідношенні тексту-закиду і тексту-відповіді, став їх стилістичною домінантою та забезпечував художній ефект полемічного діалогу. Це ілюструє діалог трактатів уніатського апологета Лева Кревзи «Оборона церковної єдності» і православного Захарія Копистенського «Книга о вѣрѣ единой» та «Палінодія, або Книга про оборону». Полілогом шукали шляхи вирішення непростих богословських проблем Касіян Сакович, Петро Могила, Іван Дубович, Пахомій Война-Оранський. Такий підхід зустрічаємо у трактатах Іоанікія Галятовського,

Лазаря Барановича, Стефана Яворського та інших богословів. Іоаникій Галятовський, наприклад, доклав немало творчих зусиль до дискусій щодо суверенності православної віри вже не тільки з традиційними опонентами, зокрема католиками та уніатами, а й проти нових – турецько-татарської експансії, течій юдаїзму, магометанства.

Простежено, як діалогічність текстів сприяла властивій бароко художньо-риторичній стилізації. Визначено основні художні прийоми: численні риторичні запитання або вигуки, анафори й епіфори, ускладнені синтаксичні фігури. Письменники широко застосовували запозичені з Біблії або створені на основі біблійної стилістики символи й алегорії.

Охоплення окреслених вище векторів у дисертації дало змогу інтерпретувати барокові трактати як цілісний літературний жанр, що ввібрав не тільки інтелектуальні пошуки того часу, а й проілюстрував глибоке прагнення авторів до збереження й утвердження своєї віри, національної ідентичності та моральних і духовних цінностей. Ці твори важливі і сьогодні для пошуків національних і морально-етичних орієнтирів кожного українця.

Окреслена в дослідженні еволюція трактатного жанру, його функціональна й стилістична своєрідність, а також глибокий зв'язок із суспільно-політичним та релігійним контекстами часу підтверджують його важливість для вивчення як літературного, так і культурного процесів в Україні. Подальші розвідки в цьому напрямі відкривають перспективу для міждисциплінарного аналізу та поглибленого осмислення жанру як одного з ключових інструментів інтелектуального самовираження української барокової доби. Надалі доцільним вбачаємо дослідження трактатів крізь призму порівняльної поетики, вивчення типологічних зв'язків із європейськими зразками, а також звернення до питань перекладу, тобто транскрибування сучасною українською мовою, з глибокими науковими коментарями для ширшого академічного й читацького використання.

Ключові слова: *трактат, бароковий дискурс, наратив, жанр, метафора, концепт, риторика, бароко, Яворський, Мазепа, переконання, полеміка, полілог, полемічно-публіцистична література, апологетика, поберестьейський період, польський переклад, жанрово-стильова своєрідні.*

ABSTRACT

Fedko O.M. The genre and stylistic specificity of Ukrainian treatises in the Baroque discourse. Qualification research work, presented as manuscript.

The dissertation on reception of the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 035 Philology. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2025. 248 s.

The dissertation is devoted to a comprehensive literary analysis of Ukrainian treatises from the late 16th to the 18th centuries within the context of Baroque discourse. Its urgency is justified by following factors: the need to fill the voids in the history of Ukrainian writing and to undertake a deeper exploration of some genres, among which there are treatises that contain value guidance to save faith and spirituality; an urgent need for a more detailed study of their axiology and the rethinking of basic concepts for their understanding and application in today's reality.

The scientific novelty of the results is the treatise for the first time became a holistic object of literary analysis as an original phenomenon of the Baroque era in Ukrainian medieval studies, and also the peculiarities of the existence of treatises in Ukrainian Baroque writing were systematically studied, new approaches to their analysis were used not only from the essential, content positions, but also from the aesthetic and poetics, which contributes to the reception of the worldview of their authors. It has been analyzed the main factors and sources of formation of genre, pointed out main periods of its active function to clarify the genre-stylistic features of treatises in the context of Baroque discourse. The proposed periodization is based not only on the chronological, but also on the aesthetic factor.

The theoretical value of the dissertation is the systematic understanding of the treatise genre as a peculiar phenomenon of the Ukrainian literary tradition of the Baroque era, which was formed under the influence of cultural-historical, confessional and educational factors. On the basis of studying Ukrainian medieval studies, approaches to the scientific reception of the treatise are generalized, the stages of the formation and functioning of the genre are determined, its compositional and stylistic

features within the pre-Union of Brest, immediate post-Union of Brest and Mogilev periods are highlighted. The study deepens the understanding of the aesthetic and ideological dominants of treatise prose of the second half of the 17th - early 18th centuries, contributes to the development of a methodological apparatus for the analysis of ancient literature and enriches the modern scientific discussion on the transformations of genre forms in the context of Ukrainian Baroque culture.

The practical value of this research work is determined by the theoretical positions and conclusions that outline problematic directions for new scientific research of Ukrainian treatises, particularly for the study of their artistic aspects and for the influence on the formation of major prose genres in Ukrainian literature. Its results can also be used to write monographs, textbooks, and manuals. The proposed methodological approaches to the analysis of the treatise as a genre contribute to the development of skills in systematic reading and interpretation of the ancient literary heritage, form critical thinking about the aesthetic, worldview, and ideological components of the text. The conclusions and main provisions of the scientific work are useful for teaching the courses "History of Ukrainian Literature" and "Theory of Literature", and can become the basis for the preparation of lectures, practical classes, essays, term papers, and qualification papers.

The key theoretical and methodological approaches to the analysis of treatises of the Baroque era became hermeneutic, narratological, cultural-historical and comparative, thanks to which the socio-cultural contexts of the past were reproduced, against the background of which the genre of the treatise was formed and various, in particular aesthetic, approaches to its evaluation were developed, and the bibliographical and descriptive approach includes the wide involvement of various publications as sources of information about the research materials. For analysis of primary sources, we were guided by such methods as textual, contextual consideration of sources, systematization and logical generalization of information from primary sources and other research materials. The problem-thematic, genre-stylistic and systemic methods were also applied to solving specific research tasks.

Given that the treatises reflect not only the intellectual pursuits of that time, but also the deep desire of the authors to preserve and affirm the Orthodox faith, national identity, moral and spiritual values. The description of the treatise genre and the main stages of its existence in Ukrainian literature of the Baroque era (pre-Union of Brest, immediate post-Union of Brest, Mogilev periods, the second half of the 18th - early 19th centuries) are identified. Traced the dynamics of genre from the early pre-Brest samples to the artistically perfect works of Ioanikii Galyatovsky, Lazar Baranovych, Innocent Giesel, Dymytrii Tuptalo and Stefan Yavorsky, which certify the deep intellectual integration of Ukrainian literature into the all-European scientific and spiritual space. It is emphasized that in the interconfessional communication of that time, treatises transmitted certain information and had a corresponding political-religious orientation, being published and widely used in spiritual and polemical practices. Therefore, they are important today both for the search for national and spiritual orientations of every Ukrainian, and for providing an opportunity to trace the spectrum and dynamics of the societal and cultural relations of that time, as well as the painful issues of the era.

A sufficiently representative panorama of the genre and stylistic features of Ukrainian Baroque treatises has been outlined, in which a new constructive role of the artistic image is gradually formed, one that evokes the emotions of the recipient through corresponding artistic means. It has been established that each of the works was characterized by logical argumentation, clarity of presentation, and the aim of convincing the reader. Their authors analyzed the causes of historical upheavals, shaped theological concepts, systematized church history, laying the foundations of future national consciousness, and attesting to the existence of a powerful intellectual elite in Ukraine capable of defending and developing spiritual and cultural values.

Textual analysis confirms that the treatises followed a distinct structure: a preface addressed to the reader, individual articles, compositionally independent narratives, memoirs, and various documents used to embellish the work. The authors skillfully incorporated the names of ancient thinkers, historians, and classical writers into their texts. Theologians employed historical facts rather freely, often prioritizing dramatic presentation over factual accuracy, which was reflected in their individual stylistic approaches. Their goal was not merely to record events but to interpret them, offering

subjective commentary. As a result, these texts harmoniously blend narrative elements with publicistic and oratorical techniques, combining documentary realism with mythologization. Documentary realism was manifested in the precise depiction of contemporary life, while mythologization sought to transform the worldview, aligning it with religious beliefs and self-perception. This is evident, for example, in “Threnos” by Meletiy Smotrytsky, “The True Messiah” by Ioanykii Galyatovsky, “The Investigation of the Schismatic Bryn Faith” by Dymytrii Tuptalo, and “The Stone of Faith” by Stefan Yavorsky.

Scholars have emphasized the crucial role of dialogic-monologic forms in structuring these works. The authors, favoring genre diversification and direct address to specific recipients, maintained continuous dialogue. This resulted in rhetorical strategies acquiring characteristics of emotional persuasion. All literary devices were employed to reinforce the author's position and strengthen textual argumentation. To achieve these objectives, amplification techniques were extensively utilized, primarily aimed at evoking specific emotional responses in readers – including tenderness, compassion, or indignation. A fundamental principle of these treatises was antithesis, deeply rooted in Ukrainian tradition since the Kyivan Rus' period. This became particularly pronounced during the Reformation and Counter-Reformation, when religious doctrines of Catholicism, Protestantism, and Orthodoxy became increasingly polarized. This antithetical principle played a pivotal role in the accusation-response dynamic, emerging as a stylistic dominant that created the artistic effect of polemical dialogue. This is exemplified in the textual dialogue between Uniate apologist Lev Krevza's “*Defensio unitatis ecclesiae*” (Defense of Church Unity) and Orthodox writer Zakhariia Kopystensky's “*Knyha o viri yedynoi*” (Book on the One True Faith) and “*Palinodia, or The Book of Defense*”.

Other theologians who engaged in controversial resolutions of complex theological issues through polylogue included: Kassian Sakovych, Petro Mohyla (Peter Mohila), Ivan Dubovych, Pakhomii Voina-Oransky. These principles manifested in treatises by Ioanykii Galyatovsky, Lazar Baranovych, Stefan Yavorsky and other prominent theologians. Ioanykii Galyatovsky, for instance, dedicated significant intellectual effort to

debates concerning Orthodox faith sovereignty, engaging not only with traditional opponents (Catholics and Uniates) but also new challenges such as Turkish-Tatar expansion, ideological currents of Judaism, Mohammedanism, Islam.

The study traces how the dialogic nature of the texts contributed to the characteristic Baroque artistic-rhetorical stylization. The main artistic techniques are numerous rhetorical questions and exclamations, anaphoras and epiphoras, and rather complex syntactic figures. The authors made extensive use of symbols and allegories either borrowed from the Bible or created following biblical stylistic patterns.

The comprehensive analysis of these vectors in the dissertation has enabled the interpretation of Baroque treatises as an integral literary genre that incorporated not only the intellectual pursuits of the era but also demonstrated the authors' profound commitment to preserving and affirming their faith, national identity, and moral-spiritual values. These works remain profoundly relevant today in the ongoing search for national and spiritual reference points among Ukrainians. Furthermore, they provide valuable insights into the spectrum and dynamics of contemporary socio-cultural relations, as well as the pressing issues of that historical period.

The evolution of the treatise genre outlined in this study, along with its functional and stylistic distinctiveness and profound connection to socio-political and religious contexts of the period, confirms its significance for understanding both literary and cultural processes in Ukraine. Further exploration in this direction opens prospects for interdisciplinary analysis and deeper comprehension of the treatise as a key instrument of intellectual expression during the Ukrainian Baroque era. Subsequent research should focus on comparative poetics, examination of typological connections with European counterparts, as well as address translation issues—specifically, rendering these texts into modern Ukrainian with comprehensive scholarly commentary to facilitate broader academic and public engagement.

Key words: *treatise, Baroque discourse, narrative, genre, metaphor, concept, rhetoric, Baroque, Yavorsky, Mazepa, persuasion, polemics, polylogue, polemical-publicistic literature, apologetics, post-Union of Brest period, Polish translation, genre and stylistic distinctiveness.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, що індексуються в наукометричній базі даних

Web of Science

1. Zavaruieva I., Bondarenko L., Lutsenko V., Nazarenko O., **Fedko O.** Communicative Methods of Forming Professional Competences of Future Foreign Specialists During Distance Learning of Ukrainian Language in HEIs. *Studies in Media and Communication*. 2022. Vol. 10, Iss. 3. P. 226–235. DOI: 10.11114/smc.v10i3.5855 URL: <https://redfame.com/journal/index.php/smc/article/view/5855>

Статті у виданнях, що включені до категорії «Б»

Переліку наукових фахових видань України

2. Федько О. Риторичність українських польськомовних трактатів могилянської доби. *Київські полоністичні студії*. Т.39. Київ, 2023. С. 491–506. URL: <https://doi.org/10.17721/psk.2023.39>

3. Федько О. Жанрова своєрідність трактатів Захарії Копистенського. *Studia Methodologica*. Тернопіль. Видавничий дім «Гельветика». Вип. 57. 2024. С. 103–113. URL: <https://doi.org/10.32782/2307-1222.2024-57-10>

4. Федько О. Український бароковий трактат: парадигматика жанру. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич: Дрогобицький педуніверситет ім. І. Франка. Вип.77, Том 3. 2024. С. 214-221. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/77_2024/part_3/31.pdf

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Федько О., Поплавська Н. Діалог як наративна форма українських трактатів епохи раннього бароко. *Грааль науки*. №11. 2021. С. 328–332. URL: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.24.12.2021.054>

6. Федько О. Жанрова своєрідність українського барокового трактату. *The 2nd International scientific and practical conference «Modern science: innovations and prospects» (November 7–9, 2021)*. SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2021. С. 622–627. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2021/11/MODERN-SCIENCE-INNOVATIONS-AND-PROSPECTS-7-9.11.2021.pdf>

7. Федько О. Стильова своєрідність українських барокових трактатів XVII ст. *Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки : матеріали всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю присвячені 85-річчю від дня народження професора Дмитра Бучка (10–11 листопада 2022 року)*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2022. С. 150–154. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/28404>

8. Федько О. Барокова проза XVII ст. у працях Богдана Лепкого. «*Колисав мою колиску вітер рідного Поділля*»: творчий феномен Богдана Лепкого» (до 150-річчя від дня народження українського митця) : збірник тез міжнародної наукової конференції (9–10 листопада 2022 року). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2022. С. 131–135. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/28134>

9. Федько О. Полемічні акценти трактату Петра Могили «Літос». *Новітні тенденції розвитку сучасної гуманітаристики (присвячена світлій пам'яті професора Гром'яка Романа Теодоровича)* : збірник тез всеукраїнської наукової конференції (21 березня 2023 року). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2023. С. 67–70. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/28842>

10. Федько О. Комунікативна специфіка українських барокових трактатів XVII століття. *Соціальні комунікації в умовах глобалізаційних процесів: стан, тенденції, перспективи* : збірник тез за матеріалами Міжнародної наукової конференції (м. Тернопіль, 16–17 червня 2023 року). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2023. С. 58–60. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/29821>

11. Федько О. Особливості специфіки наративної форми українських трактатів епохи раннього бароко. *Міжнародна науково-практична конференція «Мови та літератури у крос-культурній перспективі»*: збірник тез. Київ. 2023. С.109–112.

URL:<https://mu.edu.ua/storage/MSU/pages/conferences/2023/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%20%D1%83%20%D0%BA%D1%80%D0%BE%D1%81%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%>

[D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B9%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%2016-17.pdf](#)

12. Федько О. Українські барокові трактати і поетичні послання Тараса Шевченка в контексті риторики. *Геній Шевченка: особистість, творчість, доля: матеріали Міжнародної наукової конференції (20 березня 2024 року)*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2024. С. 122–125. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/33178>

13. Федько О. Жанрова своєрідність українського трактату XVII ст. *Перехресні стежки та поза ними: розвиток жанрів та стилів у літературі (присвячена 75-річчю з дня народження професора Миколи Ткачука) : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (7 листопада 2024 року)*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2024. С. 39–43. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/35282>

14. Федько О. Трактат Кирила Транквіліона-Ставровецького «Зерцало богословія» у контексті естетики раннього Бароко. *Scientific achievements of contemporary society. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference*. Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2024. P. 635–645. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/12/SCIENTIFIC-ACHIEVEMENTS-OF-CONTEMPORARY-SOCIETY-5-7.12.24.pdf>

15. Федько Ольга Миколаївна. Концептуальні домінанти трактатів Острозького культурного осередку кінця XVI ст. *Корпанюківські читання. Українська література в діалозі з історією і світом: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції (5 березня 2025 року)*. Переяслав : Університет Григорія Сковороди в Переяславі. 2025. С. 65-69. URL: <https://drive.google.com/file/d/1JRcmVyrjie5BCppViCTIMVfJfjeYfi2Hy/view?pli=1>

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Культурно-історичні чинники формування трактатної традиції	24
1.2. Наукова рецепція та теоретико-методологічні принципи	34
1.3. Витоки та жанрове формування українського трактату	43
Висновки до Розділу 1	61
РОЗДІЛ 2. ТРАКТАТ У КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ РАНЬОГО БАРОКО	64
2.1. Трактати доберестейського періоду: концептуалізація богословських доктрин	64
2.2. Авторська інтенція та жанрова специфіка трактатів перших поберестейських десятиріч	77
2.2.1. «Пересторога» невідомого автора	79
2.2.2. Мелетій Смотрицький	84
2.2.3. Лев Кревза	99
2.3. Жанрова своєрідність трактатів Захарії Копистенського та Кирила Транквіліона-Ставровецького	104
Висновки до Розділу 2	119
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКІ ТРАКТАТИ У ХУДОЖНІЙ ПРОЄКЦІЇ ЗРІЛОГО БАРОКО	128
3.1. Літературно-богословський полілог трактатів могилянської доби як жанрово-стильовий феномен українського барокового письменства	128
3.2. Поетика наративу та тематична варіативність філософсько-богословських трактатів другої половини XVII ст.	156

3.2.1. Проблемно-тематична поліфонія трактатів Іоанікія Галятовського і Лазаря Барановича.....	159
3.2.2. Художнє осмислення морального самовдосконалення у трактатах Інокентія Гізеля	183
3.3. Літературний вимір концепту «віра» у трактатах Димитрія Туптала та Стефана Яворського	192
Висновки до Розділу 3	202
ВИСНОВКИ	210
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	218
ДОДАТКИ	245

ВСТУП

Актуальність дослідження. У непростих умовах сьогодення, коли Україна долає нові виклики і випробування, питання духовного життя, національної ідентичності та історичної пам'яті мають особливу актуальність. Важливо звертатися до духовних надбань української культури, зокрема літератури різних епох, які містять ключі до розуміння витоків нашої національної самосвідомості та здатності консолідуватися у кризові моменти. Це передбачає детальне вивчення спадщини видатних українських письменників-богословів епохи Бароко, які є знаковими представниками нашої духовної та літературної традицій. Їхній вклад у політичні, суспільні, а також культурно-літературні процеси свого часу має велике значення для розуміння суспільного життя як того минулого, так і теперішнього періодів. Вони аналізували історичні перипетії буття українського народу, розробляли богословські концепції, упорядковували церковну історію, закладаючи основи національних мислення і світорозуміння. Духовний, творчий і моральний світ українських богословів кінця XVI – XVIII століть показує існування сильної інтелектуальної еліти в Україні, здатної захищати та розвивати духовно-культурні цінності. Їхня спадщина є джерелом натхнення та орієнтиром для сучасного українського суспільства, що прагне зберегти свою ідентичність і духовну єдність.

Наукове дослідження їхнього доробку, зокрема трактатів, дозволяє знаходити відповіді на питання, які турбують нині, та окреслити можливі шляхи виходу з кризових ситуацій у церковному і суспільному житті. Особливу увагу варто звернути на актуальність проблеми теоретичного та художнього осмислення українського барокового трактату. Незважаючи на те, що ці твори були написані та опубліковані понад чотири століття тому, їхні основні ідеї залишаються важливими для розуміння релігійно-моральних питань сьогодення. Вони можуть слугувати цінним ресурсом для вирішення сучасних релігійних, моральних і соціальних проблем.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю обґрунтування в контексті історії українського письменства та глибшого вивчення трактату як жанру, що містить ціннісні орієнтири для збереження віри і духовності, особливо в умовах війни, в якій перебуваємо зараз. Незважаючи на те, що існують дослідження, присвячені цьому жанру, залишається нагальною потреба детальнішого дослідження їх аксіології та переосмислення основних концептів для розуміння та застосування в сьогоденних реаліях. Ці фактори визначили вибір теми дослідження та сформувавши його основні завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Підготовку дослідження здійснено в межах науково-дослідної теми кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання «Національні моделі української та зарубіжної літератури» (номер 0118 U003136).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 5 від 23 грудня 2024 р.).

Метою дисертації є комплексний літературознавчий аналіз українських трактатів кінця XVI – XVIII століть в контексті барокового дискурсу.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан дослідження проблеми в українській медієвістиці;
- розкрити теоретичні засади наукової рецепції трактату та визначити методологічні підходи до аналізу;
- виділити основні історичні етапи формування жанру;
- розглянути культурно-історичні чинники формування трактатної традиції;
- розкрити жанрову специфіку трактатів доберестейського та поберестейського періодів;
- схарактеризувати жанрово-стильову своєрідність трактатів моголянської доби;
- визначити художні домінанти трактатів другої половини XVII – початку XVIII століть.

Об'єктом дослідження є трактати «Ключ Царства Небесного» (1587) Герасима Смотрицького, «О единой истинной православной вірі» (1588) Василя Суразького, «Казання... Кирила патріарха єрусалимського» (1596) Стефана Зизанія (Тустановського), «Унія» (1595), «Герезія» і «Гармонія» (1608) Іпатія Потія, «Оборона церковної єдности» (1617) Лева Кревзи, «Книга о вѣрѣ единой» (1619-1621) та «Палінодія, або Книга про оборону» (1621) Захарії Копистенського, «Тренос» (1610), «Виправдання невинності» (1621), «Оборона виправданнєм» (1621), «Апологія» (1628) та «Паранезис» (1629) Мелетія Смотрицького, «Зерцало Богословія» (1618) Кирила Транквіліона-Ставровецького, «Перспектива і пояснення облуд, ересей і забобонів греко-римської церкви» (1642) Касіяна Саковича, «Літос, або Камінь із пращі святої руської православної церкви» (1644) Петра Могили, «Образ Східної православної церкви» (1644) Івана Дубовича, «Дзеркало, або завіса» (1645) Пахомія Войни-Оранського, «Стара віра» (1668) Павла Бойми, «Нова міра старої віри» (1676) Лазаря Барановича, «Стара Західна Церква...» (1678), «Розмова Білоцерківська» (1663), «Fundamenta» («Основи») (1683), «Боги поганські» (1686), «Месія правдивий» (1669), «Лебідь...» (1679), «Коран Магомета» (1683) Іоанікія Галятовського, «Мир з Богом чоловіку» (1669) Інокентія Гізеля, «Про походження Святого Духа» (1682) Адама Зерникова, «Розыск о расколнической бринской вірі» (1709) Димитрія Туптала, «Камінь віри» (1718) Стефана Яворського, загалом 31 трактат окресленої доби.

Предмет дослідження – тематичні, жанрово-композиційні та стильові особливості трактатів кінця XVI – XVIII століть.

Теоретико-методологічна основа роботи сформована декількома масивами наукових джерел. Багатий матеріал для аналізу в діахронному аспекті, з'ясування закономірностей і тенденцій розвитку жанру, жанрово-стильових особливостей, проблемно-тематичних параметрів барокових трактатів складають праці українських і зарубіжних літературознавців Т. Александрович, О. Астаф'єва, С. Бабича, Броджі Беркофф Джованни, К. Борисенко, М. Возняка, О. Гнатюк, М. Грушевського, С. Єфремова, І. Ісіченка, К. Копержинського,

В. Кречотня, Ю. Ларіна, Б. Лепкого, О. Лямбрехт, С. Маслова, В. Маслока, О. Матушек, Д. Наливайка, І. Огієнка, Л. Олійник, Н. Поплавської, Є. Пшеничного, Р. Радишевського, В. Сребнюк, К. Студинського, С. Сухаревої, Р. Ткачука, Т. Трофименко, М. Трофимука, Л. Ушкалова, І. Франка, О. Циганок, Д. Чижевського, Вал. Шевчука, В. Яременка, П. Яременка.

Для реалізації методологічних підходів та інших ракурсів дослідження барокових трактатів важливими були праці істориків, культурологів, філософів та богословів, таких як Я. Буцьора, О. Висоцький, І. Власовський, Б. Войтов, Р. Голик, С. Головащенко, Б. Гудзяк, Л. Довга, І. Захара, І. Зема, Я. Ісаєвич, М. Кашуба, П. Кралюк, І. Крип'якевич, Ю. Мицик, В. Нічик, В. Литвинов, С. Плохій, П. Сас, С. Сеник, Я. Стратій, М. Хоміч, Н. Яковенко.

Методи дослідження. Мета і завдання роботи зумовили вибір таких методів: культурно-історичний, завдяки якому відтворено соціально-культурні контексти минулого, на тлі яких формувався жанр трактату та з'явилися різні, зокрема естетичні підходи до його оцінки; бібліографічно-описовий, що передбачає широке залучення різних публікацій як джерел інформації про матеріали дослідження. Для аналізу першоджерел використано такі методи, як текстологічний, контекстуальний розгляд джерел, систематизації та логічне узагальнення інформації з первинних джерел і інших досліджуваних матеріалів, а також герменевтичний та порівняльно-історичний підходи, пов'язані з аналізом та тлумаченням текстів. Для вирішення конкретних завдань дослідження застосовано також структурно-типологічний, проблемно-тематичний, порівняльний та системний методи. Ключовими теоретико-методологічними підходами до аналізу трактатів епохи бароко стали герменевтичний, наратологічний. Водночас керувалися принципами конфесійної толерантності, неупередженості та історизму.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що в українській медієвістиці трактат вперше цілісно постав об'єктом літературознавчого аналізу як самобутнє явище епохи Бароко, а також системно вивчено особливості побутування трактатів в українському бароковому письменстві, використано

нові підходи до їх аналізу не лише з позицій змісту, а й з естетичних та поетики, що сприяє науковій рецепції світогляду їх авторів. Для чіткого окреслення жанрово-стильових особливостей трактатів в контексті барокового дискурсу визначено основні чинники та джерела формування жанру, виокремлено головні періоди активного його функціонування. У запропонованій періодизації в основу покладено не лише хронологічний, а й естетичний чинники.

Теоретичне значення дисертації полягає в системному осмисленні жанру трактату як своєрідного явища української літературної традиції епохи Бароко, що формувалося під впливом культурно-історичних, конфесійних і освітніх факторів. На основі вивчення української медієвістики узагальнено підходи до наукової рецепції трактату, визначено етапи становлення та функціонування жанру, виокремлено його композиційно-стильові особливості в межах доберестейського, поберестейського та могилянського періодів. Дослідження поглиблює уявлення про естетичні та ідеологічні домінанти трактатної прози другої половини XVII – початку XVIII століття, сприяє вдосконаленню методологічного апарату для аналізу давньої літератури і збагачує сучасну наукову дискусію щодо трансформацій жанрових форм у контексті української барокової культури.

Практичне значення роботи полягає:

у науково-практичній площині – теоретичні положення та висновки окреслюють проблемні напрями для нових наукових досліджень українських трактатів, зокрема для вивчення їх художніх аспектів та впливу на формування великих прозових жанрів в українській літературі. Її результати також можуть бути використані для написання монографій, підручників, навчальних посібників. Запропоновані методологічні підходи до аналізу трактату як жанру удосконалюють навички системного прочитання та інтерпретації давньої літературної спадщини, формують критичне мислення щодо естетичних, світоглядних та ідеологічних компонентів тексту;

у навчальному процесі – узагальнення та основні положення наукової праці є корисними при викладанні курсів «Історія української літератури» та

«Теорія літератури», для підготовки лекцій, практичних занять, рефератів, курсових та кваліфікаційних робіт.

Особистий внесок дисертанта. Наукові результати роботи є особистим надбанням авторки. Одна публікація написана у співавторстві, інші – одноосібні.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовано на міжнародних та всеукраїнських конференціях: II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна наука: інновації та перспективи» (м. Стокгольм, Швеція, 7-9 листопада 2021 року), Всеукраїнській науковій конференції (з міжнародною участю), присвяченій 85-річчю від дня народження професора Дмитра Бучка (м. Тернопіль, 10–11 листопада 2022 року), Міжнародній науковій конференції «Колисав мою колиску вітер рідного Поділля»: творчий феномен Богдана Лепкого» (до 150-річчя від дня народження українського митця) (м. Тернопіль, 9-10 листопада 2022 року), Всеукраїнській науковій конференції «Новітні тенденції розвитку сучасної гуманітаристики», присвяченій світлій пам'яті професора Гром'яка Романа Теодоровича (м. Тернопіль, 21 березня 2023 року), Міжнародній науковій конференції «Соціальні комунікації в умовах глобалізаційних процесів: стан, тенденції, перспективи» (м. Тернопіль, 16–17 червня 2023 року), Міжнародній науково-практичній конференції «Мови та літератури у крос-культурній перспективі» (м.Київ, 2023 року), Міжнародній науковій конференції «Геній Шевченка: особистість, творчість, доля» (м. Тернопіль, 20 березня 2024 року), Всеукраїнській науковій конференції «Перехресні стежки та поза ними: розвиток жанрів та стилів у літературі», присвяченій 75-річчю з дня народження професора Миколи Ткачука (Тернопіль, 7 листопада 2024 року), V Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові досягнення сучасного суспільства» (м.Лондон, Велика Британія, 5-7 грудня 2024 року), Міжнародній науковій конференції «Куди тече українська річка: творчий універсум Уласа Самчука» (м. Тернопіль, 20 лютого 2025 року), I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Корпанюківські читання. Українська література в діалозі з історією і світом» (м. Переяслав, 5 березня 2025 року); засіданнях кафедри української та

зарубіжної літератур і методик їх навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (2022-2024 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 15 публікаціях, серед яких: 1 стаття (у співавторстві) в журналі, що індексується в наукометричній базі даних Web of Science; 3 статті у виданнях, включених до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України; 11 публікацій у збірниках матеріалів і тез конференцій.

Структура роботи визначається метою та завданнями. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (255 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 248 сторінок, із них – 202 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Культурно-історичні чинники формування трактатної традиції

XVI – XVIII століття є непростим і важливим періодом історії України. «У політичній історії, – на думку О. Висоцького, – він охоплює такі процеси, як перехід всіх українських земель під владу Речі Посполитої, наростання визвольної боротьби, створення національної державності в ході Хмельниччини, подальша втрата завоювань. У вітчизняній культурі це була яскрава, плідна епоха, принципова для подальшого розвитку» [Висоцький 2009, с. 54].

Доречно зауважити, що на початку XVI століття українські землі були поділені між п'ятьма різними державами, але більша їх частина перебувала у складі Литовської та Польської держав. Проте через різні історичні обставини Велике князівство Литовське було змушене піти на союз із Польським королівством. У 1385 році було укладено Кревську унію, за умовами якої Ягайло ставав польським королем та литовським князем. Об'єднання Литви та Польщі завершилося Люблінською унією 1569 року. Як наслідок – утворена Річ Посполита на чолі з виборним монархом, який титулувався королем польським і великим князем литовським. Після Люблінської унії помітно активізувалася польсько-католицька дискримінація українського православного населення, включаючи шляхту, яка ще посилювалася політикою єзуїтів, запрошених до Польщі в 60-их р.р. XVI століття для боротьби з протестантизмом. Вони активно насаджували уявлення про неповноцінність православних релігії й культури та поширювали католицизм на українських землях. Тому становище православних у Литві значно погіршилося: їх було позбавлено права займати державні посади, церковні ієрархи не могли брати участь у сеймі та сенаті тощо.

Утворення нової держави загострило ситуацію: більшість населення країни тепер становили віруючі двох християнських конфесій – католицької та православної, причому перша користувалася цілковитою підтримкою держави, а друга стала об'єктом експансії з боку як латинського католицизму, так і різних

форм протестантизму (лютеранства, соцініанства, кальвінізму). Між православними українцями та поляками-католиками почалася релігійна та культурна конфронтація, яка посилила в Україні відродження ідеї церковної унії, офіційне проголошення якої відбулося в жовтні 1596 року на церковному соборі в Бересті. Було утворено греко-католицьку церкву, яка за умовами Берестейської унії зберігала східний обряд, церковнослов'янську літургічну мову, право заміщення духовних посад, уживання старого календаря, право нижчого духовенства одружуватись тощо. Визнавалася зверхність римського папи як першоієрарха всієї християнської церкви та були прийняті католицькі догми. У контексті такої ситуації спостерігалось розмежування українського суспільства на дві конфесії: православну й уніатську (греко-католицьку), що зумовило релігійне протистояння.

Угода, укладена між частиною православного духовенства Київської митрополії та папським престолом, привела до утворення греко-католицької церкви, а також дозволила зберегти східний обряд і богослужбову мову (церковнослов'янську), що сприяло захисту української культурної спадщини. Відкривалися школи, колегіуми, друкарні, відіграючи важливу роль у просвітництві українського народу. Для частини православних, які перейшли в унію, вона стала альтернативою прямій асиміляції в римо-католицькому середовищі, дозволяючи уникнути повного поглинання польською культурою. Борис Гудзяк зазначає, що внаслідок унії «руські єрархи перейшли з підпорядкування Царгородові під верховенство папської влади», і вона «стала докорінною переломною подією в історії Київської церкви, наслідки якої викликали глибинний резонанс у релігійному, культурному й політичному житті Східної Європи і ще досі відбиваються на міжконфесійних взаєминах у християнському світі» [Гудзяк 2000, с. 311]. На деякий час православна церква втратила свою ієрархію, відновивши її лише в 1620 році заходами Петра Сагайдачного. А в 1632 році король Владислав IV розділив єпархії між уніатами і православними. Отже, Україна перебувала у непростих культурно-політичних

умовах: роз'єднаність українських земель, відсутність єдиного політичного центру, соціальне і національне гноблення, агресія турків і татар.

З одного боку, Берестейська церковна унія 1596 року викликала серйозні релігійні й соціальні протиріччя, що суттєво вплинули на формування української національної ідентичності. З іншого боку, літературний і культурний розвиток, стимульований унією, заклав підґрунтя для національної свідомості та міжконфесійного діалогу щодо її легітимності.

Така ситуація вплинула не лише на релігійне життя, церковну догматику, створення відмінних конфесійних ідентичностей, а й на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток українських земель, визначила зміни в менталітеті суспільства. П. Сас у монографії «Витоки українського націотворення» зазначає, що після Берестейської церковній унії 1596 року спостерігається активна конфесіоналізація, наслідком якої було формування нових релігійних свідомостей, реформи релігійного життя, поява братств, нових типів навчальних закладів, інтенсифікація літературного життя, зростання активності Церкви у релігійно-організаційній та освітній сферах. Культурно-освітній та релігійно-реформаційний рух набув політичного характеру, проявом чого стало відновлення 1620 року православної ієрархії [Сас 2010, с. 36-37]. Після затвердження у 1633 році на коронаційному сеймі польським королем Владиславом IV «Диплома для православних» була легалізована православна церковна ієрархія. Митрополитом Київським і Галицьким став Петро Могила.

30 – 40 роки XVII століття називають «могилянською добою». Важливою засадою цього періоду було упорядкування внутрішнього життя церкви як цілісного організму після безправ'я Київської православної митрополії. Серед основних завдань – систематизація та виправлення догматики, обрядовості, а також вдосконалення церковної освіти, відновлення ефективної системи управління церковною юрисдикцією, визначення статусу і повноважень різних церковних інституцій, розподілення владних функцій єпископату та предстоятеля [Головащенко 1997].

Наступним етапом у вирішенні догматично-богословських проблем була друга половина XVII ст. «Попри складну міжнародно-політичну ситуацію, Українська козацька держава поступово перетворилася у країну з порівняно високим загальним рівнем культури, освіти і науки. Велику роль у їхньому розвитку відігравало православне духівництво. Київ, Чернігів та Переяслав належали до провідних осередків підготовки теологів, перекладачів, учителів не лише для України, а й Білорусії, Молдавії, Московії й навіть Центрально-Східної та Західної Європи» [Історія 2014, Т.2, с. 310]. Політичні потрясіння Руїни та поділ українських земель між Московією і Польщею спричинили кризу державності. У цей час країна була розділена між різними політичними силами, а гетьмани змінювалися надзвичайно часто, що призводило до внутрішньої боротьби.

Така непростя релігійно-політична ситуація, однак, не перешкодила культурному розвитку. У цей період активно розвивається стиль бароко, для якого характерна як епічна спрямованість на зовнішній світ, так і лірична самозаглибленість, а також яскрава театральність. Зародилося бароко на українських теренах приблизно наприкінці XVI століття та проіснувало до кінця XVIII століття. Пік його розвитку припадає на XVII століття. У цей період воно стало поширеним у більшості європейських країн, а його характерні риси проявлялися у всіх сферах культури – музиці, літературі та архітектурі. Відмова від усталених художніх норм попередників і створення власного канону дозволили бароко синтезувати раніше несумісні принципи і прийоми, а також гармонійно поєднати непоєднуване завдяки продуктивній інтеграції з іншими стильовими напрямками, узагальнити та синтезувати попередній досвід, а також вміло увиразнити специфічні риси, такі як химерність, прагнення вразити, помпезність і пишномовність, які стали характерними для стилю. Для мистецьких творів стильовими домінантами були пишність, динаміка, пристрасть до різноманітних ефектів, нетрадиційних форм, яскрава видовищність. Наприклад, будівлі обов'язково прикрашалися химерними фасадами, форма яких ховалася за прикрасами.

Митці бароко часто користувалися метафорами, оскільки вони давали змогу об'єднати сакральне з гумористичним, символіку з повсякденним натуралізмом, аскетизм із гедонізмом. Література доби вирізняється суперечливістю, хаотичністю, пошуком нових форм та нагромадженням художніх засобів і стилістичних фігур. У той же час вона зберігала чіткість і логічність у розв'язанні глобальних проблем, що хвилюють людство вже сотні років: життя і смерть, щастя і смуток, кохання і гріховність. Основною метою авторів було вплинути на свідомість читачів через емоції. Вона була досить продуктивною у жанровому аспекті, стимулювала прагнення авторів якомога точніше відобразити героїчні сторінки життя народу у літописанні, психологічні колізії у віршуванні та драматургії, формування національної ідентичності у житійній та ораторсько-проповідницькій прозі у складних екзистенційних умовах. Спостерігалось трансформація традиційних літературних жанрів, і водночас утворювалися нові, зокрема віршовані і драматичні, поява яких була зумовлена поворотом тодішньої України до європейської освіченості.

Важливим чинником у жанротворенні епохи Бароко були естетичні потреби у колах шляхти та міщанства, дуже часто забарвлені релігійними почуттями. Відстоювалися не лише державні інтереси, а й церкви. Авторська діяльність розцінювалася як праця на благо вітчизни і церкви і була спрямована не тільки на задоволення естетичних, пізнавальних, виховних потреб читача, а й обслуговувала церковне життя, релігійний культ. Тому релігійна проблематика продовжувала залишатися визначальною у письменстві тієї доби, одним із жанрів якого є богословські трактати, що переважно аргументували правильність віровчення тієї чи іншої церкви, канонічність/неправомірність Берестейської унії, світоглядні суперечності Сходу і Заходу, упереджено трактували деякі історичні події, наприклад, хрещення Русі.

Релігійне життя українців активізувалося, оскільки релігія і церква відігравали у їхньому суспільному житті значну роль. Відстоювання релігійних прав було пов'язане з необхідністю збереження українського народу як такого, його мови, культури від процесів чужоземної колонізації. У відповідь на загрозу

полонізації та релігійного тиску тодішні діячі працювали над збереженням національної ідентичності через літературу, освіту та релігію.

У XVI столітті формувалася українська книжна мова, яка базувалася на церковнослов'янській із включенням народних елементів. Вона використовувалася в літературі, освіті, церковних текстах і полеміці. Важливими осередками збереження національної ідентичності стали братства, зокрема Острозьке, Львівське, Київське та Луцьке. Вони підтримували освіту, мали визначальний вплив на релігійно-культурне життя: розвивали книгодрукування, фінансували мистецькі проекти. Важливу роль у цьому процесі відіграла Острозька академія. Вона не лише виконувала роль освітнього центру, але й стала інтелектуальним форпостом православ'я, сприяючи духовному та культурному відродженню українського народу, а її інтелектуальна спадщина відіграла ключову роль у збереженні української духовності та культури в цей період, залишивши глибокий слід у становленні української ідентичності.

Академія була створена для збереження і зміцнення православної віри в умовах католицької експансії та наслідків Берестейської унії. Існувала на кошти мецената і захисника православної церкви князя Костянтина-Василя Острозького, котрий забезпечував фінансову підтримку, видавничу діяльність і залучав провідних інтелектуалів. У діяльності академії поєднувалися елементи східнослов'янської та західноєвропейської освітніх традицій. Викладання велося кількома мовами: церковнослов'янською, грецькою та латинською, що забезпечувало високу освітню якість. У стінах академії обговорювалися проблеми релігії, філософії, науки, що сприяло формуванню нових підходів до духовного і світського життя. При академії діяла друкарня Івана Федорова, яка стала однією з провідних друкарень Східної Європи. У 1581 році було видано Острозьку Біблію – перше повне друковане видання Святого Письма церковнослов'янською мовою. Попри вагому освітню діяльність, вона стала духовним центром, який сприяв збереженню східнохристиянської традиції, та осередком літературної творчості, зокрема трактатів, спрямованих на захист православної віри.

У культурній традиції України середини XVI століття окреслилася тенденція, яка полягала в лінгвістичній та семантичній адаптації стандартних релігійних текстів до рівня сприйняття освіченого мирянина, прикладом чого є Острозька Біблія. Книжники Острозького культурного осередку, наприклад, глибоко вивчали давньоруські рукописи, копіювали та перекладали греко-візантійські твори та старослов'янські пам'ятки різних періодів, редагували популярні рукописні збірки. Щоб підвищити значущість церковнослов'янської мови, у 1586 році було запроваджено для вивчення рукописну слов'янську граматику болгарського екзарха Іоана [Нічик 1990, с. 145].

Такий підхід до текстологічної роботи був близьким до західноєвропейського доби Відродження та Реформації і давав можливість тексту Святого Письма бути доступним для широкої аудиторії. Це досягалося перекладами Біблії національними мовами [Сас 2010, с. 53]. Таким чином, Святе Письмо набувало ширшого авторитету, ставало опорою у створенні богословських концептів та тлумаченні релігійних догм. А його коментування в руслі церковного канону замінювалося міжконфесійними дискусіями, що підтверджували зокрема трактати.

Вирішальну роль у культурному розвитку відіграло утворення на початку XVII ст. навколо друкарні Києво-Печерської лаври наукового об'єднання тогочасних найвидатніших православних релігійних і освітніх діячів, богословів, літераторів, учених, видавців, художників, меценатів, яке очолив Єлисей Плетенецький. До нього ввійшли Захарія Копистенський, Памво Беринда, Олександр Митура, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Гаврило Дорофієвич, Йов Борецький та інші. Лаврський гурток відіграв значну роль у відновленні Києва як визначного центру політичної та гуманітарної діяльності у православному секторі Речі Посполитої.

Важливим осередком інтелектуального, освітнього та літературного життя у період зрілого бароко стала Києво-Могилянська колегія, а її викладачі та випускники мали авторитетну роль у формуванні української духовної та літературної традицій. Саме тут активно розвивалася українська барокова

література, яка поєднувала релігійні, філософські, історичні та художні мотиви. Визначальний вплив на розвиток літературної творчості мали навчальні програми, укладені за зразком єзуїтських шкіл.

У цьому контексті важливо наголосити, що у другій половині XVI – XVII столітті в українській літературній традиції та житті соціуму польська мова, поряд з українською, церковнослов'янською, грецькою, латинською, була мовою міжконфесійного та міжкультурного спілкування, сприяла тодішній українській літературі адаптувати на своєму ґрунті західноєвропейські традиції періодів Відродження, Реформації та Контрреформації. Її використання українськими книжниками було також необхідністю захистити права й привілеї, надані Київській церкві литовськими князями, продемонструвати авторитет українських громад перед політико-адміністративною верхівкою Речі Посполитої. Щодо вживання польської мови у різних тогочасних потребах на території України Ольга Гнатюк зауважує, що діячі православної церкви протестували проти вживання польської мови, «але не знати її – це значило бути відокремленим від багатьох найновіших надбань культури. Знання польської мови було потрібне діячам православної церкви передусім для боротьби за власне існування» [Гнатюк 1993, с. 251].

Використання латинської та польської мов у православному середовищі посилили реформи Петра Могили. Ростислав Радишевський наголошує: богослов був переконаний, що «не ізоляція і замкнення у власному культурному просторі врятують українську Православну Церкву, а навпаки – тісний контакт із латинським Заходом, глибоке знання європейської культури і усього польського, бо лише в такий спосіб можна було результативно і на рівних правах відстоювати власну духовну самобутність» [Радишевський 2018, с. 7]. Звісно, що використання польської мови у різних потребах не компрометувало національної ідентичності українців.

Неабияке значення у цьому діалозі відіграла і польська література, яка у XVI столітті переживала «золотий вік», широко започаткувавши нові секуляризовані жанри та мовні форми, що виражали гуманістичну свідомість і

базувалися на художній образності. Щоправда, разом зі світськими творами, наповненими роздумами про людину та її особистість помітні були «прояви глибокої релігійності францисканського типу» [Wałęski 1980], що створило особливий ґрунт для ренесансних традицій, які включали такий духовний стрижень, як Реформація. Як вважає польський дослідник Т. Вітчак, у польській літературі у той час, незважаючи на хвилю Реформації, позиції християнства залишалися незмінними. Християнська аксіологія перебувала в центрі уваги польських письменників. Крім того, польська література цієї епохи позиціонувалася і як взірць європейського літературного процесу, тому відрізнялася від візантійського типу з домінуючим релігійно-теологічним змістом та прагненням дотримуватися біблійного розуміння Слова Божого як Об'явлення Божого і джерела істинного знання [Witczak 1990].

Важливу сторінку в контексті використання польської мови у літературній творчості того часу займають українські польськомовні трактати доби бароко, що є знаковими для збереження українцями національної ідентичності. Польськомовне українське письменство XVII століття, до якого належать і трактати, за твердженням Світлани Сухаревої, є феноменом, «який не мав відповідників упродовж усієї історії слов'янських літератур з огляду на його субкультурний, наднаціональний характер. Зароджене на вагомому літературному ґрунті попередніх поколінь, воно співзвучне з латиною, перекладною літературою, яка побутувала на теренах давньої Речі Посполитої, імітаційними працями епохи Ренесансу, створеними українською і польською мовами, а також поезією і драмою цієї доби» [Сухарева 2015, с. 7].

Літературні твори, які супроводжували ці історичні події, мають переважно полемічне спрямування, тобто їх стилістичним принципом є хвала або осуд, що залежали від конфесійної орієнтації автора. Цей напрямок, кількісно потужно представлений у тодішньому українському письменстві, прийнято означати як полемічно-публіцистична проза, що стала виразником міжконфесійної суперечки та культурних ідей епохи. У цьому процесі потужним засобом для обговорення, хвали чи осуду ключових подій і явищ, зумовлених

конфесійними суперечками, виступили трактати, що були важливим жанровим сегментом у ній. Вони відображали не тільки інтелектуальні пошуки того часу, а й глибоке прагнення авторів до збереження й утвердження православної віри, національної ідентичності та моральних і духовних цінностей. Наталія Поплавська вказує на визначальні її риси: «від текстів, досконалих за домінантами художності, до відверто невдалих, породжених ситуаціями, які не завжди дозволяли глибоко артикулювати аргументи, розгортати міркування. Але поза всім вони виразно презентують оригінальну жанрову систему тодішнього вітчизняного письменства, з усією повнотою віддзеркалюють інтелектуальний рівень суспільства на зламі XVI і XVII століть, світогляд авторів і читачів» [Поплавська 2007, с. 6]. Основними жанровими формами полемічно-публіцистичної прози кінця XVI – початку XVII століття були трактати, епістоли та памфлети. Також дослідниця наголошує, що вона «перебрала на себе певною мірою функції ораторського проповідництва та літописів» [Поплавська 2007, с. 5]. У цьому контексті варто зазначити, що у XVII столітті з'явилася і нова модифікація жанру літописів – історично-мемуарна проза. Її поява започаткована так званими місцевими (крайовими) літописами, а жанровими формами стали хроніки, козацькі реєстри, щоденники та козацькі літописи, де узагальнювався історичний шлях українського народу від Київської Русі до початку XVIII століття. На відміну від літописів попередніх епох, у бароковій літописній прозі активно використовувалися нові документальні джерела, серед яких урядові й монастирські архіви, друковані та рукописні зарубіжні хроніки, а також козацькі реєстри. Зросла критичність у ставленні до цих джерел, а традиційна форма викладу літописів поступово замінювалася більш розгорнутою і деталізованою оповіддю. У цьому новому підході простежувався науковий метод трактування ключових подій української історії, що дозволяло авторам суб'єктивно тлумачити явища та факти. Аналітичний підхід до художнього осмислення був спрямований на створення переконливої літературної моделі тієї чи іншої події. Одним із популярних концептів стала модель християнізації Київської Русі.

Зазначені особливості культурно-релігійної та політичної ситуації в Україні впливали не тільки на самосвідомість тогочасного українського суспільства, насамперед представників політично активних соціальних верств населення, а й на літературний процес, зокрема появу трактатів. Сюди можна також долучити тенденції, поширені у той час в Європі. Прикметною рисою українського письменства «залишається симбіоз архаїки й новації, який проявляється на всіх рівнях жанрової модифікації і змістової наповненості» [Історія 2014, Т.2, с. 344].

Отже, у XVI – XVIII століттях Україна переживала значні зміни в культурно-політичному та церковно-релігійному житті, які визначили її подальший історичний розвиток. Важливе значення у цьому поступі мала барокова проза, зокрема трактати, що сформували національні основи письменства, яке наповнилося новим змістом, набувало нових функцій та досягнуло культурної рівності із західноєвропейською літературою.

1.2. Наукова рецепція та теоретико-методологічні принципи

Дослідження трактатів епохи Бароко як самобутнього феномена української літературної та духовної культури вимагає звернення не лише до історико-літературного контексту, а й до осмислення наукової рецепції цього жанру. Зростаючий інтерес до барокової доби як періоду становлення інтелектуальної традиції в Україні актуалізує потребу системного аналізу трактатної спадщини, що поєднує філософсько-богословський, полемічний та художньо-естетичний компоненти.

Предметом наукових студій багатьох дослідників стала епоха українського літературного Бароко. Варто пригадати, що вперше адекватне ставлення до цього стилю запропоновано у студіях Дмитра Чижевського, перу якого належать праці «Нариси з історії філософії на Україні» (1931), «Філософія Г. С. Сковороди» (1933), «Український літературний барок. Нариси» (1941-1944), «До проблеми бароко» (1947), «Історія української літератури: від

початків до доби реалізму» (1956). Він зазначав, що в історії народів деякі епохи мають «не лише суто історичне значення; вони накладають певний відбиток на всю дальшу історію народу, формуючи національний тип або залишаючи на довгий час певні риси в духовній фізіономії народу. Так, здається, було і з епохою бароко на Україні. Бароко залишило тут багато конструктивних елементів <...>. Розуміється, конструктивні елементи, які бароко залишило в українській культурі, не всі позитивні; багато з них можна вважати й негативними. Але культура бароко немало спричинилася до сформування української «історичної долі»» [Чижевський 1994, с. 241]. Учений зазначив перевагу елементів «духовних над світськими» та переконливо потвердив: «Справжній початок бароко – це Мелетій Смотрицький, це проповіді та почасти вірші Кирила Транквіліона-Ставровецького, а повна перемога бароко – утворення київської школи. Найбільшими культурно-політичними успіхами, що відіграли велику роль в історії українського барокового письменства, були відновлення в 1620 р. православної ієрархії, заснування в 1615 р. київської школи та її реформи, проведені Могилою (1644 р.) та Мазепою (1694 р.)» [Чижевський 1994, с. 243-244].

Своє бачення барокового стилю окреслив Богдан Лепкий у праці «Наше письменство. Короткий огляд української літератури від найдавніших до теперішніх часів», вперше опублікована у Кракові 1941 року [Лепкий, 03.12.2024]. У ній дослідник продовжив декларувати своє прагнення довести національну самодостатність як давнього українського письменства, так і нової української літератури. Він наголосив, що «світла доба українського барока» утвердилася у період гетьманування Івана Мазепи, віднісши до «козацької доби», яка, за його переконанням, розпочинається від «унії з Римом (1596)»: «Козацький період, такий бурхливий і кривавий, все ж таки відновив традицію колишньої державної незалежності, слово «козак» стало синонімом лицаря» [Лепкий, 03.12.2024, с. 38]. За основу періодизації давнього письменства він обирає історичний підхід та стилістику творів.

Визначними представниками української барокової прози XVII століття Богдан Лепкий виокремив полемістів Івана Вишенського, Юрія Рогатинця, Мелетія Смотрицького, Іпатія Потія, Веніаміна Рутського та проповідників Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича. Іпатія Потія він називав «рушійним духом унії, аристократ у змісті, а в формі такий, як коли йому треба. Часто забирає слово (лишив 17 праць) і воює сильними аргументами, однаково сильний у теології, як і в публіцистиці. Пише темпераментно, наче б у руці мав не перо і не владний жезл, а шаблю» [Лепкий, 03.12.2024, с. 40]. До визначних барокових творів віднесено твір Юрія Рогатинця «Пересторога», названий релігійно-політичним памфлетом, «написаний барвисто й поетично, майже чистою, народною мовою». У «Треносі» Мелетія Смотрицького Богдан Лепкий помітив «літературний твір, що хапав за серце, зворушував, грав на нервах» [Лепкий, 03.12.2024, с. 42].

Цікавими щодо жанрової специфіки та використання художнього досвіду попередників є для Богдана Лепкого «Життя Святих» Дмитра Тупталенка (Димитрія Туптала), збірник проповідей «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського. А Антонія Радивиловського дослідник назвав «знаменитим проповідником-символістом», який «особливу увагу присвятив у своїх проповідях українським святим і, хоч сам аристократ, розвивав демократичні й чоловіколюбні погляди, проповідував рівність людей, гармонію між словом і ділом, ставав в обороні жінок і картав визиск, лихву й несправедливість суддів» [Лепкий, 03.12.2024 с.44].

Вагоме місце у праці Богдана Лепкого відведено модифікованому жанру літопису. Він вважав, що саме у них «героїчна козацька доба знайшла свій живий відгук». До найважливіших, які зберегли дух минувшини, автор відніс Густинський літопис, «Хроніку» Феодосія Софоновича, «Синопис», літописи Самовидця, Граб'янки, Величка і «Історію Русів». Правда, більше уваги приділяв їх авторам. Наприклад, автор літопису Самовидця, за його переконанням, «стає по боці городових козаків. Знає тайни внутрішньої та заграничної політики, тверезо дивиться на наші історичні події, але це не

ослабляє його любови до рідного краю та народу» [Лепкий, 03.12.2024, с. 44]. А «Історія Русів», як вважав письменник, мала «найбільший вплив на життя української інтелігенції», твір є «патріотичним», «самостійницьким, ворожим до найманців» [Лепкий, 03.12.2024, с. 46].

Активне обговорення стильових барокових доміант в українському письменстві розпочалося у 80-х роках ХХ століття, коли відкрився доступ до наукового освоєння теоретичної спадщини Дмитра Чижевського, Михайла Грушевського, Михайла Возняка, Сергія Єфремова, праці яких оновили теоретичні підходи до барокових текстів. Наприклад, Дмитро Наливайко відзначав, що стиль бароко характеризується різкою зміною контрастів «як формальних (контрастів світла й темряви, яскравих і похмурих тонів, масивних і тендітних форм), так і семантичних – миті й вічності, величі й мізерії, духовності й чуттєвості, аскези й гедонізму, до всеосяжного контрасту життя і смерті [Наливайко 2002, с. 37]. Василь Яременко наголошує, що в цей період сформувався новий світогляд українців, який, хоча й декларував поворот до візантійської традиції, але насправді ухилявся від плекання культу тілесного занепаду, а натомість підносив до ідеалу рицарську доблесть, героїку боротьби за віру, а відтак за національну незалежність. «Культурно-релігійний авторитет Візантії в цей час залишався лише декларацією, бо від затертого сотнями років негенерованого вживання східнохристиянського ідеалу, що опирався лише на церковний патронат, нічого майже не залишилося» [Яременко В. 2006, с. 10].

Науковий дискурс барокового письменства розширився завдяки студіям сучасних дослідників Ростислава Радишевського, архієп. Ігоря Ісіченка, Миколи Корпанюка, Богдани Криси, Наталії Поплавської, Світлани Сухаревої, Руслана Ткачука, Олени Матушек, Леоніда Ушкалова, Сергія Бабича, Катерини Борисенко, Тетяни Левченко та багатьох інших, у ґрунтовних працях яких зазначається, що для епохи українського Бароко властиве прагнення до емоційності, культивування впливу на почуття реципієнта, що виявляється в парадоксальному сполученні поєднувати непоєднане. Ігор Ісіченко, наприклад, у навчальному посібнику «Історія української літератури: епоха Бароко (XVII –

XVIII ст.) наголошує, що після Тридентського собору (1545–1563) «в релігійному житті Європи тривають структурні зміни, що формують атмосферу становлення Бароко» [Ісіченко 2011, с. 77]. До них дослідник відносить трагедійну Варфоломійську ніч (1572 р.), календарну реформу 1582 року папи Григорія XIII, Берестейську унію 1596 року. Ці події висунули перед кожним потребу визначення своєї конфесійної ідентичності, а також посилили в багатонаціональній Речі Посполитій поміж католиками, уніатами та православними доктринальні суперечки, які перейшли у літературну площину.

Справжнім досягненням у вивченні цього напрямку стало видання у 2004 році двотомної праці під назвою «Українське бароко», опублікованої в Харкові. Цей ґрунтовний збірник містить масштабні дослідження українських науковців, які стосуються не лише літературної спадщини, але й охоплюють інші сфери барокового мистецтва – зокрема музичне та малярське, а також ретельно аналізують філософську базу і формування менталітету українського бароко. Таким чином, праця стала фундаментальним внеском у вивчення цієї епохи та збереження її культурного спадку [Українське бароко 2004, Т.1, Т.2].

Водночас твори українських письменників періоду бароко викликають посилене зацікавлення і серед філософів. Особлива увагу цьому аспекту приділялася у працях таких дослідників, як Вілен Горський, Лариса Довга, Марія Кашуба, Петро Кралюк, Валерія Нічик, Наталія Яковенко та інші, детально досліджуючи барокову естетику в тісному зв'язку з філософськими концептами. Їхня праця сприяє глибшому розумінню цієї доби не лише через призму літератури, а і через аналіз світоглядних підходів та культурних особливостей тогочасної України.

Предметом наукової рецепції в контексті цих досліджень стали і барокові трактати, які на сучасному етапі розглядаються не лише як форма релігійного чи дидактичного письма, а як складне риторичне утворення, яке вбирає елементи поезики, публіцистики, правничої та історіософської думки. Попри те, що інтерес до барокової спадщини попередньо виявлявся переважно в контексті загальної історії української літератури, в останні десятиліття спостерігаємо

процес осмислення трактатів як цілісного літературного явища. Помітними є спроби розглядати трактат крізь призму жанрової еволюції, ідеологічних функцій, поетики й стилістики епохи бароко. Матеріалом таких досліджень були трактати українських діячів, котрі залишили свій слід у різних сферах духовного життя України, передусім Герасима Смотрицького, Іпатія Потія, Василя Суразького, Стефана Зизанія, Лева Кревзи, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Петра Могили, Мелетія Смотрицького, Захарія Копистенського, Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Дмитра Гуптала, Стефана Яворського та ін.

Цілісне та всебічне уявлення про українські польськомовні трактати забезпечують студії Ростислава Радишевського. Дослідження вченого мають непересічне для літературознавців значення й скеровують сучасних науковців на пошуки правильних критеріїв аналізу. Серйозним кроком у дослідженні полемічно-публіцистичної літератури стали переклади вченого сучасною українською мовою та видання «Треносу» Мелетія Смотрицького [Смотрицький 2015] та «Літосу» Петра Могили [Могила 2018]. Наталія Поплавська у монографії «Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – поч. XVII ст.)» (Тернопіль, 2007) звернулася до проблеми реінтерпретації та комунікативної функції полемічної прози, до різновидів якої належать трактати. Світлана Сухарева у монографічному дослідженні «Риторичний простір польськомовної прози XVII століття» (Луцьк, 2015) обґрунтовує риторичні основи прозових жанрів, зокрема трактату, аналізує індивідуальну манеру письма їх авторів. Вона зазначає, що «польськомовна барокова проза в межах давньої Речі Посполитої, у тому числі на теренах України, була важливою складовою частиною барокового мегадискурсу в межах загальноприйнятої риторичної теорії первинного рівня. У жанровому плані вона складалася з епістолярних творів, проповідей, богословських трактатів, полемічних апологій, публіцистичних і політичних орацій, моралізаторських повчань, катихизмів, агіографічних праць тощо. Жанрове різноманіття

визначало перевагу тих чи інших риторичних фігур, схематичний аспект будови твору, індивідуальний підхід автора» [Сухарєва 2015, с. 41].

Деякі ключові засади дослідження жанру виокремив Руслан Ткачук у монографії «Полемічна традиція унійних письменників кінця XVI – першої половини XVII ст.: доба і постаті, текст і протекст, риторика і поетика» (Київ, 2019), де трактати унійних авторів проаналізовано в історико-культурному та літературознавчому аспектах. Дослідник також наголошує на риторичності трактатів: «Риторичність трактатів, що виявлялася на композиційному, стилістичному, художньо-образному рівнях організації тексту, була підпорядкована завданню полемістів досягнути впливу на розум, емоції читача в розкритті еклезіальної ідентичності та теологічної думки своєї спільноти» [Ткачук 2019, с. 8].

У цьому контексті важливим завданням є окреслити ключові теоретико-методологічні підходи до аналізу трактатів епохи бароко, серед яких – герменевтика, наратологія, культурно-історичний та порівняльний підходи, завдяки яким відтворюються соціально-культурні контексти минулого, на тлі яких формувався жанр трактату та творилися різні, зокрема естетичні підходи до його оцінки, а бібліографічно-описовий передбачає широке залучення різних публікацій як джерел інформації про матеріали дослідження. Для проведення аналізу першоджерел ми керувалися такими методами, як текстологічний, контекстуальний розгляд джерел, систематизації та логічне узагальнення інформації з первинних джерел і інших досліджуваних матеріалів. Для вирішення конкретних завдань дослідження застосовано також проблемно-тематичний та системний методи.

Методологічно дослідження трактатної спадщини ґрунтується на міждисциплінарному підході, що інтегрує літературознавчий, філософський, культурологічний та богословський аналізи. Однією з ключових настанов є інтерпретація трактату як риторичного тексту, який втілює не лише дидактичну чи полемічну мету, але й відображає світоглядну систему автора та інтелектуальні запити доби. У цьому сенсі особливо продуктивними

виявляються методи структурно-типологічного та порівняльного прочитання. Одночасно керувалися принципами конфесійної толерантності, об'єктивності та історизму.

Українські барокові трактати, що стали об'єктом нашого дослідження, вирізняються багатогранною мовною палітрою, формування якої було зумовлено як динамічними політичними процесами, так і активними культурними взаємодіями в суспільстві того часу. Однією зі специфічних особливостей є те, що автори цих творів користувалися кількома мовами, серед яких провідну роль відігравали тодішня польська та староукраїнська. Польська мова міцно утвердилася у сферах адміністрації, освіти шляхти та книгодрукування, що зробило її основною, особливо для публічних і полемічних текстів. Це стратегічне рішення дозволяло авторам звертатися до широкого читацького кола, яке включало польську шляхту, католицьке духовенство та інтелектуальну еліту Речі Посполитої. «Польська мова, – на думку Руслана Ткачука, – відіграла провідну роль у міжконфесійній комунікації тієї доби, була засобом засвоєння українською літературою ренесансно-реформаційних та контрреформаційних традицій ведення релігійного диспуту» [Ткачук 2019, с. 5]. Водночас твори, орієнтовані здебільшого на православний сегмент аудиторії, були написані церковнослов'янською мовою, староукраїнською або комбінацією цих двох мов. Така мовна різноманітність, на перетині релігійних та культурних впливів, свідчила про багаторівневу ідентичність авторів і їхнє прагнення утверджувати православні традиції в умовах багатоконфесійного та полікультурного контексту. «Природа польської та української парадигм польськомовної прози XVII ст. була спорідненою, на основі чого можна говорити про цілісний гетеромовний дискурс досліджуваної доби» [Сухарева 2015, с. 8]. Варто зазначити, що усі трактати, які аналізуємо у нашому дослідженні, опубліковані в різних друкарнях на території України й Польщі. Це географічне розсіювання ускладнювало доступ до них у минулому, особливо через обмеження в транспортній і мовній досяжності. Сьогодні ж сучасні цифрові технології й широкий доступ до електронних платформ докорінно

змінити підходи до вивчення подібних джерел. Завдяки використанню цифрових бібліотек, онлайн-архівів і спеціалізованих платформ, які містять оцифровані рукописи й стародруки, можливості дослідників значно розширилися. Наприклад, такі ресурси як Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Google Books, eLibraryUSA, Europeana, NathiTrust, Polona (Польща) та університетські репозитарії України забезпечують безпрецедентний доступ до унікальних першоджерел. Особливо важливим стає відкритий доступ до палеографічних матеріалів та ґрунтовних розшифрувань староукраїнських і церковнослов'янських текстів. Це не лише сприяє детальнішому аналізу змісту документів, але й дозволяє глибше зрозуміти історичний та культурний контекст барокових трактатів. Застосування цих сучасних інструментів відкрило і нам можливості для аналізу деяких творів. Ми скористалися оцифрованими версіями таких трактатів, як «Месія правдивий», «Боги поганські» й «Розмова Білоцерківська» Іоанікія Галятовського; «Книга о вірі єдиной, святої апостольської церкви» Захарії Копистенського; «Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького; «Розиск о Раскольнической брынской вѣрѣ» Димитрія Туптала, а також «Нова міра старої віри» Лазаря Барановича.

Використання таких міждисциплінарних методів дозволяє не лише розкрити ідейний зміст трактатів, а й дослідити механізми впливу цього жанру на формування національного світогляду, релігійної ідентичності та інтелектуального обличчя епохи. Такий підхід відкриває нові перспективи осмисленні трактату як жанру, що репрезентує модель барокового мислення в його українській версії. Залучення цих підходів дозволяє глибше осмислити специфіку трактатного письма як засобу формування духовного наративу барокової України, а також зрозуміти, яким чином бароковий трактат став складовою національної ідентичності й культурної пам'яті українського народу.

Таким чином, сучасна наукова рецепція барокових трактатів виходить за межі суто історико-літературного опису, трансформуючись у багатогранне дослідження текстів як складників інтелектуального дискурсу епохи. Важливим є також контекстуальний підхід, що враховує як культурно-історичні умови

написання творів, так і рецепцію ідейної спадщини в наступних етапах літературного розвитку.

Отже, сучасні підходи до дослідження українських барокових трактатів дають можливість розширити межі традиційного аналізу їх літературної цінності чи історичного значення, розглянути як невід’ємну частину ширшого інтелектуального дискурсу епохи з акцентом на міждисциплінарний і контекстуальний підходи.

1.3. Витоки та жанрове формування українського трактату

Епоха Бароко стала періодом значного розвитку української літератури. З кінця XVI до початку XVIII століття створено чималу кількість творів, які за своїми характерними рисами можна класифікувати як трактати.

Трактат (лат. *tractatus*, від *tractare* – розглядати, досліджувати) – науково-теоретична праця, в якій аналізується складна проблема, всебічно аргументується нова концепція автора [Літературна енциклопедія 2007, Т.2, с. 496]. Насамперед відзначимо, що трактат – це характерна в епоху Середньовіччя, добу Відродження і Реформації для філософії та богослов’я літературна жанрова форма твору, де докладно обмірковується окреме питання чи проблема [Трактат, 11.03.2023]. Термін «трактат» традиційно застосовується для позначення науково-теоретичної роботи, яка містить ґрунтовний аналіз складної проблеми та обґрунтовує нову авторську концепцію, характеризуючись суворю послідовністю викладу думок [Літературознавчий словник 1997, с. 678]. Як правило, автори викладали свої думки, спостереження та висновки з різних питань, тобто зверталися до глибокого огляду теми. Іншими словами, трактати є ґрунтовними, аналітичними роботами, призначеними для науковців, мислителів. Охоплюють такі галузі, як релігія, філософія, право, політика, природничі науки, література та мистецтво.

Трактати були популярною формою викладу думок у багатьох західноєвропейських культурах в епоху Середньовіччя, однак термін «трактат» не означував літературний жанр. Латинський термін *tractatus* тільки іноді

зустрічався у назвах творів у західноєвропейських літературах. Наприклад, *Tractatus de malis* – віршований, компілятивний, моралізаторський трактат межі XIV – XV ст.

Будучи теоретичною розвідкою в будь-якій обраній галузі (філософії, етики, політики, права, релігії, природи тощо), трактат мав форму діалогу з обговоренням окремих питань, однак основною формою вираження був монолог, що передбачав намір автора обговорити і вирішити проблему, доповнюючи його аргументами, прикладами, цитатами та покликаннями на різні джерела. Тому однією з основних рис трактату є глибокий аналіз конкретної теми. Автор повинен глибоко осмислити проблему, розглянути її з різних аспектів, надаючи численні аргументи та приклади, тобто володіти глибокими знаннями з проблеми.

Трактатна творчість (пов'язана з окремими галузями знань) розвивалася як в античні часи, в середні віки, так і в новий період європейської культури. Жанр бере початок ще з античної традиції, зокрема, філософських творів Арістотеля, Платона, Цицерона. Трактати Платона мали форму діалогу, Арістотеля – форму монологу. Найтісніше з літературою були пов'язані трактати про поезію (поетика) і прозу (риторика). Будучи прозовою формою з переважно утилітарним призначенням, трактат, завдяки стилістичній вправності авторів, нерідко набував виразного художнього спрямування. Як і інші жанри прози, він підпорядковувався теоретичним нормам риторики, особливо у стильовому аспекті.

У Середньовіччі богослови використовували цю форму для обговорення християнської доктрини, аналізу Святого Письма і розгляду моральних питань. Одним із найвідоміших трактатів того часу є трактат Томи Аквінського «Сума теології», який став основоположним для християнства, зокрема католицької церкви, у період Реформації та Контрреформації.

Трактат був одним із провідних жанрів літератури доби Відродження та Реформації, став важливим засобом поширення нових ідей і був тісно пов'язаний із інтелектуальним рухом свого часу, поєднував філософське, богословське,

суспільно-політичне та педагогічне осмислення дійсності. У добу Відродження цей жанр зазнав значного переосмислення. Він став формою вираження індивідуальної авторської думки. А його метою було обґрунтування певної ідеї, теорії чи концепції у філософії, богослов'ї, політиці чи мистецтві. Ключову роль жанр відіграв у різних наукових напрямках, зокрема філософії. Такі мислителі, як Рене Декарт, Іммануїл Кант, Жан-Жак Руссо та Джон Локк писали трактати з метою поширення своїх ідей та аналізу важливих для суспільства питань. Це, наприклад, трактати «Про гідність людини» Джованні Піко делла Мірандоли, де розвинуто ідею свободи волі та людської творчості, педагогічні трактати Еразма Роттердамського («Похвала глупоті») та Томаса Мора («Утопія»), які формували ідеали освіти й соціальної гармонії, мистецькі трактати Леона Баттісти Альберті («Про живопис») і Джорджо Вазарі («Життєписи художників»), що аналізували принципи мистецтва доби.

Реформація дала новий імпульс розвитку трактату, перетворивши його на головний жанр полеміки у боротьбі за релігійну істину. У теологічних трактатах, наприклад, Мартіна Лютера («95 тез», «Про свободу християнина») та Жана Кальвіна («Настанова в християнській вірі») критикувалася католицька церква та пропонувалися нові принципи організації релігійного життя. А полемічні трактати, спрямовані проти конфесійних опонентів, слугували платформою для висловлення різних конфесійних позицій.

Загалом трактати можна класифікувати за тематикою. Вони переважно торкаються питань, які охоплюють філософію, релігію, етику, естетику, право, політику, природознавство, літературу та ін. Наприклад, у період Відродження та Бароко серед трактатів, пов'язаних з питаннями літератури та мови, особливої уваги заслуговують такі: *artes versificandi ma adres poeticae* (мистецтво версифікації або поетика), в яких подано теорію листа (мистецтво листування), теорія історії (історіографія), правила орфографії (граматика) і трактати про теорію прози (риторика). Їх численна кількість з'явилася у XVII та першій половині XVIII століть. В Україні їх появу пов'язують із активним розвитком шкільництва. Про них будемо говорити далі.

Враховуючи історичні обставини, що більша територія України у XIV – XVII століть належала спочатку до Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 року – до Речі Посполитої, то чимале значення для розвитку трактату в українському письменстві відіграла польська традиція. У XIV ст. були відомі трактати Станіслава зі Скарбимежа, Яна Ізнера, у XV столітті – Яна зі Слупчі, Пйотра з Сенни та ін. Серед авторів теоретично-літературних трактатів найвидатнішим був Мацей Казимир Сарбевський, який займався як загальними проблемами поезії, так і її окремими жанрами, але особливо його цікавили проблеми стилю. Його поетика, перша частина якої *De acuto et arguto* («Про гострий та уїдлиий стиль») у XVII столітті була найпопулярнішою і мала значний вплив на розвиток теорії літератури та естетики епохи бароко. Він детально описав такі жанри, як епіграму та елегію. Вважався найвидатнішим латиномовним поетом Європи.

Серед трактатів, які стосуються інших галузей знання, заслуговують на увагу деякі політичні, педагогічні, філософські, математичні, астрономічні та економічні трактати. У сфері політичних і соціальних питань у кінці XV століття з'явився трактат Яна Остророга «*Monumentum pro Reipublicae ordinatione*» («Меморіал про впорядкування республіки») (1474–1475), в якому, попри важливі проблеми суспільного життя, ставилася вимога духовенству підпорядковуватися світській владі, було запропоновано накласти на них податки, а також обмежити релігійні ордени.

Відомими у XVI столітті є трактат польського політичного письменника Анджея Фрича Моджевського «*De Republica emendanda*» (1551), де подано критику державного і суспільного ладу Польщі, «Дорога до справжньої свободи» Лукаша Гурницького (написано в 1588–1598, опубліковано в 1650), де автор виступив прихильником сильної влади короля та з осудом ставився до шляхетської розкутості, він також написав історичну хроніку, в якій описав події у Короні Польській від 1538 до 1572 року (видано посмертно, Краків, 1637).

Трактати відомого фахівця у галузі права, філософії та математики Каспера Сімека «*Civis bonus*» («Хороший громадянин») (1632) і «*Lacon*»

(«Лакон, або таємний діалог про правильне встановлення Республік», 1635) з'явилися, коли він працював учителем у заможних шляхетських родинах та судовим представником. Наприклад, у 1630 році захищав у суді венеціанського купця Стефана Постерлі. Його трактат «Civis bonus» призначався молоді, яка готується до участі в політичному житті, а присвячений одному з його меценатів Яну Зебжидовському. Трактат «Лакон» у формі дев'яти розмов між Октавіаном Августом і Лакочиком адресований синові відомого польського шляхтича Станіслава Яна Гарновського – Міхалу Станіславу.

Педагогічні трактати, що набули популярності у той час, розглядали різні проблеми харчування, одягу та етикету. В епохи Відродження і Бароко європейське визнання отримали філософські трактати польських авторів, зокрема «Логіка» (1618) М. Сміглецького, твори Я. Гурського, А. Бурського, Т. Млодзяновського, опубліковані великими накладками.

Окрему групу складають економічні трактати. Відкриває її праця Миколи Коперника, присвячена питанню грошей, «Monete cudende ratio» (1526 р.), написана на замовлення Сигізмунда I. У галузі математики та астрономії досягненням світового рівня стала його епохальна праця «De revolutionibus orbium coelestium» (1543). У XVI столітті політика дворянства, спрямована на підтримку сільського господарства для експорту продукції, знайшла відображення в трактаті П. Грабовського «Думка коронного сина про п'ять речей, що належать Польській Республіці» (1595). До цього кола відносимо анонімний твір «Вотум польського шляхтича, який вірно любить свою батьківщину, про заснування скарбу Речі Посполитої та про захист руських земель» (написаний 1589 р., опублікований 1695 р.).

Для розвитку трактату як літературного жанру в українському письменстві важливе значення мали протестанти, чия діяльність тією чи іншою мірою була пов'язана з Україною. Деякі з них залишили після себе кілька праць, а про інших відомо лише з антипротестантських публікацій. Утім, багато з них зробили значний внесок у духовне відродження українців. Спадщина протестантських

богословів, попри їх переслідування, стала ідейною основою для вивчення духовних і соціальних змін у часи Реформації.

Однією з таких видатних постатей був Симон Будний (бл. 1530–1593) – теолог і діяч кальвіністської, пізніше унітарної церкви. Він залишив чи не найбільшу спадщину серед своїх однодумців. До неї належать трактати, написані тодішньою українсько-білоруською книжною мовою: «Оправдання грішного чоловіка перед Богом», «Катехизис, то єсть наука стародавняя християнська от святого писма для простих людей язика руского» (1562), «Про головні засади християнської віри» (1576), «Спростування доказів Чеховича» (1575), а також коментарі до книг Біблії (1572).

Творчість Симона Будного вирізняється глибокою аргументованістю ідей, зокрема раціональним підходом до тлумачення Біблії та критикою католицького вчення про безсмертя. У своїх трактатах він наголошував на необхідності всебічної освіти та звертався до ідей античної й ренесансної філософії. Його погляди знайшли відгук не лише серед протестантів, а й серед православних. Наприклад, твори Симона Будного згадуються у реєстрі книг Львівського братства за 1601 рік. Він також перекладав Біблію на національні мови, як-от польський переклад Нового Завіту (1574). Ця робота продовжила справу Франциска Скорини, переклади якого стали значущими в культурній спадщині доби Відродження.

Визначним представником протестантського унітаріанського руху був Мартін Чехович (1532–1613), який активно творив на теренах Берестейщини та Підляшшя. Його трактат «Християнські бесіди» (1575) став важливим ідеологічним твором, в якому обгрунтовано концепцію духовної боротьби між добром і злом. Поділяючи світ на протилежності, він вважав, що світ зла уособлено в панівній католицькій церкві, яку називав «світом антихриста», світ добра представлений гнаними, але справжніми послідовниками вчення Христа. Переконливо доводив, що духовна війна між цими світами триває, у фіналі якої «вірні діти Божі» неминуче переможуть «царство сатани». Автор заперечував насильство й вважав, що справжня боротьба християн зі злом можлива лише

моральними засобами. Головною зброєю у цьому протистоянні він вважав християнські чесноти: віру, любов, терпіння, справедливість. Мислитель підкреслював, що щастя людини можливе лише за наявності моральної основи у взаємовідносинах, закликав до духовних змін і проповідував ненасильницькі шляхи вирішення конфліктів. Отже, Мартін Чехович був не лише теологом, але й моральним авторитетом, який закликав до внутрішньої трансформації суспільства. Його ідеї про ненасильницьку боротьбу та моральну основу взаємин стали актуальними в епоху Просвітництва.

До розвитку жанру трактату в українському письменстві долучився Станіслав Оріховський, який належав до «вчених-гуманістів українського походження, які, відштовхуючись від вітчизняної традиції, творчо переосмислювали здобутки західноєвропейського Відродження, формували ренесансно-гуманістичні ідеї в українських землях, що не мали на той час власної державності» [Матвеєва, Тарасенко 2023, с. 256]. До його літературних здобутків належать трактати, де розглядалися суспільно важливі проблеми. В одному з перших таких творів «Fidelis Subditus» («Зразковий підданиць») (1543) він декларував себе русином, гордився своїм походженням. У цьому ж році Оріховський написав промову «De bello adversus Turcas suscipiendo ad equites Polonos» («Про турецьку загрозу до польської шляхти»). У творі, звертаючись до честі шляхти, він наголошував, що головною причиною перемог турецького війська є роз'єднаність християнських народів. У 1544 році було опубліковано послання «Ad Sigismundum Poloniae regem Turcica secunda» («Друге послання про турецьку загрозу до Сигізмунда, короля Польщі»), у якому застерігає короля Сигізмунда не вірити ворогові, закликає бути твердим духом, боротися з чварами. У творі «Baptismus Ruthenorum» («Хрещення русинів», 1544) автор спростовував домисли щодо православних обрядів, доводячи, що немає принципових відмінностей між католицьким і православним віровченнями; аргументує це латинським перекладом всіх обрядів й молитв, які містять православне таїнство. А розходження, на думку автора, між православною і католицькою Церквами незначні і їх необхідно долати. Наголошує, що хрещення

Руси відбулося до поділу 1054 року, тобто у період загальноцерковної єдності, і що єдність Церкви була відновлена на Флорентійському соборі 1439 року.

В цих творах, таких як «Квінкункс», «Целібат», «Хроніки польські», «Промова на похоронах Сигізмунда I Старого», «Розрив з Римом», «Про право природне», де Станіслав Оріховський говорив про провини, які, на його думку, призвели до християнського розколу, дискутував з приводу целібату, що мало неабияке значення у догматиці. Свого часу ця проблема завадила особистому щастю автора, але той, зрікшись священства, одружився. У творі «Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави» (1564) він відчував себе не русином, а поляком, що «прагне служити своєму народові всім серцем, всією душею і думкою всією» [Оріховський 1995, Ч. 1, с. 294–405].

Основи моделювання текстової структури українського трактату заклали теоретико-навчальні праці, які за типологічними ознаками належать до цього жанру. Вони сприяли накопиченню різних способів передачі наукового дискурсу. Це – поетики і риторики, які визначали шляхи засвоєння літературних форм і стилів Ренесансу та Бароко. Вони займали вагомe місце в освітньому процесі тодішніх навчальних закладів, як правило, викладалися латинською мовою, сприяючи оволодінню мовою, а також теоретичним літературним знанням і практикою красномовства. У стінах тогочасних освітніх закладів було укладено цілу низку таких теоретичних праць, яким були притаманні, попри залежність від ступеня впливу на них інших риторичних шкіл та наповнення ремінісценціями різних культурних традицій, неповторні національні ознаки, що полягали в наслідуванні українських норм у контексті суспільних потреб. Красномовства і віршування вчили майже в усіх тодішніх школах, де в різноманітних формах (усних, письмових) плекався відповідний стиль, відшукувалися синтаксичні конструкції, тропи, фігури здебільшого в освячених тривалою літературною традицією джерелах, що ставали своєрідними шаблонами для художнього вираження. Це, до речі, була традиційна тогочасна практика в Європі. На думку Дмитра Наливайка, «давнім українським поетикам і риторикам, при всій дистанційованості літературної теорії від художньої

практики, належить істотна роль в літературному процесі доби бароко. Полягає вона передусім в їхній конструктивній причетності до перебудови жанрово-стильової системи, яка відбувалася в українській літературі перехідного періоду й становила одну з найважливіших тенденцій її розвитку. Конкретніше кажучи, ця їхня роль проявилася у введенні в українську літературу класичної системи ліричних і драматичних жанрів шляхом своєрідної дедукції, зовсім не рідкісної в історії світового письменства» [Наливайко 2001, с. 16].

Як теоретичні курси вони становлять інтерес в межах нашої теми у двох аспектах. З одного боку, – презентували традиційне тогочасне літературно-теоретичного мислення у формі теоретико-навчальних трактатів, які базувалися на теоретичних твердженнях і художніх аргументах (прикладних), тобто мали традиційну трактатну форму, де викладалася основи літературно-теоретичної доктрини. А з іншого, вони стояли біля основ формування нового жанрово-стильового дискурсу українського письменства.

Їх основу складала переважно дві частини: загальна і прикладна. У загальній, як правило, йшлося про походження і предмет праці, їх призначення, користь та структуру. Практична частина – це теоретичний виклад генології і практичні настанови щодо жанрів. Основними питаннями поетик, наприклад, були визначення, суть, походження, призначення поезії та драми, основні канони їх жанрів. Щодо риторик, то подавався, як правило, розгляд п'яти її основних компонентів: винаходу (*inventio*), розміщення (*dispositio*), викладу (*elocutio*), запам'ятовування (*memoria*) і виголошення (*pronuntiatio*). Тобто, розглядалася суть художньої прози, зокрема ораторської.

Одна з перших київських риторик «Оратор Могилянський» Йосипа Кононовича-Горбацького (1636), наприклад, за структурою уподібнюється традиційному трактату. Загальна частина – це Вступ, що містить посвяту Петру Могилі, який прирівнюється «видатному захисникові і найбільшому корифею особливо плодоносного ораторського мистецтва» Цицерону. Повна назва праці у перекладі з латини саме це і декларує – «Могилянський Оратор, вихований на прекрасно підготовлених «Частинах» Марка Туллія Цицерона». «Отже, і наш

найясніший меценат Петро Могила, архієпископ київський і галицький, спонуканий людським і божественним знаменням – служити всенародним отцем і патроном для всіх, виходячи зі свого обов'язку, постановив виховувати та вирощувати всіх, щоб вони, [використавши] його добродійства, стали на службу і віддали нашій святій церкві стільки, скільки кожен винен своїм батькам. Тому він, щоб позбутися неписьменності, сприяв музам, прекрасним годувальницям розуму та душі людської, відкрив ріку вільних наук, щедро давав кошти, а також вільно очищував смертні душі православних, і вони йшли щасливі та ставали міцними» [Кононович-Горбацький 2014, с. 13].

У риториці співвідносяться два типи викладу, властивих трактатам: діалогічний і монологічний. У цій вступній частині через риторичне запитання і відповідь на нього твориться дефінітивний діалог, оскільки відповіді на питання містять визначення наукових понять, несуть певне смислове навантаження. Наприклад: «Питання друге: чи риторика є мистецтвом, чи ні? Хоч риторика всюди вважається мистецтвом, проте тому що є багато різних думок, у нас є достатня підстава розглянути це питання, і вже ось наші суперники хапаються за подібну зброю, щоб розбити нашу думку. Перший аргумент: жодне мистецтво не займається одиничним, а риторика трактує про одиничні речі, отже вона не є мистецтвом. Менший засновок зрозумілий, тому що розглядав як і визначені питання, які Цицерон називав справами та контроверсіями, так і обставини особи, місця, часу, отже, риторика займається одиничними речами. Другий аргумент: жодне уміння або наука не є мистецтвом, а риторика є саме такою, отже, вона не є мистецтвом. З тим твердженням, здається, погоджується сам Цицерон у першій книзі «Про оратора». Він каже: «Саме красномовство [тому що до його складу входить наука добре говорити] є певною доблестю». Звідси ясно, що красномовство без риторичних [настанов] є наукою. Отже, ця особливість, що називається наукою, відрізняється від іншої особливості, яку називають мистецтвом, а мистецтво не є наукою і навпаки. Звідси риторика – це наука, а не мистецтво» [Кононович-Горбацький 2014, с. 16].

За таким взірцем подаються тлумачення й інших дефінітивних проблем: «Питання перше вступне: чи для оволодіння красномовством необхідне мистецтво, чи ні?», «Третє питання: чи в риторики є свій власний предмет?», «Питання четверте: в чому полягає завдання оратора? Яка мета [ораторського] мистецтва? Частини промов». Потім ідуть два трактати, в яких переважає традиційний трактатний виклад. Перший «Про силу оратора» складається із трьох частин. Перша частина «Про підбір матеріалу» містить 24 параграфи («Про зовнішні місця», «Основа перша. Історія», «Основа друга. Байки та апологи», «Основа третя. Про прислів'я», «Основа четверта. Ієрогліфи», «Основа п'ята. Емблема», «Основа шоста і сьома. Свідчення», «Основа восьма. Закони», «Основа дев'ята. Звичаї», «Основа десята. Свідчення Святого Письма», «Про внутрішні місця або природні», «Про визначення», «Про перелік частин», «Про значення назв», «Про етимологічно споріднені слова», «Про рід і форму», «Про уподібнення та несхожість», «Про протилежне», «Про побічні дані», «Про антецеденти і консеквенти», «Про суперечні [речі]», «Про причини», «Про наслідки», «Про порівняння»). Розділ другий «Про розміщення» на параграфи не поділяється.

Розділ третій «Про мовностилістичне опрацювання» складають шість параграфів («Про фігури людських почуттів відносно бога, батьківщини, родичів та інших людей, як і часто вживаються в промовах, творах і листах до близьких», «Про фігури, які можуть служити для роду та для складання розповіді», «Про фігури, які особливо надаються для підсилення, поширення та різнорідного трактування промови шляхом заперечення аргументів і відхилення звинувачення або заздрості», «Про фігури, які служать запереченню [аргументів], звинуваченню та виправленню», «Про різні види вигуків: радість, запитання, клятву, емоційно насичену мову, лихослів'я, загрозу, обурення, прокляття, які є спільними й для промов і для поетів, а назви їх відомі», «Про підбір слів»). Розділ четвертий «Про виголошення» поділяється з два параграфи («Про управління голосом», «Про рух тіла або про жести під час промови»). Розділ п'ятий «Про пам'ять» не парцельований на параграфи.

Другий трактат «Про промову» включає Вступ та три розділи. Розділ перший «Про ампліфікацію» передбачає тільки один параграф «Про ампліфікацію періодів». Другий розділ «Про почуття» на параграфи не поділяється. Третій розділ «Про частини промови» налічує дев'ять параграфів («Про вступ», «Про вступи епідиктичного роду [промов]», «Про вступ дорадчого роду [промов]», «Про вступи судового роду [промов]», «Про розповідь», «Про обґрунтування», «Про спростування», «Про аргументацію», «Про закінчення [промови]»).

Не будемо заглиблюватися у розгляд різних аспектів цих пам'яток нашої української спадщини, які докладно висвітлені у наукових працях Дмитра Наливайка, Віталія Маслюка, Ростислава Радишевського, Мирослава Трофимука, Ольги Циганок, Володимира Кречотня та ін. Важливою у контексті нашої проблеми є проєкція на їх типологію та розуміння у них стилю, подана переважно у риториках. Дмитро Наливайко вважав, що в українських риториках виразнішою є «класична, Цицеронівська модель розуміння стилю. Для їхніх авторів Цицерон – найвищий авторитет в царині риторики, зокрема стилю, і на нього вони постійно посилаються. Саме поняття стилю у них визначається латинським, Цицеронівським терміном *elocutio* (словесне вираження), але в деяких поетиках і риториках зустрічаються також терміни *stylus* і *character*, в які вкладалося таке ж значення» [Наливайко 2001, с. 7]. Віталій Маслюк наголошує, що Цицеронівське визначення *elocutio* наведене у риторичі «Оратор Могілянський» Йосипа Кононовича-Горбацького: «Словесне вираження – це застосування відповідних слів і думок до винайденого матеріалу» [Маслюк 1983, с. 69]. Але найповнішу дефініцію стилю, на думку вченого, містить київська поетика «Сонча» (1698), автором якої деякі дослідники вважають Стефана Яворського: «Словесне вираження – це відшліфування і прекрасний виклад за допомогою фігур і тропів винайдених і вміло розміщених речей» [Маслюк 1983, с. 70]. Стиль набуває значення літературно обробленого мовлення. На думку Володимира Кречотня, визначальною вимогою у наукових трактатах була

єдність предмета, думки чи теми, повнота і сумірність частин, художність викладу [Крекотень 1983, с. 26].

Риторики ставили перед оратором неабиякі вимоги щодо структури тексту, використання мовних засобів. Автор змушений обдумувати не тільки зміст свого твору, а й форму, стиль, композицію, підбір слів. Йому дозволявся індивідуальний виклад подій, адже треба було створити таку розповідь, яка могла би зворушити і переконати реципієнта в істинності фактів. За переконанням авторів риторик, для цього були прийнятними усі засоби. Тому велика увага у наукових трактатах приділялася проблемам художності мови, підбору слів, відповідних фігур, тропів. Часто цитували, наприклад, Цицерона. У київській поетиці «Луга» (1696) його думка подана в такій формі: «...оратор, зв'язаний дещо більше мірою складів, але у виборі слів він вільніший» [Маслюк 1983, с. 50].

Основною прикметою майже всіх теоретико-навчальних трактатів, зокрема поетик і риторик, було культивування і пропагування найдосконаліших форм художності літературної творчості, риторичного мистецтва, вироблення принципів переконування, вміння віднаходити найефектніші мовні засоби і форми. Тому вагоме місце у них посідала стилістична теорія, що сформувалася на основі античних та західноєвропейських традицій, а також української естетико-літературної думки. Змістове наповнення цієї теорії склали теоретичні міркування про суть, переваги і вади стилю письма, настанови щодо підбору і розміщення слів у тексті, емоційні засоби його вираження (тропи і фігури) та збудження у реципієнтів різних емоцій. А також укладачі теоретико-навчальних трактатів прагнули, щоб автори художніх текстів відповідально ставилися до виконання своїх обов'язків, дбали про ефектність і зрозумілість свого твору. Ці праці стали засадничими у структуруванні як віршованих, так і прозових жанрів XVII – XVIII століть, визначили їх зв'язок з усіма формами переконування. А зважаючи на їх естетичні цінності, норму «доброго» мовлення, вони не лише сприяли формуванню певних жанрових канонів, а, що важливо, перетворювали риторичне в мистецтво переконування.

Поетики та риторики були генетично споріднені з граматики. Їх взаємозв'язок є важливим фактором у розвитку літературної творчості в період бароко. Давні українські граматики стали фундаментом для розвитку мовознавства, літератури та наукового стилю. Вони забезпечили стандартизацію мови, розвиток термінології та формування наукового дискурсу. До найавторитетніших із них відносимо: «Грамматика словенська языка» (1586, Вільно), «Адельфотес» (1591) Арсенія Єласонського, «Грамматика словенська...» (1596) Лаврентія Зизанія, «Грамматіки славенския правилое Свнтагма» (1619) Мелетія Смотрицького. Ці праці з'явилися у період, коли активно розвивалося шкільництво і виникла гостра потреба у підручниках, в яких би давалися поради наукового впорядкування мовних норм і правил. Наприклад, «Грамматика» Мелетія Смотрицького, за переконанням Порфирія Яременка, «цілих двісті років служила посібником для вивчення рідної мови у східних і південних слов'ян і, ставши основою багатьох пізніших праць у галузі мовознавства, здобула право українській філологічній науці зайняти помітне місце в історії славістики, зокрема у сфері дослідження церковнослов'янської мови» [Яременко 1986, с. 57]. Важливою складовою граматики, окрім традиційних розділів «Орфографія», «Етимологія», «Синтаксис», був розділ «Просодія», що містив тлумачення правил віршування. Ця частина була безпосереднім відповідником поетик. У ній основна увага зверталася на форми версифікації.

Формуванню наукового дискурсу у період зрілого Бароко сприяли історіографічні трактати, що відіграли неабияку роль у розвитку наукового світогляду. У світобаченні їх авторів значне місце посіла історія, а також усвідомлення історико-культурної тяглості буття українського народу, сприяючи в непростий час періоду Руїни піднесенню національної свідомості і створенню нової системи духовних вартостей. У складних політичних реаліях українська історіографія стає інструментом створення новітньої концепції історії України, хоча історіографічний аспект у нашому письменстві існував у самосвідомості авторів літописів ще з часів Ярослава Мудрого.

До таких творів відносимо «Синопис Київський» (1674), який приписують Інокентію Гізелю. Повна назва твору у традиціях називництва богословсько-полемічних трактатів – «Синопис Київський, або коротке зібрання з різних літописців про початок славено-російського народу і першопочаткових князів богоспасаємого града Києва, про житіє святого благовірного великого князя Київського і всія Русі першого самодержця Володимира, і про спадкоємців благочестивої держави його Російської, аж до пресвітлого і благочесного государя нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, всія Великої і Малої, і Білої Русі самодержця». Грецьке слово *синопсис* (συναψις) означає *огляд*. Сьогодні термін застосовується у значенні загального огляду, зведення, збірника для означення чи об'єднання матеріалів різних авторів з певної проблеми. Ірина Жиленко вважає, що правильність назви є незаперечною, бо пам'ятка «за своєю структурою – не літопис, не хроніка, і не історична праця в сучасному розумінні цього слова. Взагалі, якщо порівнювати «Синопис» із сучасними видами наукових видань, він виявляється найближчим до типу історичних енциклопедій із розбивкою матеріалу за хронологічним принципом» [Синопис Київський, 26.11.2024]. Тобто твір містить виклад літописних звісток в скороченому вигляді. Основним завданням автора було систематизувати і коротко викласти різні події та історичні концепції, причому, як це притаманно насамперед довідковим енциклопедичним виданням, автор нерідко просто наводить різні версії тих чи інших подій без додаткового коментаря чи висловлення свого ставлення до них [Синопис Київський, 26.11.2024].

Структурно трактат складається з 80 розділів. Це переважно розповіді приурочені історії періоду Київської Русі чи релігійним проблемам. Багато з них є невеликими за обсягом. Однак центральною проблемою пам'ятки є історія Києва як другого Єрусалиму. Автор намагався концептуально довести, на чому наголошували у своїх трактатах Захарія Копистенський та Кирило Транквіліон-Ставровецький, що він є духовною столицею православних. Також у творі створено образ Києво-Печерської лаври як його опори. Автор «поетизує

монастирський дзвін, котрий у призначений для молитов і Служби Божої час скликав монахів» [Історія 2014, Т.2, с. 429].

До таких пам'яток можна віднести «Обширний синопсис руський» (1681 – 1682) Пантелеймона Кохановського та «Хроніку з літописців стародавніх» (?) Феодосія Софоновича. Ці твори з'явилися під впливом зростання національної свідомості, коли виникла потреба в історичних творах з узагальненим викладом історії, і засвідчили новий етап літописного жанру, що характеризувався переходом від накопичення історичного досвіду до його наукового осмислення. Автор ставав співтворцем відповідної історичної концепції, даючи подіям своє, індивідуальне тлумачення, виділяючи в історії кульмінаційні моменти. Наприклад, у «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича таким ключовим періодом є епоха Київської Русі. Синопсиси, вважаємо, реалізували засади барокової естетики, яка опиралася на праці відомих хроністів Матвея Сарбевського, Матвея Стрийковського та Бальтасара Грасіана. Вони репрезентували новий тип інтелектуалізму кінця XVII – початку XVIII століть.

Простеживши витоки формування жанру трактату, варто виокремити основні етапи його побутування в українському письменстві епохи Бароко. Першооснови появи жанру в українській традиції пов'язані із національно-культурним поступом у XVI столітті, який пов'язують із діяльністю деяких українських магнатів, зокрема, князя Костянтина Острозького, який 1576 року у своєму родовому місті Острозі заснував найстарішу українську науково-освітню установу – Острозьку слов'яно-греко-латинську школу (академію), в науковому осередку якої з'явилися такі трактати, як «Ключ Царства Небесного» (1587) Герасима Смотрицького, «О единой истинной православной вірі» (1588) Василя Суразького. За її межами написані трактати «Казання... Кирила патріарха єрусалимського» (1596) Стефана Зизанія (Тустановського), «Унія» (1595) Іпатія Потія. Цей етап пропонуємо іменувати *доберестейським*.

Після проголошення Берестейської унії 1596 року конфесійна ситуація дещо змінилася. До апологетичного діалогу, крім православних і католиків, долучаються прихильники унійної церкви. Наприклад, Іпатій Потій активізував

свою діяльність трактатами «Герезія» і «Гармонія» (1608). Апологет католицизму Петро Скарга видав «Synod Brzeski» і «Obrona Synodu Brzeskiego» (1597). У 1617 році опубліковано твір уніатського апологета Лева Кревзи «Оборона церковної єдності», у діалог із Левом Кревзою вступив своїми трактатами «Книга о вѣрѣ единой» (1619-1621) та «Палінодія, або Книга про оборону» (1621) Захарія Копистенський. Мелетій Смотрицький долучився творами «Тренос» (1610), «Виправдання невинності» (1621) та «Оборона виправданям» (1621), «Апологія» (1628) та «Паранезис» (1629). Кирило Транквіліон-Ставровецький у 1618 році – трактатом «Зерцало Богословія».

На думку С. Плохія, після підписання унії єдиною і безальтернативною стає церква, об'єднана з Римом [Плохій 2005]. У цьому зв'язку у трактатах посилюється мотив збереження старожитної церкви, її догматики, традицій. Все активніше він артикулюється у 20 – х роках XVII століття. Після відновлення православної ієрархії в Україні в 1620 році під керівництвом єрусалимського патріарха Феофана церква зіткнулася з численними проблемами, що потребували вирішення. Ці виклики включали внутрішню кризу всередині церкви, падіння моральних стандартів серед духовенства, утвердження церкви як єдиного охоронця правдивої віри та Святого Передання, організацію та стандартизацію богослужінь і ритуалів, а також покращення освітнього рівня духовенства. Ці зусилля були так само спрямовані на протидію реформаційним тенденціям усередині православних братств, які прагнули самостійності, індивідуального тлумачення Святого Письма, відступали від православних догматів, таїнств і обрядів. Цей етап називаємо *поберестейським* [Федько 2024].

Непростим періодом в історії трактату була *могилянська доба* (30–40-і роки XVII століття), пов'язана з діяльністю визначного церковного, культурного й освітнього діяча, основоположника українського національно-культурного відродження в Україні Петра Могили. Систематизація та виправлення догматики, обрядовості, а також вдосконалення церковної освіти, відновлення системи управління церковною юрисдикцією, визначення статусу і повноваження різних церковних інституцій, розподіл владних функцій

єпископату – ось проблеми, які необхідно було вирішити Петрові Могили [Головащенко 1997, с. 184]. Тогочасні трактати дотично торкалися цих проблем, як-от «Перспектива і пояснення облуд, єресей і забобонів греко-римської церкви» Касіяна Саковича, «Літос, або Камінь із праці святої руської православної церкви» Петра Могили, «Образ Східної православної церкви» Івана Дубовича, «Дзеркало, або завіса» Пахомія Войни-Оранського. Однак, на думку С. Сухаревої, полемічні аспекти стали поступово змінюватися на виключно богословські розходження, а також у творах з'явилася «система барокових образів, словесних фігур» [Сухарева 2015, с. 131].

У другій половині XVII – початку XVIII століть, що хронологічно окреслюємо як наступний період, з'явилася значна кількість трактатів, які тематично розширили міжконфесійну суперечку. У 1668 році у Вільно опубліковано твір Павла Бойми «Стара віра». Йому у відповідь Лазар Баранович у 1676 році у Новгород-Сіверську видав твір «Нова міра старої віри». А у 1678 році у цій же друкарні опубліковано трактат Іоанкія Галятовського «Стара Західна Церква...», якому належать трактати «Розмова Білоцерківська» (1663), «Fundamenta» («Основи») (1683), «Боги поганські» (1686), «Месія правдивий» (1669), «Лебідь...» (1679), «Коран Магомета» (1683). До цієї групи трактатів варто віднести і твори «Мир з Богом чоловіку» (1669) Інокентія Гізеля, «Про походження Святого Духа» (1682) Адама Зерникова. На початку XVIII століття в осередку українських інтелектуалів, котрі в силу певних політичних обставин займали високі церковні посади в Московії, заперечувалася церковна реформа в Росії (у 1718 році з'явився трактат «Камінь віри» Стефана Яворського) та розкольники (у 1709 році написано трактат Димитрія Туптала «Розыск о расколнической бринской вірі») [Федько 2024].

Трактати, які стали об'єктом нашого дослідження, відображають різний досвід тодішніх авторів і представляють різні стилістичні, конфесійні та структурні моделі. У першу чергу, вони були упереджені щодо правильності певних церковних доктрин опонентів, ортодоксальності/незаконності

Берестейської унії, ідеологічних протиріч Сходу і Заходу та деяких історичних подій. Про це йтиметься у наступних розділах.

Висновки до Розділу 1

Історичні процеси в Україні другої половини XVI – першої половини XVIII століть характеризувалися змінами політичної та релігійної ситуацій, активізацією освітньої, наукової практики та літератури. Значний вплив на тодішній суспільний та культурний розвиток України мала Берестейська церковна унія 1596 року. Вона викликала серйозні релігійні й соціальні протиріччя, які вплинули на формування української нації. Однак стимулювала літературний і культурний процеси, що визначили становлення української нації. Через літературу і культуру відбувалося формування почуття єдності серед українців, що стала важливою у подальших національних визвольних змаганнях. Літературна творчість та культурні ініціативи, пов'язані з унією, сприяли усвідомленню необхідності збереження національної ідентичності. Цей вплив виявився як у змістовному, так і в організаційному аспектах, стимулюючи появу нових жанрів, авторів і творів, заклавши основи подальшого розвитку української культури.

Прикметною ознакою епохи був стиль бароко, що охоплював в Україні кінець XVI – XVIII століття. Він не тільки сформував нові культурні дискурси, а й став «золотим віком» української культури, а також одночасно періодом складних політичних трансформацій, які визначили долю українських земель, трансформували сфери освіти, релігії та літератури. В Україні стиль бароко охопив архітектуру, живопис, літературу, музику, театр та навіть народне мистецтво. Характерними його рисами були динамічна композиція, контраст світла й тіні, емоційність, величність, релігійний пафос. Це був час активного розвитку національної художньо-літературної традиції, яка поєднала європейську барокову естетику, козацьку традицію і православну духовність, визначивши її подальшу еволюцію.

У цей період у європейських країнах, зокрема і в Україні, інтенсивно розвивалася освіта, яка сприяла розвиткові бароко світоглядними та художньо-теоретичними настановами щодо красивої, досконалої форми творів у курсах поетик та риторик, що викладалися у тодішніх школах.

Стиль бароко, загальнокультурний за своєю природою, яскраво виявився в тогочасному українському письменстві, де простежуємо формування системи художньої образності, творення нових мовних засобів. У цей час літературні твори відзначалися розмаїттям тематики та стилістичної витонченості, відображаючи всебічність підходу авторів до філософських, релігійних і морально-етичних питань. Вони прагнули досліджувати глибокі ідеї через складні форми вираження, що робило їх твори невід'ємною складовою культурної спадщини того часу. Широко використовувалися релігійні та античні символи, алегорія, міфологічні образи, метафоричні порівняння, гіперболізація, а релігійна тематика поєднувалася із світськими мотивами. Стиль продемонстрував «стрімке відродження агіографії, літописання, проповідництва. З іншого боку, широко застосовуються українською літературою жанри, сформовані в письменстві Західної та Центральної Європи, передусім віршові та драматургічні. Відбувається інтегрування різнорідних за походженням елементів у єдину жанрово-стильову систему» [Ісіченко 2011, с. 37].

Особливу жанрову систему в цей період утворили богословські трактати, які у тодішній міжконфесійній комунікації транслювали певну інформацію і мали відповідну політично-релігійну спрямованість. Вони стали досить популярним тогочасним жанром, публікувалися та широко використовувалися в духовній та полемічній практиках. Вагоме значення в літературному поступі жанру мали ідеї Реформації та Контрреформації, які активізували не тільки суспільно-політичне життя, а й культурне, а також міжконфесійну полеміку. Бароковість – їх характерна риса, особливо позначена на стильовій практиці. Вона реалізована переважно у фольклоризації біблійних сюжетів, ампліфікаційних техніках, обрамленні текстів порівняннями, метафорами,

алегоріями, риторичними фігурами, а також посиленні їх світської складової через введення у текст сюжетів реального життя.

Теоретико-методологічну базу нашого дослідження складають праці українських літературознавців, культурологів та істориків, які дозволяють оцінити трактати у різних контекстах. Серед наукових праць авторитетними є дослідження зарубіжних та вітчизняних літературознавців О. Астаф'єва, Броджі Беркофф Джованни, К. Борисенко, М. Возняка, С. Єфремова, І. Ісіченка, С. Маслової, В. Маслюка, Д. Наливайка, Н. Поплавської, Р. Радишевського, С. Сухарєвої, Р. Ткачука, Т. Трофименко, Л. Ушкалова, І. Франка, Д. Чижевського, Вал. Шевчука, В. Яременка, П. Яременка. Важливими були праці істориків, культурологів, філософів та богословів, таких Б. Гудзяк, Л. Довга, В. Зема, Я. Ісаєвич, М. Кашуба, П. Кралюк, Ю. Мицик, В. Нічик, В. Литвинов, С. Плохій, П. Сас, Я. Стратій, Н. Яковенко.

Вважаємо, що саме такий погляд на українські барокові трактати та належність до теоретико-навчальних курсів дозволить увиразнити нові аспекти жанру, звернути увагу на їх діалогову природу та водночас вийти поза межі традиційного аналізу. Їх наукове осмислення дає змогу окреслити визначальні тенденції становлення жанрової системи українського письменства епохи Бароко, продемонструвати тяглість та унікальність української культури, виявити найглибинніші світоглядні та естетичні зв'язки історичних подій і національного літературного процесу.

РОЗДІЛ 2. ТРАКТАТ У КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ РАННЬОГО БАРОКО

2.1. Трактати доберестейського періоду: концептуалізація богословських доктрин

У кінці XVI століття, коли на землях України активізувалися протестантські та контрреформаційні рухи, апологети православної церкви, опираючись на Святе Письмо, прагнули захистити свою віру від асиміляції. У цьому контексті вони сприймали Біблію як книгу, що містить заповідану Богом істину, котру людина має збагнути. І це, власне, й стимулювало їхню інтелектуальну діяльність, спрямовану на осягнення глибинних ідей, закладених у біблійних текстах, що разом із християнством прийшли на наші землі. Основні доктринальні ідеї були зафіксовані у богословських трактатах, які з'явилися у цей період.

Основні напрямки літературної діяльності українських богословів кінця XVI ст. визначило звернення до основ християнської доктрини, зокрема доктринальних положень православного вчення, питань папського примату, догмату *filioque* (вчення про сходження Святого Духа не лише від Отця, як у православ'ї, а й від Сина, як у католицизмі), використання прісного хліба для причастя, чистилища та целібату священників. Вони досліджували такі теми, як хрещення Русі (православний або католицький аспект, враховуючи, що воно відбулося до розколу церкви 1054 року), Флорентійський собор, який активізував розмежування східного і західного християнства, а також дав поштовх ідеї створення незалежного від Константинополя центру православ'я, тобто Москви як «третього Риму». Ці проблеми вміло розробляли у своїх трактатах острозькі мислителі, які також зверталися і до питань «внутрішньої» та «зовнішньої» сутностей людини, «внутрішньої» та «зовнішньої» мудрості, висловлювали своє бачення розвитку освіти. Їхні роздуми торкалися і проблем Бога і світу, Бога і людини. Вони омислювали ідеї раннього християнства про розмежування земного і небесного, видимого і невидимого, тлінного (тілесного) і нетлінного

(духовного) у природі людини, а також протиставлення душі й розуму, «ума» і мислення. Такий підхід сприяв уявленню про Бога як альтернативу соціальному порядку, віддаляючи Його від церковної ієрархії, що було важливим у контексті переходу частини православних ієрархів до унії. Це стимулювало ідеї демократизації церкви та спасіння через особисту віру. Проте православні мислителі, шануючи Біблію, не заперечували авторитет церкви та догматів.

Вони вважали, що вища мета людського життя полягає у знищенні «старої» («ветхोї») людини та перетворенні її на «нову» («внутрішню»). Це досягається через глибоке внутрішнє оновлення, засноване на самопізнанні, пошуках Божої істини, пробудженні совісті, а також через індивідуальне осмислення Святого Письма. Кожен віруючий мав самостійно проникнути у його зміст, засвоїти істини, викладені у текстах, і зробити їх частиною своїх внутрішніх переконань. Цей процес передбачав активну діяльність у земному житті: впровадження ідей Острозького центру в суспільну свідомість через книгодрукування, освіту, проповідництво, розвиток культури, а також боротьбу за права і віру народу. Підхід острозьких мислителів до проблеми людської природи базувався на розмежуванні духовного і тілесного, з акцентом на значенні духовності. Ці ідеї розкривалися через поняття «внутрішньої філософії» та «зовнішньої мудрості», «духовного» та «тілесного» розуму. «Внутрішня філософія» включала знання, викладені у Біблії та творах східнопатристичної традиції, які високо цінувалися. «Зовнішньою філософією» острозькі книжники називали західну схоластику, до якої ставилися з критикою. Водночас «духовний розум» асоціювався з інтуїтивним осяянням, а «зовнішній» – із логічним, дискурсивним мисленням.

Однак основу богословських наративів острозьких мислителів складало поклоніння «внутрішній філософії», що трактувалася ними як квінтесенція божественної та людської мудрості. Спираючись на традиції Київської Русі, вони розглядали її як уміння мислити та тлумачити Святе Письмо, концепції східних отців церкви, відтак головне завдання філософії вбачали в обґрунтуванні православної доктрини та захисті її істин. За греко-візантійською традицією,

подібно до західних реформаторів, стверджували всемогутність віри, відкидаючи раціоналізоване богопізнання, яке ґрунтувалося на логіці та доказах, поширених у католицькій теології. Бог, за їхнім розумінням, був трансцендентною істотою, котра діє за власною волею, позбавленою конкретних характеристик, які могли б дозволити його визначити. А божественні догмати перевищують усі помисли та будь-яке чуттєве чи безтілесне споглядання. Вони пізнаються лише вірою.

Трактат Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», наприклад, став чи не першою відповіддю православних на пропозиції католиків об'єднатися у вірі, зокрема, на трактат Бенедикта Гербеста «Віри церкви римської висновки», де було обґрунтовано примат папської влади та календарну реформу Григорія XIII 1582 року. Герасим Смотрицький заперечував ці ідеї, виступаючи проти примату Папи Римського та відмовляючись прийняти новий календар. Він зазначав: «Там-бо вже й на єдність неважко згодитися, до якої нелегко прийти, поки так буде блудити. Бо коли земні панове таких гвалтівних речей за зле не мають, то небесний [пан], не знаю, чи не розгнівається. Бо якось ті новоперемінні квітні та травні замість зеленої барви все білою нам зверху притрушуються, що, бачачи й розмислюючи, серце лякається, і сам Бог відає, чи що гірше далі нас не спіткає. Адже то є його самого справи та устами – законна стара Паска, яку він сам установив, сам і докінчив і нову учням своїм і нам, усім вірним, подав – усе ж оте пішло навспак, бо там, де законна ішла наперед, тепер мусить на двадцять і кілька днів залишатися позаду. І кажуть деякі, що жидове поблудили, а ми добре урядили й поправили» [Українська література 1988, с. 228].

Оповідь Герасима Смотрицького була спрямована на обстоювання ідеї острозьких інтелектуалів про спасіння особистою вірою своєї ідентичності та про рівність прилучення до божественної істини кожного індивіда: «Ви ж, – не знати, чи так про те довго роздумуєте, zvolите до того чи ні, чи так загалом мимо себе пускаєте. А тим віра ваша й закон, а передусім пресвяте ім'я віри вашої подателя Бога від них огуджується соромно й поносно. Зводяться багато хто і

відступають од віри, що відомо. За таке ваше недбальство чи буде колись порухування щодо талантів, кожному із вас із виші довірених, а ви ж звідтіля пошановані багатьма різними владами й достоїнствами?» [Українська література 1988, с. 216].

Виокремлюючи цей принцип основним, на якому повинна будуватися віра, Герасим Смотрицький надавав великого значення принципам рівності, взаємоповаги ієрархів і пастирів, різко засудивши в цьому контексті католицьких апологетів. Він наголошував на повазі між віруючими у спілкуванні.

Таку ж ідею простежуємо і у трактаті Василя Суразького (Малюшицького) «О единой истинной православной вірі» (або «Книжиця про єдину православну істинну віру»), виданому у Острозькій друкарні 1588 року, що містив у цьому виданні шість розділів, кожний із яких розглядав якусь догматичну проблему. У 1598 році вийшла друга редакція «Книжиці», що складалася із десяти розділів. М. Грушевський переконливо наголошував, що трактат «писався паралельно з «ключем» і вийшов роком пізніше – по духу дуже близький, – і в цілیم ряді точок дійсно паралельний у викладі, так що являється немов науковим (по-своєму!) обґрунтуванням Герасимового памфлету...» [Грушевський 1995, с. 85]. Твір став засадничим для української православної думки кінця XVI століття щодо захисту та систематизації православного віровчення в умовах релігійної полеміки, викликані Реформацією, Контрреформацією та укладанням Берестейської унії (1596 р.). Трактат був значним внеском у православну теологію, відповідаючи на виклики католицького тиску та протестантських впливів. Він виник на тлі активних богословських суперечок між православ'ям і католицизмом. У відповідь на критику православної віри католицькими теологами, зокрема Петра Скарги та Бенедикта Гербеста, православні інтелектуали шукали способів захисту своєї традиції. У кожному із шести розділів твору ставилася мета захисту православного віровчення та демонстрація його логічної та духовної переваг над католицькими догматами. Василь Суразький не лише обґрунтовував традиції, а й намагався засудити католицькі концепти, акцентуючи увагу на вірності стародавньої Церкви.

Наприклад, у першому розділі «Про єдину істинну православну віру й святу соборну апостольську Церкву, звідки свій початок взяла та як скрізь розповсюдилась» обґрунтовано перевагу православного віровчення через твердження, що Церква Христова бере початок з Єрусалиму, а не з Риму. Главою Церкви є Христос, чим заперечується католицьке вчення про верховенство Папи Римського. У другому розділі «Про походження всесвятого й оживляючого Духа, що від Отця єдиного сходить так, як і єдинородний Син, Слово Боже, предвічно від того ж Отця народжується...» зосереджується увага на православному розумінні походження Святого Духа, який, за вченням, сходить від Бога Отця, також піддається критиці католицький догмат *Filioque*, що передбачає два божественних начала – від Отця і Сина. Автор наголошує, що Дух Святий сходить, як і Син Божий народжується, від єдиного начала – від Отця походить. А також підхід опонентів до трактування Святого Письма, яке не можна трактувати за допомогою світських принципів, тобто філософії. Автор переконаний, що догмати треба приймати як істинні одкровення через віру.

Варто зауважити, що проблема *filioque* завжди ставилася у міжконфесійних суперечках. На думку Валерія Земи, вперше вона задекларована «під час служби на Оливній горі в Єрусалимі на початку IX ст.; від останніх десятиліть VIII-го ст. цей додаток фіксується переважно в обряді хрещення франків. Нові інтерпретації *filioque* було запропоновано в працях західних богословів високого Середньовіччя, зокрема Петра Абеляра» [Зема 2023, с.141].

У третьому розділі, що складається зі статей «Про першенство...», «Про начальство папи» та «Про латинників, що відступили від православних патріархів...», розглянуто питання про духовну авторитетність Єрусалиму і церковної влади та заперечується католицька теорія про верховенство Папи Римського як наступника апостола Петра. Автор наголошував про рівність апостолів, а першість Петра не має підтвердження в Писанні чи історії ранньої Церкви. Протиставивши римській монархічній моделі ідеал соборності, Василь Суразький стверджував, що Христова Церква повинна управлятися колективно, зберігаючи духовну рівновагу між патріархами. У наступному, четвертому,

розділі «Про євхаристію та інші обряди» Василь Суразький захищав використання квасного хліба в таїнстві євхаристії, вбачаючи в ньому символ життя, на відміну від опрісноків, які асоціюються зі смертю та ветхозавітними обрядами. Крім того, автор критикував католицьку традицію посту в суботу, відстоюючи візантійські звичаї посту в середу і п'ятницю, обстоював питання шлюбу священників та заперечував католицьке вчення про чистилище, що, на думку автора, не відповідає біблійним основам.

У п'ятому – «Про зміну днів і празників» – автор виступав за збереження юліанського календаря, підкреслюючи його стародавнє походження та відповідність православним традиціям. Він розглядав календар як невід'ємний елемент церковного життя, що символізує вірність історичної спадщини Церкви. У шостому розділі «Про святі храми... та про почитання святих ікон, що на спомин Боголюбського Втілення Спаса нашого написані» наголошував на важливості Храмів Божих як місць, де вірян підтримує Божа благодать. Окрему увагу автор приділяв значенню ікони у православ'ї, яка є не просто зображенням, а нагадуванням про Боговтілення Христа. Наступна редакція твору, що була опублікована 1598 року, складається з десяти розділів. Згадані шість розділів доповнюють вісім листів патріарха олександрійського Мелетія Пігаса, лист князя К.-В. Острозького й анонімний («від афонських монахів») лист Івана Вишенського князеві Острозькому, який дослідники вважають єдиним прижиттєво опублікованим твором цього автора.

За переконливим твердженням Наталії Поплавської, така структура твору продиктована послідовністю щодо важливості для православних проблем міжконфесійного протистояння у кінці XVI століття «Перший розділ побудований на міркуваннях, дослівно запозичених з різних джерел про єдність віри, які були засадничими для усього трактату. На другому місці для православних була принциповою позиція про походження Святого Духа. Тому розділ, в якому про це говориться, є другим. Менше значення, ніж попередня проблема, має з'ясування питання про примат Папи Римського в християнській Церкві. Четверта і п'ята частини приурочені другорядним питанням, порівняно з

попередніми, – опрісноків та нового григоріанського календаря. На шостому місці у догматичній системі Василя Суразького йдуть роздуми «О святыхъ храмахъ, въ молитву и къ пребыванію имени Господня създаных. И о почитанію св. иконъ...». Тут полеміст торкається догматичних розходжень із протестантами, яких він не вважав гідними опонентами» [Поплавська 2007, с. 156]. Очевидно, тому трактат, враховуючи його обсяг та авторську вправність переконувати, став основою усвідомлення поняття «віри» православними.

Наслідуючи відомих богословів, філософів, зокрема Кирила Іерусалимського (трактував поняття у двох значеннях: віра, корисна для душі, вона переважно з повчальною функцією та віра, що дарує Ісус Христос як благодать); Анастасія Синаїта, за міркуванням якого віра є добровільним переконанням, тим, що існує всередині людини; Іоана Дамаскіна, який вважав, що віра, щоб стати досконалою, повинна ілюструватися слуханням Святого Письма, Василь Суразький відвів у православній апологетиці важливе місце концепту «віра», що в усіх позиціях є обов'язковим і непорушним, бо віра повинна служити важливим апологетичним аргументом. А також він прагнув утвердити незмінність православної традиції, розкриваючи її богословську глибину та історичну обґрунтованість. Критика католицьких догматів і обрядів побудована на твердженні, що православ'я зберігає чистоту віри, спадкоємність від ранньої Церкви та духовну цілісність. Валерій Зема вважає, що для мислителя важливим «було обґрунтування концепції Єрусалима як джерела християнської віри: Єрусалим на сторінках «Книжечки» постає як символічний центр християнства після занепаду Константинополя» [Зема 2023, с. 161]. Кость Копержинський у дослідженні «Український письменник XVI століття. Василь Суразький» наголошує на популярності мислителя та його твору, що став «енциклопедією з найважливіших питань релігійної полеміки», аргументуючи тим фактом, що Йосафат Кунцевич у своєму трактаті «О фальшованню писемъ словенских од обранцовъ и учителей вیره церкве противних послушеству его милости отца митрополита...» (1611–1613) звертається до проблеми, яка є програмною у Василя Суразького, про святого Духа, осуджує позицію саме

Суразького, а не когось іншого [Копержинський 1926, Т.21, с. 46]. Трактат не лише захищає православне вчення, а й закликає до його відродження та збереження в умовах XVI століття.

«Книга про єдину істинну православну віру» – це самобутній апологетичний проєкт кінця XVI ст., в якому, на відміну від багатьох творів того періоду, відчитується власне авторський стиль. Спираючись на найвагомійші досягнення християнського богослов'я, Василь Суразький залишався вірним головному завданню своєї книги – показати принципову єдність, зрозумілість, раціональність та незмінність православ'я, що дозволяє називати автора представником православного традиціоналізму. Враховуючи релігійне, культурне й політичне становище східнослов'янських земель наприкінці XVI століття, не можна не наголосити на актуальності й своєчасності «Книги про єдину істинну православну віру», що й забезпечило творові популярність у наступні століття [Кралуєк, Якубович 2011, с.34-35].

Отже, трактати острозьких мислителів Герасима Смотрицького і Василя Суразького, якими супроводжувалися тогочасні релігійні дискусії, до яких активно вже долучилися православні, засвідчують залежність авторів від суспільно-релігійного контексту. Їх трактати також демонструють прагнення богословів до переосмислення власного віровчення, для чого активно ними використовувалися і впліталися у тексти найрізноманітніші документи, описи різних суспільно важливих практик та церковної історії. Але важливу роль у них відведено осмисленню ключових догматичних аспектів, що продовжили їхні послідовники після прийняття Брестської церковної унії 1596 року.

Стале проблемно-догматичне ядро складають твори Стефана Зизанія (бл. 1570–1600) та Іпатія Потія (1541–1613), які належали до різних конфесійних таборів. Вони діалогом трактатів внесли свій вклад у доунійне та поунійне літературне різноголосся.

«Катехізіс» («Пояснення Нікейського символу») Стефана Зизанія був виданий у Вільні 1595 року як підручник для шкільного вжитку. У ньому, спираючись на аргументи зі Святого Письма та богословської літератури,

зроблено спробу гармонізувати догмати католицької та православної церков, а також знайти відповіді на актуальні богословські питання, переосмислити канони православної церкви, подати їх власне пояснення, що було, за переконанням С. Голубєва, звичним тогочасним явищем, за що католики та уніати визнали полемічну стратегію Стефана Зизанія як таку, що найбільше заважала унії [Голубєв 1876, с. 12].

У 1596 році опубліковано ще один твір Стефана Зизанія «Казанье святого Кирила, патріархи ієрусалимского, о антихристе и знаках его. З розширенням науки против єресей розних», який був відповіддю на трактат Іпатія Потія «Унія» (1595). Автор подав під кутом православного вчення тлумачення п'яти основних спірних питань міжконфесійної суперечки : Filioque, про чистилище, про зверхність папи Римського, про календар, про антихриста. Джерелами своїх тверджень використав, за тодішньою традицією, праці авторитетних екзегетів. Формулюючи власну тринітарну доктрину, як аргумент подав цитати Діонісія Ареопагіта, який у своїх працях так висловлювався про примат Трійці: «О Божей істности непостижимий ест разум, абовем істность самой Троицы што есть жаденне зрозумее негде. А разделеніе, которое в ипостасях слави или битности, то ест, Сина, которий от Отца невимовне похоженіє» [Зизаній 1906, с.58]. З цією ж метою подає і міркування богослова Максима: «Един добротливий, единого Сина Родитель, і Духа Святого жрудло» [Зизаній 1906, с.60]. Розмірковуючи про проблему взаємин між Богом Отцем і Святим Духом, Стефан Зизаній цитував з праці «Визнання віри» Юсцина-філософа, де наголошувалося: «Поневаж от своей исности Отец Сина родил, от тоей Духа Святого произведе» [Зизаній 1906, с.60]. Обгрунтовуючи цю концепцію, мислитель неодноразово звертався до авторитетних висловлювань Іоана Золотоустого, серед яких: «Не просто [Христос] сел, але гди нас очистил, поневаж вплотился», «Собою примири́в нас Богу, и все доконал, гди вознесл нас крестом своим» [Зизаній 1906, с.97]. Як важливий аргумент своєї догматичної позиції, Стефан Зизаній використовував реінтерпретовані слова відомих богословів. Наприклад, Іоана Дамаскина: «Также Дамаскин святой пишет: «Поневаж душа ане добра, ане греха ту будучи

без тела не могла чинити, едно вкупе, просто ж обое вкупе заплату приймут» [Зизаній 1906, с.7]. Ідея переосмислення потрактована у творі щодо проблеми приходу антихриста. Він скористався богословським твором IV століття, в якому розроблялася проблема приходу антихриста та другого пришестя Христа. Прихід антихриста автор пов'язував із релігійними утисками в Речі Посполитій і моральним занепадом духовних ієрархів та ототожнював його з Папою Римським. Олександр Астаф'єв у дослідженні «Емблема антихриста в творах Івана Вишенського і Мартина Кровіцького», зосереджуючи основну увагу на емблемі антихриста, яка візуально виражає ідею супротивника Ісуса Христа, його фальшивого двійника у творчості письменників, звернув увагу і на художню розробку цієї теми в літературі. Дослідник зазначив: «Ще напередодні укладання Бретської унії відомий православний проповідник Стефан Зизаній у праці «Казанье святого Кирилла, патріарха ієрусалимского, о антихристе и знаках его» 1596 року бере із протестантського дискурсу тезу Мартина Кровіцького про папу як провісника антихриста, яка згодом не раз повторювалася у ряді інших православних полемічних творів» [Астаф'єв 2016, с.11]. Потім цей образ розробив Мелетій Смотрицький у трактаті «Еленхус» («Elenchus»), виданому в 1622 році. Таким чином, протестантська теза Мартина Кровіцького про папу-антихриста і його богохульство активно розроблялася майже усіма православними полемістами як символ заперечення всевладності папи. Такий підхід до трактування цього образу є основою вважати його своєрідним літературним прототипом, що зазнав літературної обробки у руслі полемічної традиції, зокрема трактатах, породив певні ремінісценції у різних авторів.

У працях західноєвропейських протестантів, зокрема голландського кальвініста Зібранда Люберта та польського соціаніна Мартина Кровіцького Стефан Зизаній запозичив також концепцію про друге пришестя Христа, яку інтерпретував у дусі ранньохристиянських уявлень про Бога як захисника бідних і пригноблених. На особливу увагу заслуговують і інші проблемні напрямки богословських розмірковувань Стефана Зизанія. Зокрема, його заперечення

переходу православних на григоріанський календар, оскільки вбачав у цій загалом прогресивній реформі навернення їх у католицизм.

Таким чином, у згаданих трактатах проявилася певна жанрова закономірність, окреслена у традиційній структурі трактатів: передмови та окремі розділи, в яких автори у власній інтерпретації подавали ключові положення християнської догматики, використовуючи індивідуальну форму викладу, бо змістове наповнення творів різниться групуванням матеріалу.

Важливу роль у формуванні канонів жанру трактату відігравали представники уніатського крила. Унійні богослови, на думку Руслана Ткачука, наприкінці XVI – у першій половині XVII століть «розвивали у своїх полемічних творах тези польського єзуїта Петра Скарги, викладені у трактаті «О іedności kościoła Bożego pod іednym pasterzem» [Ткачук Полемічна, с. 413]. А «особливістю полемічної книжності унійних письменників є синтез здобутків реформаційного та контрреформаційного типів викладу думки» [Ткачук 2019, с. 416]. До них належить Іпатій Потій. Іван Франко назвав його «плодючим письменником», «в руськім письменстві новим типом» книжника, який «живо відчував» потреби часу [Франко 1983, с. 517]. Кирило Студинський відмітив, що Іпатій Потій «вмів писати приступно, часом з гумором і дотепом» [Студинський 1911, с. 16]. Його трактат, наприклад, «Гармонія», попри спрямованість на богословські проблеми, вирізняється художньою майстерністю. Полеміст, спираючись виключно на теологічні аргументи, прагнув зменшити розбіжності між церквами, уникаючи різких висловлювань чи насмішок. Він постійно підкреслював, що його мета – не наставляти, а лише нагадувати читачам уже відомі догматичні істини, щоб кожен міг зрозуміти: фундаментальних протиріч між Церквами немає, адже обидва вчення є істинними, а опоненти є частинами одного церковного організму. Цей підхід далеко не унікальний у його роботах. У тексті присутні живі оповіді й розгорнуті авторські міркування, які дозволяють зарахувати автора до представників барокового стилю у богословських трактатах. А трактат «Унія албо викладъ преднейшихъ артикуловъ, ку зъодноченью Грековъ съ костеломъ Рымскимъ належащихъ» (1595 р.) визначив

«тематику релігійної суперечки між прибічниками та противниками об'єднання Київської митрополії з Римом» у найближчі десятиліття після унії [Ткачук 2019, с. 416]. Засвоюючи кращі традиції нарративної техніки трактатів Петра Скарги та зважаючи на його вплив на тогочасну богословську думку, Іпатій Потій поглиблював у своїх працях концепти церковної унії, обґрунтовував причини падіння Константинополя та завоювання його османами. Разом з іншими унійними апологетами він активно працював над позитивним упровадженням ідеї унії, що у їх розумінні була символом рівноправ'я та взаєморозуміння церков. «Уніатський богослов деталізував для читача ідею церковної унії, історичний контекст об'єднання східного та західного християнства, прерогативи православних мирян від унії з Римом» [Ткачук 2019, с. 182]. Для переконливішого та ефектнішого впливу на своїх потенційних реципієнтів Іпатій Потій як один із перших представників в українському письменстві художнього стилю бароко використовував риторичні фігури, композиційно-стилістичні прийоми, тропи.

Важливою сторінкою діалогу Іпатія Потія з православними опонентами є його твір «Антиризис», що є відповіддю на «Апокрисис» (1597) Христофора Філалета. У цьому контексті варто зауважити, що ми до нашого аналізу не долучаємо твір Христофора Філалета, оскільки в останніх дослідженнях, зокрема у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук ««Апокрисис» Христофора Філалета у полемічному дискурсі кінця ХУІ – початку ХУІІ ст.» Валентини Сребнюк наголошено, що він є взірцем памфлету: ««Апокрисис» продемонстрував складне нашарування логічного й образного мислення та зародження в українському письменстві сатиричних жанрів, зокрема памфлету, який став особливо актуальним в умовах міжконфесійних суперечок, маючи за мету показати негативною позицію опонента...» [Сребнюк 2017, с. 11].

Назва «Антиризис» буквально означає «відповідь на відповідь», що підкреслює конфронтаційний характер твору. Основна його мета не тільки заперечити аргументи опонентів, їх звинувачення проти унійної церкви, а й

виправдати унію, подати її історично та богословсько правильною, продемонструвати переваги церковного об'єднання, висунути ідею гармонії між латинською та грецькою традиціями, наголошуючи на їхній єдності в контексті християнства. Кожен із розділів твору, а їх, відповідно до структури «Апокрисиса», також чотири, послідовно реалізує логіку мислення автора. У вступній частині він намагався ідентифікувати себе модератором, тим, хто усвідомлює місію відповісти на несправедливі звинувачення, висунуті проти унійної церкви, та пояснює причини написання трактату. Також подано посвяту литовському канцлеру Леву Сапізі, передмову до читача, у яких він апелював не тільки до логіки, але й до емоцій, закликаючи читачів оцінити його аргументи неупереджено. Тон нарації досить поміркований, однак змінюється в основній частині, де наявна емоційна апеляція. Автор закликав оцінювати унію не крізь політичну призму, а через розуміння, що вона є моральним обов'язком. Для емоційного підсилення використано образні порівняння, іронічні коментарі щодо стійкого консерватизму православних опонентів, різко критичний аналіз внутрішнього стану православної церкви, її управління, моральний занепад її духовенства, недостатність освіти. Для полемічної гостроти активно використовував багатий арсенал риторичних засобів: риторичні запитання, афоризми, апеляція до емоцій реципієнта. Автор називав православну церкву «кораблем без капітана», а унія – це єдиний спосіб зберегти православ'я в умовах внутрішнього та зовнішнього тиску. Для створення враження правдивості, переконливості викладу він поєднував емоційність із раціональними аргументами, підтверджуючи їх цитуванням із різних джерел, для поширення ідей унійної церкви серед широких верств спрощував складні богословські концепти, переводячи у площину їх розуміння. Саме такі особливості, тобто «поєднання в одній площині тексту історіографічних та богословських тем», Руслан Ткачук назвав «ознакою ранньобарокового стилю» [Ткачук 2019, с. 69]. Тож Іпатій Потій задав стандарти для подальшого розвитку жанру трактату: чіткість структури, логіка викладу змісту, багатство риторичних засобів.

2.2. Авторська інтенція та жанрова специфіка трактатів перших поберестьських десятиріч

Важливим засобом вираження думок у контексті полемічно-публіцистичної прози як прихильників унії, так і її опонентів, що прагнули аргументовано викласти свої позиції з релігійних, культурних і суспільно-політичних питань, став трактат. Берестьська унія стимулювала розвиток цього жанру як інструменту богословської полеміки. Трактати були ключовими творами для обґрунтування позицій у релігійних суперечках, а також сприяли формуванню літературної традиції аналітичного й аргументованого викладу думок, оскільки вирізнялися логічністю, структурованістю й аргументованістю, що підвищувало їх переконливість. Вони були адаптовані до релігійно-політичних потреб, оскільки аналізували складні конфесійно-теологічні питання та аргументували конфесійну позицію автора.

Важливою складовою, яка допомагає зрозуміти мету та прагнення авторів тогочасних трактатів, є їх авторська інтенція, що в будь-якому художньому тексті передбачає внутрішнє бажання автора визначити свої наміри, погляди та ідеї, які він хоче донести до читача через свій твір. Інтенція часто визначається як творчий задум, намір автора, який керує усіма аспектами письма, включаючи сюжет, персонажів, стиль і структуру тексту. Авторська інтенція може виявлятися у кількох формах: *ідеологічній* (автор прагне донести певну ідею або позицію, наприклад, висвітлюючи соціальні, політичні чи моральні питання: це може бути протест проти певних явищ чи заклик до змін), *естетичній* (автор має бажання створити емоційно насичений твір, використовуючи поетичні засоби, щоб викликати у читача певні емоції, насолодитися художнім враженням або сприйняттям мистецтва), *емоційно-особистісній* (письменник може виражати власні переживання, досвід чи погляди, прагнучи таким чином розкрити своє «я» перед аудиторією), *експресивній* (автор не тільки передає конкретну ідею чи емоцію, але й створює нову реальність або концепт через абстракцію чи метафору, може інтерпретувати світ у такий спосіб, який дозволяє читачеві дивитися на звичні речі під іншим кутом), *комунікативній* (полягає у прагненні

автора налагодити зв'язок з читачем, вплинути на його свідомість, змусити реципієнта замислитися, змінити погляди або просто розважити).

Авторська інтенція не завжди виражається чітко, вона може бути прихованою чи неусвідомленою. Однак незалежно від того, чи є інтенція відкритою або прихованою, вона є важливою складовою твору і впливає на його сприйняття. Дж. Каллер зазначає, що авторська інтенція – це те, що вдалося автору втілити у текст. Він виокремлює фактичну або контактностворюючу, волюнтативну (впливову), репрезентативну (повідомлення), конативну (засвоєння) інтенції [Culler 1997, с. 75]. Саме авторська інтенція або авторський намір об'єднує текст у структурно-сміслову ціле.

Наміром багатьох тогочасних авторів було те, щоб укріпити духовне життя народу через розуміння основ християнської віри і навчання. Вони прагнули поширювати освіту, писали трактати для широких мас, що було важливим у відстоюванні розвитку освіти та духовності в Україні. Так, анонімний автор «Перестороги», Захарія Копистенський чи Іоаникій Галятовський висловлювали переконання, що «наука» є шляхом до порятунку душі і невід'ємною частиною християнського життя. Чимало трактатів того часу не тільки зосереджувались на захисті віри, але й зверталися до моральних питань суспільства, закликаючи до християнських чеснот. Автори часто намагалися окреслити ідеал праведного життя через моральні повчання, засудження недоліків і заклики до покаяння.

Традиційно специфічною рисою трактатів у кінці XVI століття було тлумачення Святого Письма, праць отців Церкви, що продовжувало традиції письма епохи Середньовіччя. Це властиво трактатам Герасима Смотрицького, Василя Суразького та Стефана Зизанія, про що наголошено у попередньому підрозділі. Правда, автори, вже потужно використовуючи їх, намагалися художньо і текстуально переосмислити біблійний текст через образно-символічну та стилістичну палітри. У них спостерігаємо розгалуження й урізноманітнення джерельної бази. Авторитет автора таким чином стає вагомою складовою тодішніх творів, зокрема трактатів, що визначається як історико-релігійним, так

і культурно-літературним контекстом через утвердження української літературної ідентичності.

Важливо зауважити: посилення авторського начала у трактатах перших десятиліть XVII століття сприяло тенденції до тематичної різноплановості творів, яка активно оприявнювалася, наприклад, в оцінці авторами сучасних їм подій у чіткій історичній послідовності. Для письменників вже існував чіткий поділ на минуле і сучасне, започатковувалося апелювання до авторитету пророків, отців церкви, а й до своїх сучасників. Вони вболівали не тільки за проблеми конфесії, але й за реальні, сьогоденні для них. Виявом авторської інтенції є те, що у трактатних текстах особливе місце займала документалістика. Наприклад, одразу після завершення Брестського собору 1596 року написано анонімний твір «Ekthesis». Є різні судження щодо авторства у дослідників: його приписують Мартину Броневському (польські науковці), Андрію Вознесенському, священнику Львівського міщанського братства (Порфирій Яременко), Леонтію Карповичу (Іван Вагилевич). Важливо, що автор заглиблювався у богословські аргументи, детально, дуже точно описував чотириденну подію, наводив точні тексти промов учасників обговорення, наприклад протосинклера Никифора, перелічував ключові постаті та їх титули, що мали стосунок до підписання унії. Такий стильовий формат, документальний, засвідчує відхід від усталених попередніх канонів трактату, додатково підтверджуючи його лише незначним цитуванням Біблії. Цю традицію було реалізовано і в пізніших творах жанру.

2.2.1. «Пересторога» невідомого автора

Прикладом новаторського підходу до пошуків нових форм трактатної оповіді є «Пересторога» – ще один анонімний твір, написаний не раніше 1605 – 1606 років. Це підтверджує структурування матеріалу, визначення його спрямованості, а також вибір стилю. Нетрадиційною є мета, закладена в самій назві твору: «Пересторога» дуже потрібна на будучі часи православним християнам, сином святої католицької східної церкви, щоб знали, як деякі

єпископи коронних держав, що зразу завжди під владою і послушенством святішого вселенського царгородського патріарха були, а потому не спасіння ради душ своїх або поручених собі, але для деяких причин своїх і дочасних користей від свого патріарха відступили й римському папі в послушенство віддалися і великі замішання між людьми викликали...». У творі автор розкриває, як окремі єпископи, спершу підкоряючись Вселенському Константинопольському патріархові, згодом відступили від нього через власні інтереси й перейшли в підпорядкування римському папі, що спричинило значний розлад серед людей. Тому авторська інтонація іноді змінюється з неупередженого спостереження на обурення, зокрема, під час опису переходу шляхетних родин у католицизм. Він критикує також руських князів, чії внутрішні чвари спричинили ослаблення Київської Русі, що, своєю чергою, зробило її вразливою для завойовників. Вони, на думку автора, «заведені красотами цього світу й наукам не навчених, упали у велику ласість, взяли велику хіть до панування й розділилися: одні тут залишилися, а інші в північних краях держави посіли, а ті й далі у своїй державі жили. А коли задля панування очі лупили, один одному видаючи і на поміч супроти себе довколишніх сусідів приводячи, тобто венгрів, поляків та литву, чинили так велике кровопролиття. Через це ті помічники, перемігши супостатів їхніх, потім і самі перемагали, і держава Руська в їхні руки переходила. Відтак церкви Божі з їхніми окрасами грабувалися: золото, срібло, та інше коштовне каміння, та книги забрано, як це на око побачиш у самому коронному Кракові, повно того і в костелах римських. Книг словенських великими склепами знайдеш замкнених, яких на світ не випускають. Так само є у Львові у ченців-домінікан склеп великий книг наших словенських учительних, докупи знесених після зруйнування й осягнення Руської держави. І так це вельми зашкодило Руській державі, що не могли шкіл та наук посполитих розширяти і їх не фундовано, бо коли б науку мали, тоді б через невідомість та глупство своє не прийшли б до такої погибелі» [Пересторога, 11.09.2023]. На противагу цьому, автор ідеалізує князя Острозького як покровителя українського православ'я: «благовірний князь

Костянтин Костянтинович, у святому хрещенні наречений Василем, князь Острозький, наслідуючи благочестивим батькам та прабабкам своїм, маючи в домі, у князівстві своїм єпископію острозьку, від предків своїх, також князів київських, ідучи, у православній вірі неодмінно з предками своїми бувши утверджений, а єпископію маючи уфундовану і маєтностями доглянуту, а на багатьох місцях монастирі і в них іноків маючи, бувши збуджений Святим Духом, намислив утвердити православну віру, предками своїми скрізь уфундовану. Передусім подбав у святійшого патріарха, аби сюди дидаскалів заслав для розмноження науки віри православної, а він на те маєтностями своїми не жалів класти утримання, тож коли збудував школу та шпиталі, то маєтностями їх наділив. І так науки словенські та грецькі в Острозі заклав, друкарню зібрав, з благословенням та посланням патріарха вселенського заклав усе те» [Пересторога, 11.09.2023].

Значну увагу приділено подіям Берестейського собору 1596 року, про які сучасники знали з розповідей очевидців. Для підсилення враження достовірності автор наводить посилання на різні джерела, змальовує учасників собору, події варшавського сейму 1600 року та інші ключові моменти: «Читаючи польські хроніки, знайдеш щодо того достатньо, як поляки Руські держави пообсідали, поприятелювавши із ними і дочок своїх за русинів віддавши, через них свої оздобні звичаї й науку вкорінили» [Пересторога, 11.09.2023]; використовує імітовані авторські промови князя Острозького, Іпатія Потія та львівського братчика. Останні виконують роль літературних містифікацій, пробуджуючи в читачів відповідні емоції: від поваги до гніву чи ненависті. Ці промови емоційно насичені, спираються на народні легенди й перекази та включають доступні богословські аргументи.

У тому контексті актуалізується проблема історичної стилізації, пов'язана з фактологічною достовірністю наведення історичних фактів, які мають бути історичним тлом для авторської концепції. Ця проблема свого часу піднімалася у працях Івана Франка, Кирила Студинського, Михайла Возняка. Щодо точності подачі подій про Берестейський собор, то, на думку дослідників, автор був їх

учасником, тому в «Пересторозі» є відомості достовірні, але, можливо, потрактовані дещо суб'єктивно. Відтак у творі зазначено: «А що був там я сам, при тому, що писатиму, істину покладу перед Богом серцевидцем, що коли з'їхалися ми, князь Острозький із сином своїм, воєводою волинським, були там правдиво всі благочестя нашого як стану світського, так і духовенство (де і я сам був у всіх тих ходіннях та відправах)...» [Пересторога, 11.09.2023]. Але історичні довідки не конкретизовані датами, тобто автор міг вносити їх для аргументації своєї позиції, що свідчить: факти викладаються без належної хронології. Іван Франко, наприклад, пам'ятаючи це, скорегував похибки автора щодо двох грамот, які призначалися князю Острозькому і патріарху Єремії не від Стефана Баторія, а від короля Зигмонда III та передбачали отримання князем привілею висувати кандидатів на вільні єпископські катедри, а патріарху – дозвіл оглянути православну митрополію [Франко 1986, Т.46, с. 201]. Чимало неправдивих свідчень, на думку Кирила Студинського, зустрічаються у творі щодо Кирила Терлецького, Іпатія Потія [Студинський 1895, с. 7]. Неточними у «Пересторозі», вважав дослідник, є розповідь про протосингела Никифора, розгляд справи якого, як зазначено у творі, тривав два дні, а насправді десять. Автор жаліє Никифора через те, що він загинув за ґратами, а насправді ж його «відвезено до кордону і відпущено на волю» [Студинський 1895, с. 114]. Таким чином, автор подав свою історіографічну візію, що є допустимою в художньому творі, тому він мав право на свій відбір фактів для художньої інтерпретації. Авторська індивідуальність у «Пересторозі» розкривається і через стилізацію фольклорних елементів. Письменник вплітає в оповідь нові історії, перекази й легенди, тобто створює свою історію про непрості тогочасні події.

Сучасна дослідниця пам'ятки Катерина Дубініна в дисертації ««Пересторога» в полемічному дискурсі кінця XVI – початку XVII ст.» (Львів, 2010), аналізуючи анонімну «Пересторогу» в контексті української полемічної прози кінця XVI – початку XVII століть, з'ясувала дискурсивну лінію загальної проблематики та виокремила ті особливі риси, що виражають авторський задум та його творчу індивідуальність, вказала на специфіку структури твору та її

зв'язок з топнімією твору. Дослідниця наголосила, що твір містить характерні для нього топоси, серед яких виокремлено «традиційну топіку», що «трансформувалася у певні формули, зумовлені ідеологією часу» і відіграють певну роль у структуруванні твору. До них віднесено присвяти, «використання псевдоніма, чужого імені». До «вільної топіки», на думку авторки, можна віднести топос «ідеальної Церкви», «ідеального володаря», «ідеальної картини світу». Твір також багатий «на стилістичні порівняння, епітети, метафори, переліки чеснот і вад, закидів і похвал, що стало характерним виявом бароковості. Тут активно цитуються документи, листи, звернення...» [Дубініна 2010, с. 14].

Правда, значна частина тексту також присвячена богословсько-догматичним роздумам, спрямованим на критику католицьких догм. Автор аргументує свої позиції, звертаючись до православних, католицьких і протестантських джерел, надаючи творові рис теологічного трактату, що переходить у полемічний памфлет. Михайло Грушевський називає пам'ятку одним з «найбільш інтересних творів сеї доби, наполовину полемічний трактат, наполовину історичний памфлет» [Грушевський 1995, с. 218]. Кирило Студинський – одним «з найкращих пам'ятників нашого письменства початку XVII в.» [Студинський 1895, с. 1]. А Михайло Возняк писав: «Як літературна пам'ятка «Пересторога» визначається живим оповіданням, в якому додають краси і сили вислову поетичні звороти й гарні порівняння» [Возняк 1992, I, с. 444]. Порфирій Яременко зауважив: ««Пересторога» займає зовсім окреме місце за характером стилю» [Яременко 1963, с. 142], що, на його думку, засвідчують її жанрові й стильові особливості. Твір, таким чином, є традиційною для того часу літературною компіляцією, що поєднала стильові ознаки «історико-хронікальної повісті з наявними в окремих місцях дуже виразними рисами полемічно-публіцистичного памфлету на громадянсько-церковну тему» [Яременко 1963, с. 142].

Оповідь, що імітує поспішний виклад, не має чіткої структуризації, однак залишається логічною, послідовною без зайвих повторень. Автор пише в

простій, розповідній манері, додаючи роздуми та коментарі. Уже у перших рядках твору він звертається до читача, адресуючи одночасно свої ідеї до широкого православного загалу та створюючи атмосферу довіри, вміло проводить ідею історичної спадковості проблеми унії. Його манера нагадує усні промови, спрямовані на здобуття прихильності слухача, вирізняючи твір з-поміж інших трактатів, водночас органічно вписуючи його в загальний контекст. Але найважливішим завданням автора є зберегти пам'ять про події Берестейської унії, осмислити їх і донести до читача головні джерела релігійного та політичного протистояння. Тому він подає історичні факти крізь призму власного бачення, що можна назвати «авторською історією», де вони набувають суб'єктивного забарвлення.

Слід зауважити, що структура твору є характерним виявом авторських стилю та підходу до викладу матеріалу. Відрізняючись від традиційної полемічної схеми, яка, зазвичай, має чіткий план із коментарями та висновками до кожного розділу чи підрозділу, «Пересторога» – унікальний серед трактатів твір у структурному і стилістичному вимірах, що підкреслюють літературний талант автора та продуманість системи подачі матеріалу.

2.2.2. Мелетій Смотрицький

З-поміж немалої когорти богословів усіх таборів, котрі прагнули створити ідеальну модель Церкви та її спільноти у перші десятиліття XVII століття, виділяємо Мелетія Смотрицького. Його феномен окреслюється, по-перше, великим корпусом трактатів, опублікованих у перші два десятиліття XVII століття. Поряд з із ним літературним талантом та кількістю написаних творів серед усіх тогочасних авторів може зрівнятися хіба його неодноразовий опонент, уніат Іпатій Потій. Мелетій Смотрицький залишив корпус богословських трактатів, теоретико-навчальний трактат «Грамматика словенська» (1619) і поетичні твори, зокрема «Лямент... на... жалосное преставленіє... Леонтія Карповича». По-друге, світоглядно-релігійним еkleктизмом. Спочатку він виступав як захисник православ'я та незалежності православної церкви, але

після переходу до унії в 1627 році почав пропагувати ідеї церковної реформи й універсальної єдності в межах Речі Посполитої. Така зміна вектора віри продемонструвала внутрішню діалектику мислення та його бачення України як частини європейського культурного простору, сформованого в контексті духовних дискусій епохи. Своїм світоглядом і здатністю змінювати життєву позицію він уподібнювався «новій людині», яка утверджувалася в культурі Західної Європи під впливом ренесансних віянь. Його постать стала унікальним явищем доби раннього бароко. Попри конфесійну нестійкість, діяльність Мелетія Смотрицького була спрямована на створення ідеальної моделі православної спільноти русинів і досягнення церковної єдності. Вийшовши за рамки середньовічної аскетичності, він став одним із перших, хто зробив крок у нову епоху, наповнену змінами. Багатогранність творчого доробку Мелетія Смотрицького та його неоднозначна позиція в питаннях віровизнання постійно звертали увагу дослідників.

Щодо винятковості постаті Мелетія Смотрицького Александер Брюкнер зазначав: «Чоловік знаменитих здібностей.., зламаний протиріччями, які підготували йому час і люди» [Brückner 1896, с. 608]. Дослідник, вказуючи на емоційний пафос його літературного стилю, відзначив його постійний авторський пошук як сформованого письменника. І. Франко акцентував його майстерність ритора та володіння технікою художньої гри [Франко 1983, 40, с. 260]. М. Возняк підкреслив «життєвий характер» його творів, «бо їх зміст, загальний тон і характер умів він долучити до змін історичного релігійно-національного життя свого народу» [Возняк, I, с. 503]. Дмитро Чижевський його творчість охарактеризував, як «справжній початок бароко» [Чижевський 1994, с. 243]. Літературний доробок Мелетія Смотрицького у своїх працях аналізували єпископ Ігор Ісіченко, Сергій Бабич, Степан Голуб'єв, Ярослав Гординський, Михайло Грушевський, Володимир Завитневич, Петро Кралюк, Василь Німчук, Сергій Маслов, Наталія Поплавська, Кирило Студинський, Леонід Ушкалов, Порфирій Яременко. Отже, кожна історична ситуація вимагає повторного звернення до аналізу таких феноменальних постатей, як Мелетій Смотрицький.

Першим друкованим твором Мелетія Смотрицького вважається трактат «Антиграфи» (1608 р.), виданий анонімно, від імені «одного Віленського Братчика». Його авторство обґрунтовано у працях Кирила Студинського та Михайла Возняка. Твір став відповіддю на нагальну потребу захисту православної Церкви і полемізував із творами Іпатія Потія «Герезія...» («Єресі...») та «Гармонія...», в яких вона критикувалася. В останніх Іпатій Потій осуджував членів Віленського православного братства за нібито плітки та клеми, які вони поширювали, звинувачував православних у незнанні основ віри, включаючи кількість церковних таїнств, порушення церковних уставів і недостатню теологічну підготовленість.

Авторська стратегія заперечення опонентів будувалася на наслідуванні його тексту. Мелетій Смотрицький методично аналізує аргументи Іпатія Потія, спростовує їх і наводить контраргументи. Його мова емоційна, іноді різка, що відображає дух епохи та напруження релігійного протистояння. Обурення передано через емоційні взаємні звинувачення, що, напевно, вплинуло на надмірне захоплення автором такими ж «чутками, плітками», а не теологічними аргументами. Мелетій Смотрицький спростовує звинувачення Іпатія Потія, зокрема, щодо необізнаності «братських попів» і мирян у питаннях церковних таїнств. Ці закиди були особливо болючими для віленських братчиків. Тому вони очікували від Мелетія Смотрицького такої відповіді, де би переважала теологічна ерудиція та висока риторична культура. Автор заперечив опонентів не тільки у ключових богословських питаннях церковної практики, а відкинув звинувачення у порушенні православними церковних уставів, які були другорядними, але часто обговорювалися. Наприклад, дискутувалися такі питання, як традиція священників не стригти вуса й бороди, участь жінок у ролі дяків, чи відсутність поклону під час евхаристії. Ці проблеми були настільки незначними, що їх важко було виправдати чи засудити з теологічного кута зору. І це автору вдалося. Мелетій Смотрицький захищає православну традицію, показуючи, що такі звинувачення є дріб'язковими та не мають суттєвого значення для віри. Він також дорікає опоненту за використання недостовірних

джерел, пліток і наклепів, демонструючи свою теологічну освіченість, намагаючись довести перевагу православної традиції, прагне довести, що православна церква має глибоку теологічну основу й здатна витримати будь-яку критику. Розуміючи, що релігійна боротьба тісно переплетена з політичною, автор захищає православну церкву як символ національного самоствердження та опору чужинському впливу. Тому і присвята Янушу Острозькому була тактичним кроком, покликаним заручитися підтримкою тодішньої політичної еліти.

Варто наголосити, що саме у такий спосіб Мелетій Смотрицький створює образ православної церкви як осередку істинної віри, що перебуває під постійним тиском і нападами з боку уніатів та католиків. Образ церкви в цьому творі має кілька ключових аспектів. По-перше, автор змальовує православну церкву як таку, що перебуває в оточенні ворогів, які постійно прагнуть її принизити й знищити. Основний акцент зроблено на несправедливих звинуваченнях, які висуває Іпатій Потій та інші уніатські автори. Церква представлена жертвою наклепів, пліток і політичного тиску, але водночас, як непохитний бастион, здатний витримати ці випробування. По-друге, автор трактує православну церкву як хранительку давніх істин християнства, незмінних від часів апостольської традиції. У тексті підкреслено її вірність канонам, догматам і обрядам, що, на думку автора, є беззаперечним доказом правдивості православної віри. Церква виступає захисницею не лише духовної, а й національної ідентичності українців, оскільки православ'я було важливим елементом їхнього культурного життя. По-третє, Мелетій Смотрицький прагне продемонструвати, що православна церква має не лише богословську глибину, але й високий рівень знань. Він спростовує твердження про те, що православне духовенство нібито неосвічене і не знає основ віри. Навпаки, доводить, що православні священники володіють необхідними теологічними знаннями, а їхні погляди ґрунтуються на традиціях і текстах Святого Письма. Автор також наголошує, що православна церква є не лише духовною інституцією, а й важливим елементом громадського життя. Він звертає увагу на єдність вірян,

їхню участь у збереженні й захисті церкви, а також на роль братств у підтримці православної традиції.

Центральним і багатогранним є образ православної Церкви у «Треносі» (або «Плач Східної Церкви») Мелетія Смотрицького, де вона постає як мати, жертва, хранителька віри, моральний авторитет і символ національної ідентичності. Це одна з найвизначніших пам'яток полемічної літератури XVII століття, що поєднує риси теологічного трактату, літературного твору та політичного маніфесту. Виданий у 1610 році, «Тренос» став виявом болю православної церкви через її утиски та занепад унаслідок уніатської політики Речі Посполитої. Твір є особливо привабливим за художньою манерою. Як зазначає Петро Кралюк, написання «Треносу» було зумовлене трагічними подіями, що сталися у Вільно в 1609–1610 роках. Саме тоді митрополит Іпатій Потій разом із своїм намісником Йосипом Вельямином Рутським прийняли рішення повернути до унії віленських міщан. Для цього, за підтримки кількох сотень гайдуків, вони захопили один із середніх осередків місцевого православ'я – Святотроїцький монастир, призначивши його настоятелем Йосипа Рутського. Згодом були спроби підпорядкувати й інші православні церкви міста. Однак спротив православного духовенства змусив прихильників унії вдаватися до силових дій: за допомогою військових вони ламали замки, вибивали двері храмів і застосовували насильство [Кралюк 2007, с.55-56]. Олександр Астаф'єв наголошував: «Твір – барокова лірична медитація, сповнена високого патріотичного пафосу, пройнята гострим болем за кривди вітчизни і гнівом до зрадливих земляків [Астаф'єв 2016, с.35].

У «Треносі» через образ Церкви, наповнений глибоким трагізмом, Мелетій Смотрицький не лише захищає православ'я, а й звертається до читачів із закликом до дії, єдності та духовного оновлення, водночас апелюючи до почуття відповідальності читача за долю церкви. Твір написаний у формі «треносу» (від грец. «θρήνος» – плач, скорботна пісня). Така літературна форма додає тексту емоційності та трагічного пафосу, що мало привернути увагу читачів до страждань церкви. Наталія Поплавська зазначає: «Художне

осмислення Мелетієм Смотрицьким релігійних проблем, які становили домінанту «Треносу», моделюється на протистоянні сучасного і минулого. Якщо сучасне ототожнюється із великою життєвою драмою, руїною Церкви, то минуле було для автора символом величної епохи християнства, яке він сподівався перенести на реалії тогочасного життя, проголосити цінності ідеального єднання православної еліти навколо старожитньої церкви» [Поплавська 2007, с. 262].

Образ церкви у творі представлений як багатогранний символ, що відображає одночасно духовний, суспільний і національний аспекти, апелюючи до почуттів читача. Автор персоніфікує церкву як матір і подає її у кількох іпостасях. Зокрема, в образі *матері*, що зазнає страждань через зраду своїх дітей. Надзвичайно емоційно і трагічно подано опис втрати тих, хто відвернувся від неї, прийнявши унію. Мати-церква уособлює любов, милосердя та вірність, а також біль, завданий зрадою її вірян. Східна Церква постає як мати, котра оплакує своїх дітей, тобто православних вірян, що стали жертвами унії. Також виділено образ *церкви як жертви* через її змалювання, яка беззахисна перед політичними інтригами, утисками і наклепами. Вона опиняється в центрі конфлікту між православ'ям та уніатством, зазнаючи дискримінації з боку державної влади та католицької церкви. У творі підкреслено несправедливість цих дій, які завдають шкоди не лише церкві, а й усьому суспільству. Наступна іпостась образу – *церква як хранителька істини*. Автор відзначає, що Церква є берегинею істинної віри, непохитно вірною традиціям, заповітам апостолів і святим отцям. Вона протиставлена уніатській церкві, яку Мелетій Смотрицький вважає зрадницею цих ідеалів. Образ церкви як «духовного маяка» підсилює її роль у збереженні віри та ідентичності православної громади. У «Треносі» церква представлена не лише як духовна, а й як моральна основа суспільства, як *моральний авторитет*. Її страждання сприймаються як заклик до духовного очищення та відновлення моралі. Автор наголошує, що відродження церкви є можливим лише за умови єдності її вірян та їхньої відданості. У творі церква виступає також символом української національної самобутності, тобто *осередком національної ідентичності*. Мелетій Смотрицький показує її як

важливий елемент культури, що зберігає мову, традиції та духовність народу. Унія в цьому контексті сприймається як загроза не лише церкві, а й національній ідентичності українців. Попри трагічний характер «Треноса», образ церкви постає як *символ надії* на відродження. Письменник наголошує, що навіть у найтемніші часи церква залишається джерелом духовної сили й натхнення. Така персоніфікація є типовим бароковим прийомом, що акцентує увагу на емоційному переживанні, драматизмі та спонукає читача до співпереживання. Страждання матері-церкви нагадують біблійний образ Богородиці, котра оплакує Ісуса, додаючи тексту сакральної глибини.

Варто зауважити, що образ церкви у творі пов'язаний із бароковою традицією, яка була характерною для тогочасної української літератури. Відомо, що українська барокова література була дуже багатого на символіку та психологію, що дозволяло авторам передавати складні духовні, суспільні й політичні процеси того часу. Мелетій Смотрицький майстерно поєднав символіку, емоційність і риторичність, щоб створити багатосаровий образ церкви як стражденної матері, покинутої всіма дітьми. Ця метафора церкви-матері, що оплакує свою долю, є центральною в «Треносі» й відтворює загальні настрої часу релігійного протистояння та пошуку духовної ідентичності. Образ церкви, створений Мелетієм Смотрицьким у «Треносі», є яскравим прикладом синтезу барокових ідей, християнської традиції та актуальної релігійної проблематики. Мати-церква, будучи традиційним символом середньовіччя, трансформується за допомогою реалій конкретної історичної ситуації, надаючи їй душевної глибини та художньої виразності. Образ Східної церкви зображено двоїсто: з одного боку, вона стає святою, величною, монументальною, а з іншого – убогою, приреченою, покинутою. Уже на перших сторінках твору Мелетій Смотрицький змальовує її в жорстко-натуралістичних образах, використовуючи епітети на кшталт «обідрана» та «оголена». Вони мають викликати в читачів почуття жалю до церкви, яка втратила свою значущість.

Бароковий підхід до зображення церкви як персоніфікованого образу матері, котра переживає за своїх «дітей», є характерним для тогочасної риторики.

Уособлення церкви як матері не лише додає тексту емоційної глибини, але й підкреслює зв'язок між індивідуальною вірою людини та церковної спільноти. Така персоніфікація забезпечує особливий емоційний зв'язок із читачем, адже викликає співчуття і розуміння важкого становища церкви.

Барокова культура тяжіла до глибокого драматизму й контрастів, і це чітко відтворено в «Треносі». Смотрицький протиставляє минулу велич православної церкви її руїні. Руїна – один із провідних мотивів барокової культури, особливо в країнах, де відбувалися значущі суспільні та релігійні трансформації. Цей прийом апелює до барокового розуміння світу як поля постійної боротьби між добром і злом. Руїна церкви символізує занепад духовності серед українців. Барокова традиція часто використовувала образи занепалих храмів, покинутих монастирів і зруйнованих ікон, щоб показати не лише фізичний стан руїни, але й духовну складову.

Емоційна напруга підсилюється мовною стилізацією, що включає голосіння, погрози та докори, які звучать із вуст матері-церкви. Ці елементи, насичені риторичною патетикою, надають тексту експресивності й підкреслюють драматизм позиції. Твір пронизаний глибокими емоціями скорботи, розпачу, але також надії на відродження. Смотрицький використовує багатий арсенал риторичних засобів: риторичні запитання, вигуки, звертання до читача, що надають тексту особливої виразності і засвідчують стильову емоційність і трагізм змодельованого світу. Богдан Побігущий зазначав, що в «Треносі» «автор попадає в надто пристрасний полемічний тон, так що зачинає повторятися. Він кладе особливу увагу на багатство різних риторичних фраз, форм і прикрас, на багатство стилю і мови. <...> Вся ця полеміка Смотрицького мала свій вплив не так силою своєї аргументації, логічними висновками, як радше сильним, зворушливим ліризмом» [Побігущий 1934, с. 39–40].

Авторська гра фольклорними формами, зокрема лементацією, зумовлює своєрідну наративну структуру, яка виражалася формою плачу і передбачала особливий тип мови, що інтегрував у собі не тільки емоційне вираження скорботи, смутку, жалю з приводу втраченого, а й відповідний релігійний

дидактизм та авторське бачення дійсності. Мелетій Смотрицький вдається до невимушеної й природної інтонації, насичуючи свій твір елементами української народної стилістики: «Ох, тяжко ж мені воістину із тим непокірним потомством, із тим ядовитим язичницьким кодлом, тяжко! Хто ж страждання ті зі мною розділить? Хто мені плакати допоможе? Синів зродила і зростила, а ті зле мене зреклися і ядовитими язиків своїх жалами в мене вп'ялися» [Смотрицький 2015, с. 69]. Простежено, що ці й подібні прийоми переважно вкладаються в рамки біблійної стилістичної парадигми. Однак вони були нерідко й продуктом власної творчості. Їхнє застосування збагачувало стилістику твору, давало авторові можливість наснажити текст емоційно. Варто зауважити, що українська барокова література часто звертається до жанру плачу, що емоційно впливає на читача. Цей прийом також має паралелі в біблійних текстах, зокрема в Книзі плачу Єремії, засвідчуючи яскравість синтетичний характер тогочасних трактатів, а також намагання тодішніх авторів «підняти» народну українську мудрість, народне світосприйняття і світовідчуття до рівня філософської рефлексії. Тому твір наповнений різними алюзіями, метафорами, символами, які забезпечують піднесений тон тексту.

Отже, образ церкви у «Треносі» Мелетія Смотрицького є втіленням ключових тенденцій українського бароко. Це – поєднання емоційності, риторичного блиску й сакральної символіки, які створюють цілісний образ стражденної, але величної церкви-матері. Через цей образ автор звертається до сумління учасників, закликаючи їх до відновлення духовної та національної єдності.

Невід'ємною складовою «Треноса» є його богословська частина, зокрема V – X розділи. Основні її ідейні напрямки – захист православної церкви від утисків і намагань ліквідувати її через уніатську політику. Автор підкреслює, що православ'я є істинною вірою, яка має глибоке історичне коріння й духовну цінність. Він різко критикує унію та її наслідки, яка представлена як зрада істинної віри, а ті, хто її прийняли, – як діти, котрі зрадили свою матір-церкву. Також звучить заклик православних вірян до єдності та захисту своєї віри,

апелювання до духовенства, шляхти та простого люду до згуртування перед спільною загрозою. Розмірковуючи над складними проблемами православно-католицьких суперечностей і насамперед над ученням про походження Святого Духа, чистилице, примат Римського папи в християнській Церкві та celibat, використовував вагомим аргументом цитати зі Святого Письма, а також судженнями отців як Східної, Православної, так і Західної, Католицької церков. Він торкається соціальних і політичних проблем, які впливають на становище православної церкви, наголошуючи на занепаді духовності, моралі, корупції, що загрожують не лише церкві, а й суспільству загалом. Належно вмотовував у полемічний дискурс поняття добра, справедливості, вірності, чеснот, спасіння.

«Тренос» є зразком високої авторської майстерності, в якому органічно поєднано релігійну ідею, емоційність та літературну форму. Ним окреслена достатньо репрезентативна панорама стилістики українських трактатів XVII століття, де поступово формується установка на нову конструктивну роль художнього образу, який збуджує емоції реципієнта відповідними художніми засобами, що емоційно підсилюють змальовані реалії. Твір став не лише важливою пам'яткою полемічної літератури, але й значним культурним явищем, що відображає духовні та суспільні настрої України початку XVII століття. Ця праця залишила глибокий слід в історії української літератури та православної культури як авторська модель бачення становища українців у тогочасній Речі Посполитій. Її елементи можна віднайти у трактатах Мелетія Смотрицького другого десятиліття XVII століття.

В історії України цей період був непростим. Українські землі перебували під владою Речі Посполитої, а їхній соціальний, культурний та релігійний розвиток зазнавав значного впливу як внутрішнього, так і зовнішнього; позначився відстоюванням релігійної, політичної та національної незалежності, став першим етапом релігійних і суспільних змін, які вплинули на культурне, політичне та соціальне життя українців. Суперечності між православ'ям і унією, польською владою та козацтвом заклали підґрунтя для майбутніх змін, що визначали подальший хід нашої історії. Наростання напруги між козаками та

польською владою через обмеження реєстрації, зменшення привілеїв і спроби контролю над козацьким рухом сприяли розвитку української культури та освіти.

У цей період на тлі релігійних, соціальних і політичних конфліктів формувалося національно-культурне відродження, яке проявилось у становленні освітніх закладів, активного розвитку книгодрукування та барокової культури. Основними осередками духовного та інтелектуального життя були міста й монастирі, що змінили ключову роль у збереженні православної традиції, утвердженні національної ідентичності та розширенні барокових традицій у літературі і культурі. Очільниками духовного відродження України у той час були митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1620 року) Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, Кирило Транквіліон-Ставровецький, діяльність яких була спрямована на зміцнення православної церкви після відновлення ієрархії в 1620 році. Активно підтримувані польським королем апологети уніатської церкви намагалися зміцнити позицію унії через реформування церков та захоплення православних храмів. Це – Лев Кревза, уніатський митрополит Йосиф Велямін Рутський. На думку Михайла Грушевського, тодішня ситуація була складною, вона «не лишила православним ніяких перспектив на полагодження відносин в Польщі-Литві. Убивство православною юрбою Йосафата Кунцевича в місяці листопаді 1623 р. в Вітебську дало клерикальним кругам слухний повод до нових репресій на православність, обгострених до найвищої міри. Митрополит Рутський виступив з новим процесом проти Віленського братства і проти Смотрицького – що це він своїми листами і всією своєю діяльністю призвів до вітебського інциденту. Обставини були настільки непевні, що Смотрицький за краще вважав виїхати до Києва, а звідти в далеку мандрівку до патріархів» [Грушевський 1996, т.6, с.12]. Кожен із них брав участь у створенні догматичних праць, спрямованих на захист своєї церкви і віри, що, як зазначає архієпископ Ігор Ісіченко, «передбачало виявлення сфер спільного розуміння й опанування досвіду партнера з метою пошуків адекватної відповіді», оскільки вони, незалежно від особистих стосунків

«входять у спільний комунікативний простір, формований культурними кодами, закріпленими у свідомості читацьких верств Речі Посполитої барокової доби, і визначений рецептивною настановою адресата текстів – кліру й мирян Київської митрополії, що переживали драматичний процес юрисдикційного поділу, але не втратили ще ані обрядової єдності, ні співпричетності до духовної спадщини візантійських Отців Церкви та досвіду святості християнського Сходу» [Ісіченко 2018, с. 4]. Їх богословські праці, в яких з'ясовувалися непрості для України релігійно-політичні проблеми, зокрема трактати, мають не тільки догматичне, але й літературне значення.

На думку Світлани Сухаревої, саме «Мелетій Смотрицький разом зі зміною віровизнання загострив суспільну полеміку, спонукаючи суспільних діячів до створення цілої когорти прихильників і противників уніатства. На другому етапі гроно апологетів розширилося, уключаючи праці різного гатунку – від наслідувального до глибоко індивідуального характеру» [Сухарева 2015, с. 314]. Дослідниця вважає, що цей етап «характеризується неповторним симбіозом богословської тематики й зародженого барокового концептизму, який дав змогу слову зайняти чільну позицію, надавши переваги словесній грі, орнаментатії, літературному вимислу, упровадженню до літератури елементів так званого низького стилю з національними особливостями» [Сухарева 2015, с. 314]. Враховуючи обсяг трактатів, що з'явилися у цей період, актуалізуємо лише окремі положення творів тодішніх богословів, які відіграли значущу роль у поширенні художніх практик жанру, аплікуючи їх аналізом та відповідними прикладами із текстів.

Після Віленської трагедії 1621 року, в якій його звинувачували, Мелетій Смотрицький за короткий час пише твір «Виправдання невинності» («Virificatio niewinności»). На думку Порфирія Яременка, він належить до художньо-публіцистичних памфлетів [Яременк] 1986, с. 66]. Вочевидь, дослідник взяв за основу для свого твердження манеру оповіді, яка нагадує попередній «Тренос» автора, що був відгуком на трагедію у Вільно 1609 року. Ігор Ісіченко означає жанр твору, як «трактат на захист нової православної ієрархії» [Ісіченко 2011,

с. 127]. У Передмові, наприклад, перелічуючи кривди, які терпіли православні від королівської адміністрації, подаються аргументами власні авторські свідчення, що посилюються апелюванням до Святого Письма й творів Отців Церкви. Така подія, як візит єрусалимського патріярха Феофана, що, на думку автора, була надзвичайно важливою у церковно-суспільному житті, бо схвалена королем та іншими представниками державної влади, підтверджується внесенням у текст листів до патріярха Феофана короля Сигизмунда III, коронного гетьмана Станіслава Жолкевського та інших офіційних осіб, а також подається супровідний лист Вселенського Патріярха Тимофія, виданий патріярхові Феофану. Ці документальні свідчення обгрунтовують визнання юрисдикційних повноважень Константинопольського Патріярха над Київською митрополією.

Важливим сюжетним елементом трактату, на думку Ігоря Ісіченка, є вставна новела «Трагедія православних у Вільні» [Ісіченко 2011, с.128]. Через форму плачу в ній автор скаржить на утиски і репресії, яких зазнавали православні у Вільно від влади. Він намагається, використовуючи стилістичні фігури трактату, дати соціальну і моральну оцінку причинам трагедії, порівнює переслідування православних із подіями зі Священної історії, есоційно описує знущання над невинними людьми, ув'язненими напередодні Великодня, уподібнюючи їх до Христових страстей перед Воскресінням. Для психологічного впливу Смотрицький використовує молитовні звернення до Бога, що переходять у ліричні голосіння. Це дає йому можливість переконати королівську адміністрацію, що Бог стоїть на боці православних і підтримує їх у боротьбі за справедливість. «В молитовному екстазі полеміста, – за переконанням Порфирія Яременка, – відчуваємо сильний громадянський голос, політичні жадання якого дещо завуальовані церковною фразеологією» [Яременко 1986, с. 69]. Варто зауважити, що молитовну апеляцію Мелетій Смотрицький у цьому творі використовує, швидше, як літературний прийом і утверджує його в літературній практиці. Неабияку роль в емоційному сприйнятті твору реципієнтом відіграє риторично обрамлена «Потіха невинности для достойного руського народу»,

після якої поміщено «Коротке до своїх напучення», де знову звучить заклик до відстоювання православної віри. Особливої емоційної глибини додає заключний для твору «Епілог до наклепника», де автор вкотре захищає патріярха Феофана, зокрема ставлення до козаків, критикує їхню допомогу у «московській кампанії». У підсумку автор закликає бути прихильним до короля Сигизмунда III.

Літературним супроводом антиунійної діяльності Мелетія Смотрицького в архиерейському стані стали також такі твори, як «Оборона виправдання» (1621), «Спростування ущипливих писань» (1622), «Юстифікація невинності» (1622), в яких він переважно інтерпретує тематику і образність попередніх трактатів. Наприклад, у творі «Оборона виправдання» він, як зазначає Ігор Ісіченко, відповідаючи Йосифу Веляминові Рутському на книгу «Подвійна вина», дотримується її структури, викривального стильового обрамлення, а «посиланням на 28-ий канон Халкідонського собору обґрунтовується право патріярха Константинопольського на управління Київською митрополією». В одному з розділів він звертається до автобіографічних свідчень: згадує батька Герасима Смотрицького, достойно оцінює його діяльність; розповідає про своє навчання, про діяльність у монастирі, про дискусії з діячами уніятської церкви Йосифом Велямином Рутським, Левом Кревзою, Йосафатом Кунцевичем, заперечуючи власну причетність до міжконфесійного напруження у Вільно [Ісіченко 2011, с. 128-129]. У наступних двох творах повторюється і проблематика, і аргументація, і цитування, і лояльність щодо тодішньої королівської влади [Ісіченко 2011, с. 129]. А «Юстифікація невинности» написана у формі звернення до короля Сигизмунда III.

Останні трактати Мелетій Смотрицький приурочив порозумінню православно-католицьких взаємин та їх унійній доцільності, тобто зміні його ставлення до унії. Трактатом «Апологія» (1628) він прагнув захистити себе після паломництва на Схід із надією отримати найвищі унійні санкції. Однак твір зазнав найвищого осуду у православних, а автора піддано анафемі. Щоб вкзати на помилки його колишніх однодумців, у трактаті розглянуто занепад

стародавніх східних патріархатів і катастрофічне скорочення їхньої пастви, що автор пов'язує з відходом від християнської єдності та внутрішньої чистоти віри. Значну частину твору займає критика антикатолицьких полемічних праць, зокрема «Апокрисису» Христофора Філалета, а також свого «Треносу», де вбачає ересі, що розглядалися у свій час контрреформаторами як ефективний спосіб протидії католицькому богослов'ю епохи Реформації. Мелетій Смотрицький наголошує на ідеалах соборності Церкви, які передбачають подолання конфесійного розмежування і відновлення єдності. Він заперечує принципову несумісність доктринальних відмінностей між православним Сходом і католицьким Заходом, обурюючись тим, що православні часто сприймають уніатів як чужинців, ігноруючи спільність літургійної традиції. Автор наголошує, що подолання у свідомості православних негативних поглядів на унію і дотримання фундаментальних євангельських цінностей можуть відкрити шлях до універсальної церковної унії, прообразом якої є Люблінська 1569 року, що об'єднала Польщу та Литву під владою одного короля. У прикінцевому розділі «Консидерації» спростовуються твердження про неможливість уникнення розходжень між Західною та Східною церквами, що базуються на постулатах про походження Святого Духа (*Filioque*), чистилище, матерію для відправи Пресвятої Євхаристії (прісний чи квасний хліб, тобто облатки чи просфори), пекло (остаточне чи дочасне перебування в ньому душ померлих грішників), примат Папи римського, причастя мирян (під одним виглядом – тільки Тілом Христовим, як у латинському обряді, чи під двома видами, Тілом і Кров'ю Христовою, як на християнському Сході).

Трактат «Протестація» (1628), написаний одразу після «Апології» містить відповідь на звинувачення, висунуті авторові за «Апологію», та своєрідний протест проти образливого для нього Архиєрейського собору 1628 року в Києві. П. Яременко означив жанрову форму твору як мемуарно-епістолярну. «Тут зустрінемо, – зауважував учений, – приватну кореспонденцію Смотрицького до Йова Борецького і Петра Могили, і сторінки повістярського характеру з жанровими сценками, діалогами. Письменник уміє привернути увагу читача до

описаних у книзі подій, <...> суха розповідь про події у нього белетризована. Смотрицький робить ухил до сюжетної розповіді, намагається яскравими рисами фіксувати людські постаті з їх індивідуальними, реалістично-типовими властивостями» [Яременко, Мелетій, с. 119]. А у «Паренезисі» (1629) оповідь мала форму традиційних умовлянь щодо згоди між церквами, що майстерно моделювалася філософськими роздуми, оздобленими риторичними вкрапленнями, на різні церковно-політичні проблеми. Трактат «Екзетезис» (1629), що був відповіддю на твір Андрія Мужилівського «Антидотум», також присвячено проблемі розбіжностей між церквами, полеміці з православними, спогадам про паломництво на Схід. Розповідь ілюстровано вставною новелою про чудо у Софійському соборі.

Отже, проблемно-тематичні та стильові акценти у трактатах Мелетія Смотрицького виразно засвідчують домінування барокових рис у тодішніх творах цього жанру, в яких часто прочитувались пристрасність, схильність до гіперболізацій та контрастного відображення дійсності.

2.2.3. Лев Кревза

Літературним відгомонам «Треноса» Мелетія Смотрицького Михайло Возняк назвав твори Лева Кревзи «Оборона церковної єдності» (1617) і «Палінодію» Захарії Копистенського [Возняк 1992, кн.2, с. 495-496]. Своєрідною відповіддю у 1610 році на «Тренос» був твір Петра Скарги «*Na threny i lament Theofila Orthologa do Rusi Greckiego nabozenstwa, przestroga*». Історичним контекстом діалогу була Віленська трагедія 1609 року, основною причиною якої, як попередньо наголошувалося, було протистояння між прихильниками католицизму і православ'я, зокрема конфлікт між православною громадою та католицькими єзуїтами, які активно пропагували єдність. Події спонукали Мелетія Смотрицького до написання «Треносу» та дискусій, що зумовили написання Левом Кревзою у 1617 році трактату «*Obrona jedności cerkiewnej, abo Dowody, kturymi się pokazuje, iż Grecka Cerkiew z Łacińską ma być zjednoczona*» («Оборона церковної єдності»). У час цих подій він був безпосередньо

причетним до Віленського Свято-Троїцького монастиря, де прийняв чернечий постриг, а після 1617 року став його протоархимандритом. Ігор Ісіченко вважає: «Характерні риси книги Лева Кревзи: ґрунтовність, доказовість положень, логічна послідовність викладу, стрункність композиції. Він уникає образливих для опонента характеристик, публіцистичних фраз, натомість широко звертається до літературних джерел, які мають засвідчити першість апостола Петра, його наступників у Римі й споконвічне визнання Руссю авторитету апостольського престолу» [Ісіченко 2011, с. 139]. Лев Кревза прагнув поглянути на міжконфесійні проблеми і дошукатися їх причин крізь історичну призму. Варто зауважити, що у трактаті чітко простежуємо відстоювання автором своєї позиції без порушення прав опонентів. Обґрунтовуючи появу твору у невеликій передмові, автор намагався, дотримуючись релігійної дипломатії, провести ідею, що написання книги було пов'язане з ідеями запланованого, але нереалізованого диспуту між католиками та православними, в рамках якого передбачалося обговорення питання про визнання верховенства Папи римського: «Но так как уже дело было двинуто, то ми [уніати], желая, по крайней мере, с нашей стороны сделать что-нибудь у пользу того справедливого божанья, особливо, коли йдеться про спасіння душ, дорогих перед Господом Богом, назначили день, місце і час і запросили на цю зустріч поштенних людей, що жили у Вільно» [Кревза 1878, с. 160]. Саме тому характерною ознакою стилю трактату Лева Кревзи є асертивність, на що вказують такі дослідники, як М. Соловій і А. Великий [Соловій, Великий 1967, с. 183] та Р. Ткачук [Ткачук 2019, с. 180], котрий також наголошує на стислості та послідовності викладу думки, інформаційній місткості тексту, що позначилося «на застосуванні Левом Кревзою художньо-стилістичних засобів, якими він послуговувався для підкреслення думки. Переконливості мовленню книжника надавали ампліфікація, іронія, риторичні запитання, євангельські алегорії й метафори» [Ткачук 2019, с. 180]. Релігійна толерантність дозволила автору, обґрунтовуючи першість Римської церкви в християнстві та правочинність Берестейської унії, аргументувати цю позицію фактами із житійних творів, перекладів церковнослов'янською мовою,

матеріалів вселенських соборів, листування представників Константинопольської церкви. У творі зазначено, що його однодумці «доброжелательно слухали і тлумачили Слов'янські книги, частково рукописні, частково друковані; із цих книг ми [уніати] черпали докази, залишаючи на цей час в стороні книги Латинські і Грецькі» [Кревза 1878, с. 160]. Звертаючись до цих найдавніших пам'яток, а також історичних свідчень, зокрема історії впровадження християнства в Київській Русі, автору вдалося переконати реципієнтів, що православ'я прийшло на наші землі в єдності з Римським престолом. І лише у 1054 році відбувся розкол церков. На його думку, Берестейська унія 1596 знову відкрила такі можливості.

Виклад у творі здійснено у чотирьох частинах. Перша, що складається з трьох розділів, – про зверхність святого апостола Петра. Автор пояснював, що Західна Церква вважає за необхідне доводити примат апостола Петра через посилення на Євангеліє. У цьому контексті згадано епізоди у Святому Письмі, де Ісус Христос підтверджує особливу місію апостола Петра. У доведенні першості апостола Петра богослов покликався на фрагмент з Євангелія від Матвія. Наголошено, що після визнання віри Петра, Христос сказав: «І кажу Я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, і сили адові не переможуть її. І ключі тобі дам від Царства Небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі, а що на землі ти розв'яжеш, те розв'язане буде на небі!» (Мт. 16:18-19). Лев Кревза наводив ці євангельські аргументи та цитував твори тих Отців Церкви, які підтримують розуміння текстів у дусі католицької інтерпретації. Визнання особливої місії апостола Петра він виводив із православних богослужбових книг, таких як Мінеї, Октоїх, Требник, а також і з творів Київського митрополита Григорія Цамблака, зокрема проповіді на День апостолів Петра і Павла, розміщеної в православних «Четьях-Мінеях». Так, автор згадував також діалог з Папою Римським Мартином V на соборі в Констанці (1418 р.), де духовна стійкість апостола порівнюється з твердістю діаманта, якої не перемиг меч юдейського царя Ірода Агріппи I, підкреслюється важливість Петра як глави апостолів та всього світу.

Для пояснення у другій частині трактату, яка складається із тринадцяти розділів, що після смерті святого Петра його влада над Церквою не припинилася, використано євангельську метафору про пастуха й овець; обгрунтовано думку, що тому і потрібно мати пастиря з найвищою владою, якому Господь сказав: «Паси вівці Мої!». Це стосується не лише святого Петра, але і його наступників. Таке твердження аргументовано словами святого Іоана Золотоустого, святого Тарасія та інших, які підтверджували прийняття римськими папами влади, яку мав святий Петро. Також згадано про святих римських пап, які були найавторитетнішими серед вірян. Автор зазначив, що на Вселенських Соборах папі, представленому його легатами, належало перше місце, і без представництва римського архиєрея жоден собор не міг бути визнаний вселенським. У складних канонічних ситуаціях церкви християнського Сходу завжди зверталися до Риму за допомогою апеляцій, і папи часто відігравали вирішальну роль у відновленні влади скинутих патріархів і поставленні нових глав Східних церков. Критично подається інформація щодо Сьомого Вселенського собору, передусім щодо діяльності патріарха Фотія, що призвело до послаблення зв'язків Константинополя з Римом і остаточного розриву у 1054 році. Оцінка постаті цього патріарха у Лева Кревзи різнилася від позитивного трактування в історії Східної церкви. Автор вважав, що це була провина Константинопольської Церкви та державного впливу на неї. Розрив мав фатальні наслідки для Візантії, такі як втрата державності, вивезення мощей святих, втручання світських людей у церковні справи та корупція [Ісіченко 2011, с. 140] .

У третій частині трактату Лева Кревзи, що складається з п'яти розділів і додатка, де вміщено відомості з праць грецького хроніста Нікити Пафлагона й італійського історика Цезаря Баронія, текст епістоли «Odpis Piotra Patriarchi Wielkiey Antiochiey na list Michała Cyrularego Patriarchi Konstantinopolskiego», акцентовано на триразовій моделі хрещення Русі (навернення в християнство київських князів Аскольда і Діра, апостольська місія Кирила і Мефодія, виряджених імператором Михаїлом III, прийняття християнства київським князем Володимиром за часів імператора Візантії Василя II), що була типовою

для раннього бароко. Він пояснював: перше хрещення пов'язується з прийняттям нової віри під час правління київських князів Аскольда і Діра. Але прикладом непорозуміння між Руссю і Візантією автор називає висвячення Іларіона на митрополита Київського за часів Ярослава Мудрого. Крім того, він розглядав роль патріарха Фотія та його конфлікт з Римом, вказуючи на важливість відносин Русі з Константинополем та Римом. Таким чином автор заперечував канонічні права константинопольських патріархів на Русь і користь від збереження послуху Константинополеві. Тут також обговорено позитивний вплив Флорентійської унії на єдність з Римом і Берестейської унії на руську церковну традицію. Він підкреслював важливість духовної освіти та унормування монастирського життя як ключові аспекти унії. Руслан Ткачук зауважує: «Лев Кревза, схарактеризувавши руйнівне становище Київської митрополії наприкінці XVI ст., вказував на позитивні зміни в науці й житті монастирів, які відбулися внаслідок прийняття Берестейської унії. Від часу укладення церковної єдності, писав полеміст, десятки унійних ченців стали випускниками західноєвропейських колегій, у яких вони вивчали філософію та теологію. Письменник розповідав, що в 1615 р. завдяки підтримці Папи Римського Павла V 22 законників унійної церкви було виряджено навчатися в Рим (4), Відень (2), Прагу (2), Оломоуц (2), Брунсберк (6) та Вільно (6). Студіювання уніатів у Європі сприяло поширенню освіченості, знань серед вірян східного обряду в Речі Посполитій» [Ткачук 2011, с. 195]

У четвертій частині, поділеній на п'ять розділів, захищається звернення прихильників унії до папи Климента VIII. Для виправдання згадана Флорентійська унія, яка продемонструвала єдність із Римом. А Берестейська унія, зберігаючи східний обряд як частину руської традиції, стала найвигіднішою і найперспективнішою для православних, оскільки, на думку автора, вчення унійної церкви ґрунтувалося на працях православних Отців Церкви – Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого, Атанасія Александрійського, Кирила Александрійського, Ієроніма Стридонського, Амвросія Медіоланського, Августина Блаженного та Папи Римського Григорія Двоєслова. Саме такі

джерела, вважає Лев Кревза, можуть слугувати достовірними аргументами в суперечці між унійними і православними богословами. Він критикував опонентів за те, що вони не можуть помітити цих переваг уніатів, права яких захищаються ще і на державному рівні.

Отже, трактат Лева Кревзи «Оборона єдності церковної» демонструє фундаментальні богословські знання автора, його індивідуальність у текстовій стратегії, що відзначається інформаційною місткістю, лаконічністю, логічністю, послідовним викладом історичних фактів та богословських аргументів, що переконували читачів у правильності позиції уніатів. Зберігаючи переважання богословського змісту, трактат містив й історичну проблематику. Ця тенденція визначає і твори Захарії Копистенського.

2.3. Жанрова своєрідність трактатів Захарії Копистенського та Кирила Транквіліона-Ставровецького у контексті естетики раннього бароко

Літературний процес у 20-х роках XVII століття зберігав багатовимірність, яка була характерною і для попередніх періодів. Він знаходив свій вияв у творчості визначних представників української літератури того часу, таких як Кирило Транквіліон-Ставровецький та Захарія Копистенський. Їхня діяльність була спрямована на усвідомлення та захист етноконфесійної ідентичності, що здійснювалося через дискусії з опонентами, здебільшого у формі богословських трактатів. При цьому на структуру цих текстів продовжували впливати полемічні та суспільно-політичні чинники.

У другому десятиріччі XVII століття трактати стали важливим жанром, в основі якого лежали дискусії щодо унії церков. Правда, Іван Франко вважав, що дискусія була насичена не тільки доктринальними, а й політичними питаннями, бо у ній «порушено багато сучасних політичних питань, як релігійно-політична толерація, право держави вмішуватися в питання віри і обряду, право патронату та автономії церкви...» [Франко 1981, Т.30, с. 230]. Тому можна твердити, що внаслідок цього богословські трактати набувають нових ознак. Зокрема, чіткіше

виявляється суб'єктивність авторського тексту, автор уподібнюється учителю, духовному наставнику. На думку С. Плохія, після підписання унії єдиною і безальтернативною стає церква, об'єднана з Римом [Плохій 2005, с. 15]. У цьому зв'язку у трактатах посилюється мотив збереження старожитної церкви, її догматики, традицій. Він все активніше артикулюється до і після відновлення православної ієрархії в Україні в 1620 році під керівництвом єрусалимського патріарха Феофана, оскільки церква зіткнулася з численними проблемами, які потребували вирішення. Ці виклики включали внутрішню кризу всередині церкви, падіння моральних стандартів серед духовенства, утвердження церкви як єдиного охоронця правдивої віри та Святого Передання, організацію та стандартизацію богослужінь і ритуалів, а також покращення освітнього рівня духовенства. Зусилля були спрямовані на протидію реформаційним тенденціям усередині православних братств, які прагнули самостійності, індивідуального тлумачення Святого Письма, відступали від православних догматів, таїнств і обрядів [Федько 2024]. Важливу роль у зміцненні Української Православної Церкви на початку XVII століття відіграло створення навколо друкарні Києво-Печерської лаври наукового об'єднання найвизначніших православних релігійних і освітніх діячів, серед яких були богослови, літератори, вчені, видавці, художники та меценати. Його очолив Єлисей Плетенецький. До складу увійшли такі видатні постаті, як Захарія Копистенський, Памво Беринда, Олександр Митура, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Гаврило Дорофієвич, Йов Борецький та інші. Лаврський гурток відіграв ключову роль у відродженні Києва як центру тодішнього політичного та культурного життя православної громади в межах Речі Посполитої.

Послідовником Єлисея Плетенецького був Захарія Копистенський – відомий культурний та освітній діяч, богослов, який народився у Перемишлі, ймовірно у 1585 році. Його батько був православним єпископом. Освіту здобув у Львові, можливо в школі Успенського братства. Часто мандрував давніми православними монастирями, що допомагали йому в навчанні. У 1616 році переїхав до Києва, вступив до Київського братства і розпочав видавничу та

полемічно-літературну діяльність. Сюди його запросив Єлисей Плетенецький, після смерті якого у жовтні 1624 року зайняв посаду ігумена Києво-Печерської лаври і керівника лаврського гуртка. Помер у березні 1627 року. Серед творів, до друку яких він долучився, є «Часослов» (1617), «Требник» (1621) та «Книга про істинну єдність православних християн» (1623).

У своїй діяльності як керівник гуртка, Захарія Копистенський глибоко шанував традиції православної церкви, яка після відновлення ієрархії у 1620 році особливо потребувала підтримки. Його захоплювали ідеали рівності та єдності між вірянами, які він вважав основою справжньої віри. Будь-які спроби відходу від апостольського, а отже й Христового вчення, він розцінював як зраду істині та Богові. Водночас Захарія Копистенський розумів, що хоча божественна істина залишається незмінною, людство постійно змінюється. Він не заперечував впливів інших культур, світської науки чи освіти. Навпаки, він сформулював цілісну культурно-освітню та філософську програму, яка закликала до освоєння наукових здобутків Західної Європи. У своїх авторських передмовах до книг, виданих у друкарні Києво-Печерської лаври, письменник пропонував нові аргументи на користь такого засвоєння й заохочував своїх читачів до цього.

З іменем Захарії Копистенського пов'язують відновлення дискусії у 20-х роках XVII століття від православних, яка припинилася після публікації «Треносу» Мелетія Смотрицького 1610 року у Вільно. У 1617 році, як наголошували вище, опубліковано твір уніатського апологета Лева Кревзи «Оборона церковної єдності», в якому знову піднімається важлива унійна проблема – стверджується спільність Східної Церкви з латинниками. У творі наголошується, що спільними для обох церков є Святе Письмо, наука Отців, розрізняються вони лише обрядами, які взаємно визнаються. У діалог із Левом Кревзою вступає своїми трактатами «Книга о вѣрѣ единой» (1619-1621) та «Палінодія, або Книга про оборону» (1621) Захарія Копистенський. Гіпотетично можна припустити, що автор ретельно шукав відповіді на суперечливі догматичні питання, які стали актуальними у час, коли навколо Єлесея

Плетенецького у Києві гуртувалися талановиті богослови, освітяни, котрі мали контрреформаційні погляди і шукали різні способи доведення своєї позиції.

«Книга о вѣрѣ единой» опублікована під псевдонімом ієромонаха Азарії у друкарні Києво-Печерської лаври у 1619–1620 роках. Варто зауважити, що трактат чи не вперше було вписано в літературний контекст українського бароко 2013 року захистом дисертації Юрія Ларіна «"Книга о вѣрѣ единой" (1619 р.) у контексті ранньої барокової полемічної літератури», в якій здійснено спробу цілісного аналізу поетики апологетичного трактату як явища ранньомодерної української літератури та аргументовано, що автором пам'ятки є Захарія Копистенський. Зосереджено увагу на риторичних фігурах, які автор використовує у творі, окреслено коло теологічних й етнокультурних проблем, що цікавлять Захарію Копистенського, «розкрито джерельну базу твору, схарактеризовано жанрові типи вставних новел, способи їх художнього засвоєння й інтерпретації, емоційний складник взаємин автора й читача» [Ларін 2013, с. 17]. Сьогодні ми маємо змогу користуватися оцифрованою версією стародруку цього твору, розміщеною на ресурсі НБУ імені В. І. Вернадського «Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини» [Копистенський 14.09.2023]. У творі висвітлено питання догматики, таїнств і ритуалів, а також соціальної практики членів християнської церкви. Центральна його ідея – суперечка про первинні догмати, зокрема про божественну трійцю. Погляди Захарії Копистенського на цю тему були сформульовані на основі теорій неоплатонізму та апофатичного богослов'я, включаючи ареопагітику та пізніші праці візантійської неоплатоніки, які підтримували ідею, що Святий дух також походить від Сина.

Подібної позиції щодо віри дотримувалися острозькі книжники в кінці XVI ст. Визначальний аспект їх конфесійної позиції – захист православних від нападів єзуїтів. Свої дискусії проти опонентів вони спрямовували на виокремлення найважливіших догматичних розбіжностей. Василь Суразький, наприклад, у трактаті «О единой православной истинной вірі», опублікованому в Остозькій друкарні 1588 року, переконував слухачів, що православні повинні

триматися тієї віри, яка вийшла з Єрусалиму. Іван Франко вважав, що автор орієнтувався на писання Діонісія Ареопагіта, в яких були аргументовані докази про походження віри християнської не з Риму, а з Єрусалиму [Франко 1981, Т.30, с. 55].

За жанровою специфікою трактат Захарії Копистенського «Книга о вѣрѣ единой» є унікальним, оскільки в ньому поєднано системний виклад православного віровчення. Засадничим для усього трактату є мотив єдності віри. Принциповою для православних була проблема походження Святого Духа. Тому вони розглядаються у двох перших великих розділах твору. Тут також осмислено проблему про опрісноки. У третьому розділі «Наука» з'ясовуються питання про примат Папи Римського в християнській Церкві. Наступними проблемами у догматичній системі Захарії Копистенського є роздуми про причастя, хрест, піст, у яких узагальнюється думка усієї конфесії, адже він бачить своє призначення у відданому служінні православним та збереженні апостольської чистоти православного обряду. За допомогою аргументів, які запозичував із авторитетних творів, спростовував погляди на ці проблеми католиків та протестантів. Автор детально аналізував догматичні розходження із протестантами, яких він не вважав гідними опонентами. Важливим джерелом істини для вирішення тих чи інших суперечливих питань він мислив Біблію, писання Отців Церкви.

Захарія Копистенський постійно звертався до філософських проблем, пов'язаних із розумінням природи і явищ, співвідношення душі і тіла, особистості, волі, свободи волі, демонструючи при цьому антиномічність метафізичного мислення, де Бог розглядається як єдиний, духовний, трансцендентний, а також як різноманітність, втілення сутності. Одним із провідних мотивів трактату є полемічні роздуми навколо основного догмату – божественної трійці. Виходячи із визнання унікальної, непізнаваної та світлоносної еманційної природи божества, витлумаченої з позицій неоплатонізму та апофатичного богослов'я з широким використанням

ареопагітики, творів пізніших візантійських неоплатоніків, Захарія Копистенський доводив, що Святий Дух також походить від Сина.

Відстоюючи свої погляди, він звертався не тільки до Біблії, а й до творів католицьких апологетів (Т. Бєди, Т. Аквінського, В. Платіни, П. Скарги), західних істориків (Ц. Баронія, Б. Кромера, М. Стрийковського), представників Реформації (М. Лютера, Т. Кальвіна, Я. Гуса, Л. Социна, С. Будного, М. Чеховича), а також неодноразово посилався на твори Василя Великого, Юстина Філософа, Кирила Олександрійського, Афанасія Великого, Кіпріана Карфагенського, Іринія Ліонського, Григорія Чудотворця, Діонісія Ареопагіта та ін. Ці джерела стали для автора зразковим матеріалом для витворення своїх прийомів ведення полеміки.

За тематикою та використанням художніх прийомів «Книга о вѣрѣ единой» Захарії Копистенського перегукується не тільки з полемічними трактатами першої половини XVII ст., а й усією українською бароковою прозою (проповідями, козацькими літописами, житіями). На думку Ю. Ларіна, твір «відзначається бароковою риторичністю, кількістю та якістю стилістичних засобів, які використовував полеміст. У цьому апологетичному трактаті можна виявити багато риторичних фігур, у тому числі: фігур думки, слів, поєднань фігур слів і фігур думки» [Ларін 2013, с. 13].

Трактатом «Палінодія, або Книга про оборону» (1621) Захарія Копистенський продовжив дискусію, яка велася богословами після відновлення правового статусу Київської митрополії, щодо пошуків найправдивіших основ для виведення концепцій прийнятності/неприйнятності рішень Берестейської унії. Використовуючи різноманітні історичні джерела для підтвердження своїх аргументів, він виробив власні версії цієї проблеми, основним змістом яких є спростування тверджень католицьких авторів про верховну владу Папи Римського над усіма католицькими і православними церквами, засудження намагань Ватикану усіма засобами поширювати католицизм серед людей православної віри. Оскільки твір спрямовано проти книги «Оборона церковної єдності» віленського уніатського архімандрита Лева Кревзи, то, відповідно,

Захарія Копистенський дотримувався принципу побудови цього твору при створенні «Палінодії», тобто він складався із чотирьох розділів, яким передувала традиційна для тогочасного письменства Передмова. Найдовшим і найповнішим був другий розділ, значна частина якого присвячена авторській інтерпретації тих історичних фактів, про які неодноразово згадували його попередники, як православні, так і католики. Тут він пропонував свою модель історії розподілу церков та хрещення Русі. У третьому розділі розмірковував над історією православної церкви, виокремлюючи факти, що демонструють її незалежність від римської. Четвертий розділ складають додатки, які є конспектами на різні теми.

У Передмові автор наголошував, що його твір – велика праця, матеріал до якої брав не лише з Біблії, а й з багатьох інших джерел: «То так одправивши о той Книзі, відай чительнику, же в благодаті божой з працею великою написана єст, доводячи з письма святого, старого і нового тестаменту, і з поважних теологов, і з певних авторов і істориков речі[й] ісправній виражених. Которая то книга през мудрих і в письмі святом біглих, которим подавана була, читана, пробувана і поправлена була. А над то под розсудок совершеннійших святой апостольської церкви подається» [Копистенський 14.09.2023]. Виступаючи проти католицьких апологетів, він продемонстрував глибоку вченість у богословській літературі, а список його джерел, які він використовував, подав у кінці Передмови («Каталог книг учителей которых ся до тоей книги уживало»). Він налічує більше ста позицій.

Така об'ємна джерельна база сприяла дослідженню низки важливих для тогочасного життя політико-соціальних та історико-культурних проблем, особливо розвитку писемності, книжності, освіти слов'янських народів, взаємодії їхніх культур, чим засвідчив глибоку повагу і толерантність до сербів, чехів, словаків, поляків, болгар.

У відповідь на твердження католицьких авторів про малоосвіченість і неосвіченість слов'янських народів Захарія Копистенський наводив кілька імен, які достойно представляли візантійсько-слов'янські культуру й освіту. Крім

розповіді про Кирила і Мефодія, яка подається у кількох розділах твору, він також цитував відомих богословів і вчених XII-XVI століть – Максима Грека, Артемія, своїх сучасників Стефана Зизанія, Леонтія Карповича. Крім того, Захарія Копистенський зазначав, що наука, якою хвалилися латиняни, мала грецьке походження. Виходячи з цього, богослов зазначав, що, беручи науку від латинян, ми, по суті, повертаємо свою науку; допускав використання праць античних авторів поряд із християнськими. У його праці зустрічаємо цитати із праць грецьких та римських мислителів, істориків та державних діячів. Не заперечував він і необхідності вивчення світських наук, хоча й визнавав примат справжньої внутрішньої духовності, а не зовнішньої мирської мудрості.

Слідуючи літописній традиції, він виводить походження слов'ян від біблійного Яфета, підкреслюючи, що народ цей славний, тому й отримав назву «слов'янин». На думку Захарії Копистенського, це споріднені народи, які могли б жити в злагоді та мирі, якби унія не роз'єднала їх, завдавши великої шкоди. Неабиякого значення відведено у трактаті проблемі хрещення Русі, що обґрунтовувало окремішність православної церкви від Риму. Він виклав ідею чотирикратного хрещення, спростовуючи позицію опонента. Для цього використав інтерпретацію літописної розповіді про місію апостола Андрія до Київської Русі, підкреслюючи його тривале перебування на пагорбах Києва, щоб переконати, що Православна Церква не підпорядкована Папі Римському. Цей топос виокремлений Захарієм Копистенським задля артикуляції статусу апостола Андрія як першого патріарха Константинопольського та підтвердження вибору його першим апостолом (і, отже, початковим) Ісусом Христом. Крім того, полеміст стверджував, що Андрій був старшим братом Петра і тому мав право на перше місце в ієрархії апостольства. Автор стверджував, що походження Київської митрополії та Києва пов'язане з благословенням та пророцтвом Андрія на Київських горах. Така літературна трансформація літописної легенди у текст «Палінодії» в руслі барокової естетики засвідчує художню рецепцію літописного жанру у трактатах, замовчування окремих деталей через відмінну історичну та конфесійну зорієнтованість.

Цікавим композиційним елементом «Палінодії» є розповідні відступи, взірцями яких є містифікована промова Яна Щенсного Гербурта на варшавському сеймі, яку вміщено наприкінці другої частини. Основним її мотивом є докір промовця за поунійні сварки між двома народами. Наталія Поплавська вважає, що це «своєрідна авторська містифікація твору польського письменника і громадського діяча, який прихильно ставився до українців та їх потреб, «Zdanie o narodzie Ruskim». Захарія Копистенський навмисне подав перекладений текст українськими словами-кальками, намагаючись не втрачати враження достовірності виступу свого героя...» [Поплавська 2007, с. 198]. Пафосний тон трактату, динамічність забезпечують панегіричні характеристики князю Костянтину (Василю) Костянтиновичу Острозькому («О пресвітлом і преславном Василіі, княжаті Острозьком, воєводі Київськом»), його сину Янушу («О княжаті Острозьком, каштеляні краковськом»), які поміщено у IV частині твору (розділу II, артикул 3), сатиричні фрагменти із залученням народних паремій. Це засвідчує реалізацію риторичних прийомів у творі. Є. Пшеничний зазначає, що Захарія Копистенський у «Палінодії» «щедро використовує риторично-патетичні засоби, які сприяють концентрації читацької уваги, глибшому осмисленню сказаного автором. Він часто послуговується безпосереднім звертанням до читача, коли говорить про речі, надзвичайно важливі, котрі той конче мусить знати» [Пшеничний 1994, с. 10–11].

Узагальнюючи, зазначимо, що трактати Захарії Копистенського – це структурно складні тексти (з алюзіями, ремінісценціями), різновимірні, за багат шаровістю яких потрібно відчитати усі наративи. Богослов заглиблювався у складні відносини між філософією та релігією, бездоганно вплітав у свої твори імена давньогрецьких і римських мислителів, істориків і державних діячів, допускав використання античних авторів поряд із християнськими творами. Однак, визнаючи важливість світських наук, він твердо вірив, що справжня внутрішня духовність перевершує світську мудрість.

Одним із репрезентантів естетики раннього бароко є проповідник, письменник, друкар, богослов Кирило Транквіліон-Ставровецький. Його місце і

рік народження невідомі. Поодинокі свідчення переконують, що навчався у Львові. З 1589 по 1592 рр. викладав у Львівській братській школі, був провідним її діячем. Деякий час вчителював у Вільні, займав посаду ігумена Унівського та Любартівського монастирів, проповідував у Замості. У 1626 році прийняв унію і призначений архімандритом чернігівського Єлецького монастиря. Мав власну друкарню. Помер 1646 р. в Чернігові. У його творчому доробку є такі твори, як «Зерцало Богословія» (1618), «Євангеліє учительне» (1619), «Перло многоцінне» (1646).

Постать та твори Кирила Транквіліона-Ставровецького у літературознавчих та історичних дослідженнях трактуються неоднозначно. Сергій Єфремов, наприклад, звинувачував його у відсутності у проповідях взаємозв'язку з життям: «Не відомо, як виглядали казання в живому слові, але в надрукованому – дуже мало життя, немає зовсім полемічних інтересів і громадського темпераменту. Цей казnodій не виходить поза межі звичайної християнської науки, пояснень святого письма або догматів, викладених досить шаблонно на підставі вироблених православною традицією у греків та на Русі за часів кийвської доби зразків церковного витійства» [Єфремов 1995, с.145]. А Іван Франко – «в надмірному славолюбстві і зарозумілості» [Франко 1983, Т.40, с.283]. Особливо негативно оцінювали трактат Кирила Транквіліона-Ставровецького «Зерцало Богословія».

Чи не найгрунтовнішою розвідкою про життєвий і творчий шлях Кирила Транквіліона-Ставровецького є праця Сергія Маслова «Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность», в якій на основі глибокого вивчення рукописних джерел, документів часу діяльності проповідника проаналізовано його твори, світогляд, естетичні погляди. Уточнено деякі деталі біографії письменника у контексті історичних подій першої половини XVII століття. Дослідник виокремив три періоди життєвого шляху Кирила Транквіліона-Ставровецького: 1. Період викладання у Львівській братській школі та переїзд у Вільно (1589–1592 рр.); 2. Період проповідницької діяльності і видання праць «Зерцало Богословія» та «Євангелія учительного» (1614–1625

pp.); 3. Період уніатства і архімандритства в Єлецькому монастирі м.Чернігова (1626–1646 pp.). Про періоди до викладання у Львівській братській школі та двадцятидвохрічний період після переїзду у Вільно автор говорив гіпотетично, орієнтуючись на праці істориків XIX століття М. Максимовича, С. Голубева, В. Аскочевського та ін. [Маслов 1984, с.54].

Щодо світоглядних позицій Кирила Транквіліона-Ставровецького, що проглядаються в його творах, то важливо зауважити, що вони відповідали контексту епохи. Тетяна Трофименко в одній із своїх студій звернулася до проблеми місця мислителя у міжконфесійних процесах кінця XVI – XVII століть. Через текстуальний аналіз його творів вказала на концептуальну своєрідність поглядів Кирила Транквіліона-Ставровецького. Вона вважає, що він у своїх творах декларує окремі вади релігійної ситуації та церковного життя [Трофименко 2010, с.164].

Богослов усвідомлював потребу змін у тодішньому церковному житті, що пов'язувалося із поширенням на Схід католицької церкви і необхідністю усвідомлення реформи у власній. На думку Бориса Гудзяка, православні для свого збереження впроваджували шкільництво, нове тлумачення Святого Письма, не забуваючи при цьому про свою культурно-релігійну спадщину. Активну діяльність, що відповідало цим викликам, здійснювали Острозький та Львівський гуртки, що діяли при братствах [Гудзяк 2000, с.118]. Кирило Транквіліон-Ставровецький звертався своїми проповідями, вміщеними в «Євангелії учительному» до прихожан і можливих меценатів православного та уніатського таборів сприяти поширенню освіти, відкриттю друкарень та друкуванню книг [Транквіліон-Ставровецький, 10.08.2023]. На цій підставі його «слід сприймати не як «реформатора-протестанта», а як реформатора сучасної йому Церкви в дусі перетворень, що відбувалися на католицькому Заході та спричинили свого часу перехід до унії православних єпископів і частини вірних» [Трофименко 2010, с.167].

Саме цим можна пояснити толерантність до богослова католиків. Часто йому дорікали сучасники, зокрема, у рецензії на трактат «Зерцало Богословія»

Йов Княгиницький звинувачував його у відході від православ'я, про що зазначається у праці С. Голубєва [Голубєв 1883, Т.1, с. 219]. Така світоглядна позиція, яка, до речі, характерна для естетики бароко, вплинула і на текстову модель його проповідей та трактату «Зерцало Богословія». У його творах відсутнє різке протиставлення католицизму і православія. Він завжди в опозиції до язичників та протестантів, а свої традиційні для тодішнього письменства передмови присвячував як православним, так і католикам. Така думка декларується у монографії Сергія Маслова. Він наголошує, що мислитель був поставлений у такі умови історичними обставинами. У різних життєвих ситуаціях він не цурався католиків. Присвячував свої твори «во благочестію сіающому» Лаврентію Древинському, і католикові Самуїлу Корецькому, і княгині Вишневецькій, і католикові Юрію Чарторийському [Маслов 1984, с. 67].

Трактат «Зерцало Богословія» Кирило Транквіліон-Ставровецький у 1618 році видав власним коштом і накладом у Почаївському монастирі. Книгу надруковано в 4-ту частину аркуша, що налічує 115 аркушів. На титулі зазначена дата виходу – 12 березня 1618 року. Книжка оздоблена гравюрами: форти, герби знатних шляхтичів, заставки, кінцівки, ініціали [Почаївські стародруки: «Зерцало Богословія»].

Частину накладу книги автор присвятив Іоану Ярмолинському, іншу частину – Олександрові Пузині, а ще частину – ревному захисникові православ'я – Лаврентію Древинському, волинському чашникові, що відстоював права українців на Варшавському сеймі. Примірники почаївського «Зерцала» зберігаються у бібліотеках України, Польщі. У 1692 році передрук «Зерцала Богословія», гарно оздоблений та прикрашений, вийшов в Уневі. У 1790 році здійснено його передрук у Почаївській василіянській друкарні. Польський філолог Ян Янув налічив (здебільшого за друкованими каталогами) 23 повних переписи «Зерцала богословія», Сергій Маслов нарахував вже 51 повний або частковий список «Зерцала», як мовою оригіналу, так і в перекладах на церковнослов'янською [Почаївські стародруки, 15.01.2023].

Основні проблеми, які омислював богослов у творі, співзвучні із світоглядними візіями представників епохи раннього бароко, котрі прагнули осягнути розумом безкінечність простору й вічність буття, хоча й відкривали найчастіше порожнечу, непевність, рух у невідоме, кінець світу. Звідси – панування очікуваного над уявним, майбутнього над теперішнім, ідеалу над буттям, часом потворного над прекрасним. Він проголошував ідею рівності усіх людей, наголошуючи, що Бог створив усіх людей рівними і у рівних частинах наділив їх розумом. З цієї ідеї виходить його розуміння Бога та Божих творінь.

Структурно праця співзвучна традиції раннього бароко: розпочинається посвятою покровителям автора, яким присвячено окремі наклади. Це – Іоан Ярмолинський, Олександр Пузина і Лаврентій Древинський. У кожній частині на зворотній стороні титульного аркуша книги поміщено герб мецената, класичні тогочасні епіграми та послання-посвяти. Віршована епіграма пояснювала символічні знаки, зображені на гербі, або прізвище чи особистість покровителя. Спільними для всіх були «Предмова до чителника», зміст книги, «Лексикон, альбо трудных слов выклад в той кнізь» та 10-рядковий вірш. Усі примірники книги завершує молитва. Сергій Маслов, правда, зауважив, що у кожному із трьох накладів книги зміст, «Лексикон» і вірш розміщені у різній послідовності [Маслов 1984, с.75-76].

Оригінальна назва трактату – «Сіа книга, нарицаемая Зерцало Богословіи, избранна от многих книг богословских». На початку, за тодішньою культурою книгодрукування, подано герби адресатів посвят, на них епіграми, прозові посвяти. Потім – передмова до читача. Її основний текст розподілено на чотири частини: «О пресущественном существе Божієм» (викладено вчення про Бога, Пресвяту Тройцю, про Сина Божого Ісуса Христа); «О четвораком міре» (деякі дослідники називають її «нарисом християнської метафізики», оскільки автор виділяв чотири світи: невидимий, де перебувають безтілесні духи, видимий – це природа, малий – людина, а також «злосливий мір» – світ, де здійснюється союз злих сил із грішниками) [Ісіченко 2011, с. 194]; «О двох местех – о темном Вавилоне и о пресветлом Сионе» (міста символізують простори, що

протиставляються один одному, грішників і єретиків та праведників) та «О блаженной жизни будущего века и о возданію праведных». Ігор Ісіченко наголошує, що трактат є «нарисом православного догматичного богослов'я, тяжіє до проповідницького стилю» [Ісіченко 2011, с. 194].

«Передмова до чителника» містить повідомлення про мовні особливості основного тексту: «Ведай и то, ласкавий чительнику, для чого покладалось в той книзе простий язык и словенскій, а не все по просту» [Транквіліон-Ставровецький, 10.11.2023]. Автор намагався пояснити читачеві, що церковнослов'янська мова потрібна для цитування Святого Письма та праць відомих богословів, висловлював сподівання, що якщо «простак» не все зрозуміє, то людина «мудра» все може потлумачити.

Автор тут скаржився на негативне ставлення до нього опонентів, які «напрягоша лук, уготована стріли въ тайні, въ скритості зрад своих, умислиша състріляти правое сердце и уявити болізню. Но стріли их обратить Господь въ сердца их, а мні, многобідствуємому, помощи пошле кріпкую руку свою, и до конца, уповаю, укріпить мя на діло доброе, и труди къ трудом моим приложу» [Транквіліон-Ставровецький, 10.11.2023]. Тут подано настанови щодо розуміння змісту твору та його структури: пізнання свого Творця («Познай творца своего, яко ест дивний и великій, от дивного створення его»), пізнання себе («Познай самого себе, яко ест-єсь так дивное и разумное створення, кшталтом и образом божіим»), розуміння видимого і невидимого світу («Яко так великіи и дивніи речи увесь світ той відомий з таким достатком зготовал тебі на мешкання тилько для единого тіла видимого») [Транквіліон-Ставровецький, 10.11.2023]. Завершується передмова проханням автора молитися. У кінці вступної статті Кирило Транквіліон-Ставровецький просить читачів молитись за нього, щоб його «увіренний талант усугубити, котрого ради многіи біди и скорби притерпіваю в роді моем: завидніє, оболганіє, неблагодатство, и донині всеу кривавии поти проливаю» [Транквіліон-Ставровецький, 10.11.2023]. Автор дав високу оцінку трактату, тому що у ньому, на його думку, розкриваються «великіи

гори премудрості небесної и дивний світ разума» [Транквіліон-Ставровецький, 10.11.2023].

В українському письменстві ранньобарокового періоду сформувався ключовий образ православної догматики, який стосується витоків християнства, – це Єрусалим, з яким, наприклад, Василь Суразький у творі «Книжиця про єдину православну істинну віру» пов’язував істинність віри («ясно кожному православному, що ніде ще, а тільки в Єрусалимі істинне начало віри»). Кирило Транквіліон-Ставровецький, наслідуючи цю традицію, теж шукав витoki православної церкви у пресвятому Сіоні, що уособлює Єрусалим. Йому протиставлено Вавилон – місто грішників, язичників, єретиків, тобто «злосливе місце». Таке протиставлення звичне для естетики бароко. Для мислителя Сіон є небесним Єрусалимом, що персоніфікує «церкву Христову». Тобто це – сакральні місця, які започаткував Господь. У розумінні автора вони є минулим, сучасним і майбутнім світу, звідки почнеться друге пришествя Ісуса. На цій символіці Транквіліон-Ставровецький творив свою концепцію сакральної історіософської системи православної церкви.

Важливо зауважити, що Сергій Маслов, наголошував на тому, що «Зерцало Богословія» є неповною догматичною системою, бо у ньому тлумачиться лише один постулат – про віру. Немає, на думку вченого, у догматиці мислителя нічого про таїнства, вчення про надію і любов також відсутні [Маслов 1984, с. 76]. Але, натомість, і це дослідник пов’язує із художньою специфікою твору, у тексті є багато авторських рішень, які не завжди властиві подібним творам. У ньому простежується наявність ліризму, образних висловлювань на взірць: «веселиє гай», «високиє гори», «каміння многоцінне». Зустрічаються метафори: «крила ума», «потоки веселія» [Маслов 1984, с. 77]. Загалом, метафоричність пронизує весь текст. Рекомендуючи кожному християнину дбати про вдосконалення своєї душі, Кирило Транквіліон-Ставровецький застерігав: «И если ты преможе князь темности зе злостями своими и зветязтво над тобою одержит. О человек бедний. Тогда звяжет тя грехом, яко ланецухом, и заведет тя в неволю вечную, в страну темного Вавилона, тамо діавол предасть смерти и

мукам вечним, и ти, нещасливий человеце, падением твоим засмутиш ангелов божіих, и бог лице своє от тебе отвратит. Толко діавол и ангели єго возрадуються с полоу твоєго и с проигранои битви» [Транквіліон-Ставровецький, 10.11.2023].

Автор включив до тексту молитви за себе й за читачів, риторичні звернення до них, заклики до покаяння. В уста Христа вклав прохання до праведників прийти у Царство Небесне: «Прідіте, благословенні синове отца моего, приступіте к мне, любіміе друзи мои, понесшии тяготу и вар дневний, утешайтеся прохладженієм под тенію крил ласки моєи, придіте, обремененні, аз упокою вас в царстве моєм вечним покоєм!» [Транквіліон-Ставровецький, 10.11.2023].

Таким чином, можна констатувати, що «Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького, виданий у 1618 році його власним коштом і накладом в Почаївському монастирі, правомірно зайняв свою нішу серед трактатів в епоху українського Бароко. Автор у ньому подав своє бачення сенсу актуальних на його час богословських проблем. Через широке використання, характерне для раннього бароко, асоціацій, метафорики, різних композиційних рішень, охоплення й інтепретацію об'ємної джерельної бази, він вніс свою частку у жанрове новаторство трактату в українському письменстві.

Висновки до Розділу 2

Кінець XVI – початок XVII століть стали переломним періодом для України. Попри непрості політичні, соціальні і релігійні зміни, цей час був періодом формування української національної свідомості, боротьби за збереження православ'я, становлення козацтва та активного розвитку культури, передусім важливим етапом у формуванні освіти, літератури та мистецтва, на які відчутно вплинуло європейське Відродження, домінантними ознаками якого був яскраво виражений антропоцентризм, що активізував інтерес до людських цінностей, та нові суспільні виклики, зокрема релігійні й політичні протистояння. На культурне піднесення в тогочасній Україні вплинули

Реформація та Контрреформація, відгуки яких простежуємо майже в усіх творах, опублікованих у друкарнях України.

Одними з перших, хто звернувся до жанру трактату як літературного супроводу міжконфесійних дискусій, були книжники Острога Герасим Смотрицький та Василь Суразький, котрі у своїх творах розгорнули концептуальні світоглядні засади православних щодо віри, зміцнюючи таким чином моральний і духовний авторитет православної церкви в українському суспільстві. Трактат Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587) є одним із перших систематизованих полемічних творів, спрямованих на захист православної віри від наступу католицизму та уніатства, яким автор прагнув відповісти на виклики католицьких місіонерів, що активно пропагували латинську обрядовість і релігійні переконання серед православних.

Використовуючи образ «ключа» як символу спасіння через істинну віру, автор захищав право православної церкви на існування та рівноправність із католицькою, розкривав значення Святого Письма і церковної традиції східного християнства у збереженні істинної віри. Вміло використовуючи полемічний стиль, риторичні засоби (запитання до читача, порівняння, заклики, алегорії), він критикував догмати католицизму, такі як примат Папи Римського і вчення про чистилище, а також прагнув доступно донести свої ідеї широкому загалу. Твір заклав основи жанру трактату в українській літературі та вплинув на формування його оповідної стратегії.

Важливою пам'яткою жанру трактату був також твір визначного діяча Острозького культурно-освітнього центру та представника української православної інтелігенції Василя Суразького «Про єдину істинну православну віру», де виокремлено концептуальні світоглядні засади острозьких книжників щодо віри як єдиної істинної релігії, заснованої на Священному Письмі та вченні Отців Церкви, і православної церкви як основи духовного і морального відродження суспільства. Головними тезами твору є обґрунтування значення церковної традиції для збереження істинної віри, аналіз основ православного віровчення, що православна віра є незмінною, істинною та базується на

апостольській спадкоємності, критика католицької (за догматичні нововведення: примат папи, індульгенції, вчення про чистилище) та протестантської (за радикальність і відмову від традиційної церковної ієрархії та обрядів) теології. Сильова специфіка трактату полягає у доборі об'ємної бази для аргументації своєї світоглядної позиції, що ґрунтується на логіці, богословській традиції та риторичності, а за основу має Святе Письмо, твори Отців Церкви (наприклад, Іоанна Златоуста, Василя Великого) та рішення Вселенських соборів; майстерному використанню символіки і метафоричних образів для пояснення складних теологічних концептів, наприклад, порівняння православної церкви з кораблем спасіння.

Значний вплив на формування тогочасного українського письменства, зокрема жанру трактату, богословської думки та захист православної церкви в релігійних і культурних умовах мали твори видатного українського письменника, богослова, педагога і полеміста кінця XVI століття Стефана Зизанія. Він активно виступав проти Берестейської унії та унійного руху, що спричинило значний розкол у церковному житті українських земель. Його трактати «Катехізіс» («Пояснення Нікейського символу»), «Казаніє святого Кирила патріарха Єрусалимського» містили обґрунтовану критику католицизму та унії, перетворивши їх на ключові апологетичні пам'ятки православного богослов'я. Вони вирізнялися чіткою структурою та емоційністю, що забезпечувало їх доступність для різних соціальних верств. Трактати мали дидактичний характер. Вони виконували роль релігійних підручників, пояснюючи основи віри в доступній формі, тобто сприяли духовній освіті українців у період гострих міжконфесійних конфліктів. У трактаті «Казання святого Кирила патріарха про антихриста» автор, спираючись на богословську традицію, зокрема на вчення святого Кирила Єрусалимського – авторитетної постаті у православних, намагався осмислити впливи католицизму й унійної церкви на православ'я, порівнюючи їх із символічним образом антихриста як метафори. Проведено виразні паралелі між діями уніатів та католиків з джерелами з християнської традиції про антихриста. У творі простежено

характерну для Стефана Зизанія полемічну манеру викладу: різноманітні риторичні прийоми, посилення на авторитетні джерела православного богослов'я (зокрема, твори святого Кирила Єрусалимського як основного богословського авторитету), аргументи увиразнені активним цитуванням Біблії, засвідчуючи глибокі знання автора Святого Письма, і логічними висновками. Твір багатий на метафори, символіку та алегорії, чим досягається емоційний ефект, почуття тривоги у читачів та відповідальності за духовний стан суспільства.

Вагомий внесок у розвиток трактату в період раннього бароко здійснили Іпатій Потій і Христофор Філалет, котрі уособлюють дві протилежні позиції щодо Берестейської унії – захист православної ідентичності та обґрунтування необхідності церковного об'єднання. Їхні твори стали центральними в релігійно-ідеологічному протистоянні кінця XVI ст. Іпатій Потій як один із провідних унійних полемістів і ключових ініціаторів Берестейської унії 1596 року, був унійним митрополитом Київським, Галицьким і в усій Русі. Його творчість мала значний вплив на розвиток української літератури, а також культурно-релігійної думки доби. Його трактати «Унія або виклад про з'єднання Церкви Грецької з Римською» (1595), «Антиризис» (1599) спрямовані на захист ідеї церковної унії, тобто об'єднання православної та католицької церков. Він активно полемізував із противниками унії, такими як Василь Суразький, Христофор Філалет, Мелетій Смотрицький, прагнув досягти гармонії між греко-слов'янською та латинською культурними традиціями, що мало місце в контексті того часу. Своїми трактатами автор продемонстрував яскраві приклади полемічного стилю: обґрунтовані аргументи, логічність побудови, риторичні прийоми. Відтак у текстах присутня барокова стильова палітра – активне використання метафор та алегорій, що забезпечило значущість текстів не лише для богослов'я, а й подальшого розвитку барокового письменства. Його твори, написані на межі православної та католицької традицій, відображали синтез різних світоглядних систем, сприяючи збагаченню літератури, формуванню плюралістичної релігійної думки та культурного діалогу між Сходом і Заходом, до якого ми

прийшли лише сьогодні. Через творчість Іпатія Потія українське письменство інтегрувалося в загальноєвропейський культурний контекст.

Риторична манера в «Апокрисисі» Христофора Філалета, засвідчуючи формування барокового стилю у полемічній літературі, заклала основоположні концепти відстоювання автохтонних інтересів своєї конфесії православними апологетами та її релігійно-політичного становища у Речі Посполитій і була підхоплена авторами трактатів, що утверджували збережену віру та українську культуру в умовах релігійних і культурних змін. Вони не тільки захищали богословські позиції православ'я, але й сприяли формуванню національної самосвідомості українців, стали частиною полемічної літератури, яка заклала основи подальшого розвитку української духовності та літературної творчості. У такий спосіб трактати демонстрували, як релігійні ідеї можуть стати потужним інструментом суспільної боротьби, особливо в кризові періоди.

Аналіз конкретних трактатів дозволив з'ясувати, що важливою складовою розуміння мети та прагнення авторів, є авторська інтенція, яка визначає їхні наміри, погляди та ідеї, які вони доносять хоче донести до читача через свій твір. Іntenція часто трактується як творчий задум, який керує всіма аспектами письма, включаючи сюжет, персонажів, стиль і структуру тексту. Можна констатувати, що у цей період трактати набувають нових ознак, зокрема посилюється публіцистична спрямованість, чіткіше виявляється суб'єктивність авторського тексту. А у 20-х роках XVII століття у трактатах знову актуалізується мотив збереження старожитної церкви, її догматики, традицій, оскільки активізувалися суперечки навколо створення православного єпископату.

Цей етап започатковано анонімною «Пересторогою», яка з'явилася в осередку Львівського братства та поєднала традиційні риторичні засади полемічного письменства, в руслі якого побутував трактат як жанр, а також презентувала нові інтепретаційні моделі богословських концептів та історичних фактів, тобто історії, художні образи (князів, церкви), фольклорних сюжети, що вплинуло на специфіку наративної структури тексту і було підхоплено авторами

наступних трактатів. Твір вирізняється унікальною жанровою формою, поєднавши міфологізовану історичну оповідь із догматично-полемічним трактатом. Написаний без традиційної композиції та розділів, він відображає задум автора, зазначений у назві, яка спрямована на викриття.

Для автора «Перестороги», як і авторів інших трактатів перших десятиліть XVII століття було важливо віднайти відповідність цінностей та ідеальну модель співжиття конфесій, що особливо необхідне в час релігійного протистояння, тобто ідеальну модель світу, часто трансформованого в образ Церкви, яка була для богословів фундаментом правди. На цьому наголошували у своїх творах ще Отці Церкви, думки яких часто оприявнювалися у тодішніх трактатах. А приналежність до тієї чи іншої Церкви стає визначальним критерієм в тодішньому суспільстві. Однак, традиційна її єдність порушилася, вона розділилася на щонайменше три різновиди: православну, католицьку та уніатську. Апологети кожної з них почали моделювати свої ідеали, виходячи із конфесійних уподобань.

Жанр трактату в українському бароковому письменстві отримав новий рівень розвитку завдяки значному доробку Мелетія Смотрицького. Його трактати «Антиграфи», «Тренос» (1610), «Виправдання (верифікація) невинності», «Оборона виправдання» (1621), «Спростування ущипливих писань» (1622), «Юстифікація невинності», «Апологія» (1628), «Екзетезіс» (1629), в яких поєдналися богословська, філософська, політична та літературна традиції, набули ознак інтелектуального барокового твору. У них поєднувалася логічна аргументація (використання силогізмів, доказів, цитат), емоційне забарвлення (заклики, риторичні запитання, полемічний стиль), публіцистична складова (реакція на актуальні події, звернення до суспільства). Використовуючи методи риторики та традиції схоластичної аргументації, автор вдало застосовував іронію, сарказм, діалогічні форми. Це забезпечило не лише глибокий зміст, а й оригінальну форму. На думку Романа Голика, «це – поєднання теологічних трактатів із «плачами»-скаргами, інвективами та пастирськими настановами (повчаннями чи листами)» [Голик 2010, с. 149]. У

деяких з них автор говорить від власного імені («Апологія»), в інших – від, наприклад, Церкви («Тренос»), а ще в інших – від третьої особи. Титульні назви окремих трактатів пов'язані з візантійсько-грецькою традицією («Антиграфи», «Тренос», «Апологія»), інші – із латинською («Юстифікація невинності», «Виправдання (верифікація) невинності», «Протестація») і мають символічно-контекстуальний підтекст. Образний арсенал його творів, а це образ Церкви у різних іпостасях (як мати, як Христове тіло, як проста жінка, як мучениця, як православна Церква, як католицька Церква), образи апологетів і опонентів Церкви, біблійні образи, що стали основою його світоглядної парадигми, художньо збагатив українське барокове письменство, зокрема трактати.

Певні тенденції у розвитку жанру трактату в період раннього бароко ілюструються діалогом трактатів уніатського апологета Лева Кревзи «Оборона церковної єдності» і православного Захарія Копистенського «Книга о вѣрѣ единой» та «Палінодія, або Книга про оборону». Вони наслідували своїх попередників у творенні щодо барокової моделі християнізації Київської Русі та поділу церков. Щоб аргументувати свої переконання, автори зверталися до різноманітних історичних джерел і створювали власні моделі історії хрещення, розширюючи їх оповідями про походження християнства та історію його поширення на східнослов'янських землях. Захарія Копистенський наслідував православних, які орієнтувалися на візантійську патристику, а Лев Кревза – уніатів, які більше послуговувалися католицькими джерелами. Уніати і православні були одностайними щодо її початків. Протистояння стосувалося лише юридичної належності Київської Русі: до Константинополя чи до Риму. Уніати, не заперечуючи прийняття християнства з Візантії, намагалися переконати, що в момент християнізації патріарх Константинополя визнавав верховенство папи. Обидва табори пов'язують поширення християнства в Київській Русі з часами Володимира Великого. До художніх здобутків цих трактатів також можна віднести літературні обробки літописних легенд (про хрещення Русі, про Андрія Первозванного), фольклорних образів, мотивів, які відіграють вагому роль у наративній структурі.

Трактат Кирила Транквіліона-Ставровецького «Зерцало Богословія» порушує проблеми, співзвучні з філософськими ідеями раннього бароко. Автор намагався осягнути нескінченність простору і вічність буття, акцентувавши увагу на невизначеності майбутнього, протиставленні ідеалу реальності. Однією з центральних думок трактату є проголошення рівності всіх людей. Бог, за автором, створив їх рівними, наділивши однаковим розумом. Ця ідея формує загальне богословське бачення автора та його розуміння божественного творіння. Структура твору відповідає традиціям раннього бароко: починається посвятою покровителям, супроводжується їхніми гербами, епіграмами та посланнями. Основний текст трактату розділено на чотири частини, глибокі за богословським і метафізичним змістом: вчення про Бога та Пресвяту Трійцю, чотири світи (невидимий, видимий, малий – людина, злий – простір гріха), протиставлення двох міст – Вавилону (світу гріха) та Сіону (простору праведників), роздуми про блаженне життя у майбутньому та винагороду для праведних. Таким чином, трактат «Зерцало Богословія» не лише розкриває богословські й метафізичні ідеї, а й відображає світоглядні тенденції барокової епохи, закріплюючи традицію жанру в українському письменстві.

Важливо наголосити, що в межах епохи раннього бароко жанр трактату вирізнявся авторською стилістикою із спільною риторикою викладу. Саме риторика стала, зважаючи на естетичні цінності текстів, нормою «доброго» мовлення і сприяла виробленню певних канонів жанру. У цей період були закладені основи багатоплощинної структури трактату, що включає передмови, окремі статті та композиційно незалежні фрагменти. Такий підхід надавав тексту динамічності та дозволяв впливати на читачів різними способами – через емоційне залучення, логічне переконання та богословські аргументи. Важливу роль виконували передмови та присвяти, що допомагали авторові сформувати образ ідеального читача, налаштувати аудиторію на сприйняття головної ідеї твору та підготувати її до засвоєння змісту. Часто вони містили заклики до роздумів та читання. Авторитет автора забезпечували присвяти впливовим особам. Завдяки фактам із біографії мецената, розповідям про його родовід та

традиції автори надавали твору значущості та знаходили підтримку у впливових колах. Деякі автори присвячували свої твори ідейним опонентам. Це було своєрідною спробою вплинути на них, залучити їх до дискусії або навіть змусити замислитися над правдивістю власних переконань. Щодо акцентації своєї авторської інтенції, то богослови активно використовували образ пророка або рятівника свого народу, підкреслюючи їхню особисту відповідальність за суспільні та релігійні проблеми. Такий прийом демонструє «Тренос» Мелетія Смотрицького, який вустами Теофіла Ортолога заявляє про свою місію врятувати руський народ від духовної загибелі.

Отже, тогочасні трактати, побутуючи в полемічній прозі доби, відзначалися своєрідною композицією, риторичною майстерністю та глибоким впливом на читача, поєднували емоційний, богословський та соціальний аспекти, намагаючись не лише інформувати, а й переконувати та формувати суспільну думку. Попри з'ясування догматичних проблем, які потребували негайного вирішення, трактат у період раннього бароко пройшов важливий етап розвитку і набув особливого значення у суспільному і культурному житті України, ставши інтелектуальним і духовним підґрунтям для формування української ідентичності.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКІ ТРАКТАТИ У ХУДОЖНІЙ ПРОЄКЦІЇ ЗРІЛОГО БАРОКО

3.1. Літературно-богословський полілог трактатів могилянської доби як жанрово-стильовий феномен українського барокового письменства

Могилянською добою іменують період, пов'язаний із діяльністю визначного церковного, культурного й освітнього діяча, основоположника українського національно-культурного відродження в Україні, що припадає на 30–40-і роки XVII століття, Петра Могили, постать якого спонукала до різноманітних суджень як істориків, так і тих, хто жив після нього. Однак усі погоджуються, що він був вольовим, авторитетним, твердим керівником своєї доби та її викликів. Крім того, його здібності як досвідченого організатора, доброго порадника та мудрого наставника також визнаються, а його реформи сприяли розвитку освіти, науки та культури в Україні, утверджуючи національну свідомість та гідність українців. Це був непростий час в українській історії. У 1633 році після легалізації на коронаційному сеймі польським королем Владиславом IV у православної церковної ієрархії Петро Могила був призначений митрополитом Київським і Галицьким і одразу намагався реформувати українське православ'я, щоб підняти його до західноєвропейського рівня, зокрема у сфері богослов'я та освіти. На думку С. Головащенко, у 1632–1635 роках для православної Київської митрополії почався якісно новий етап існування. «Він був характерний можливістю відновлення стосунків з державою, насамперед через впорядкування юридичного статусу церкви, а також можливістю кардинального впорядкування внутрішньо церковного життя» [Головащенко 1997, 02.08.2024]. Головним завданням новообраного київського митрополита Петра Могили було упорядкування внутрішнього життя церкви як цілісного організму, передусім – зміцнити церковну організацію, яка була ослаблена в період безправ'я Київської православної митрополії. Це стосувалося систематизації та виправлення догматики, обрядовості, а також вдосконалення церковної освіти. Важливо було

відновити ефективну систему управління церковною юрисдикцією, визначити статус і повноваження різних церковних інституцій, розподілити владні функції єпископату та предстоятеля церкви [Головащенко 1997, 02.08.2024]. Велика увага приділена і розробленню богословської догматики. «Могилянське богослов'я піднесло Київ на рівень найважливіших теологічних центрів християнського світу, підтверджуючи метафоричне визначення міста як «другого Єрусалима». Тут під егідою митрополита в 30 - 40-х роках XVII ст. зросла нова генерація мислителів, які знали давні й нові європейські мови й мали належну філософську підготовку» [Єгорова 2014, с.60-61].

Богословські дискусії між православними, уніатами та католиками продовжилися. Могилянська доба виокремилася в новий їх етап. «Часова віддаленість від подій Берестейської унії зробила свою справу – полемічні тези стали поступово вичерпуватися й сходити на узбіччя письменницької діяльності. На зміну їм прийшла система барокових образів, словесних фігур, які покликані відновлювати суспільну контрверсію» [Сухарева 2015, с. 131]. У цьому контексті особливе місце займають богословські трактати.

Основні зразки жанру трактату могилянської доби з'явилися після Київського помісного Собору 1640 року, який проводився за ініціативою митрополита Петра Могилы. На ньому обговорювалися проблеми, пов'язані з унормуванням церковного життя, зокрема новий катехизис і деякі аспекти літургійної практики. Найважливішим рішенням Київського Собору 1640 року, безперечно, став розгляд і схвалення «Православного ісповідання віри». Після тривалого обговорення догмату учасники Собору внесли незначні зміни до тексту, перш за все в частині трактування походження Святого Духа. Рішення Собору сприяли зміцненню православної доктрини. А «Православне ісповідання віри» стало офіційним богословським документом Київської митрополії та було затверджено на європейському рівні. Укладений у результаті католицько-протестантських богословських диспутів, догмат зблизив українське православ'я із західною його частиною, підвищив статус Київської митрополії, а також спричинив продовження реформ української

православної освіти за європейськими зразками, центром якої стала Києво-Могилянська колегія.

Структурно «Православне ісповідання віри» складається із трьох частин: про Віру, про Надію та про Любов. Перша частина подає загальні судження про віру, що тлумачиться у 126 питаннях та відповідях: про Бога, про янголів, про Ісуса Христа, про людину, про гріхопадіння, про сім дарів Духа Святого, про дев'ять церковних заповідей, сім таїнств та есхатологію. У другій частині подано 63 питання-відповіді про молитву взагалі та про молитву Господню, про Заповіді блаженств. У третій – 72 питання із відповідями про добрі діла, про різні види гріха та Декалог (Десять заповідей). Окрім того, книга містить тлумачення різних аспектів морального богослов'я. На думку Івана Власовського, ««Православне ісповідання» Петра Могили вважають «тріумфом українського православія», коли дійсно ціла Східня Православна Церква визнала цей катехизис своєю символічною книгою» [Власовський 1956, с. 173]. Ігор Ісіченко вважає, що саме завдяки Петрові Могилі православні отримали найважливіші книги – «Служебник» (1629, 1639), «Евхологїон, альбо Молитвослов или Требник» (1646), «Православне ісповідання Віри» (1645). Ці фундаментальні тексти були «покликані трансформувати самé релігійне мислення українців і церковний побут» [Ісіченко 2017, с. 74].

Діалог трактатів у цей період Розпочав Касіян Сакович. У 1642 році він опублікував у Кракові твір під назвою «Перспектива і пояснення облуд, ересей і забобонів греко-римської церкви» («Επανόρθωσις albo Perspectiwa y obiasnienie»). У творі покритиковано як православну, так і уніатську церкви, особливо їх обрядовість. Як ревний послідовник римської церкви, він намагався осудити всі релігійні відхилення. У 1644 році Петро Могила на закиди Касіяна Саковича відповів твором «Літос, або Камінь із прощі святої руської православної церкви» («Λιθός abo kamień z procy prawdy Cerkwie Świętey Prawosławney Ruskiej. Na skruszenie fałecznościemnej Perspektiwy albo raczej Paskwilu od Kassiana Sakowicza»). Книга була опублікована у друкарні Києво-

Печерської лаври польською мовою під псевдонімом Євсевій Пімен. Полілог у цьому ж році доповнив Іван Дубович трактатом «Образ Східної православної церкви» («Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożej»), а у 1645 році – Пахомій Война-Оранський написав «Дзеркало, або завіса» (««ZWIERCIAŁO albo ZASŁONA od Przewielebnego Ojca Pachomiusza Wojny Orańskiego, z łaski Bożej y Ś. Stolicy Apostolskiej Episkopa Pińskiego y Turowskiego naprzeciw uszczypliwej PERSPEKTYWIE przez X. Kassiana Sakowicza złożonego Archimandrytę Dubieńskiego zebranej j napisanej ic. ic. WYSTAWIONA»).

Дослідники цих трактатів характеризують їх досить різнобічно. Наприклад, полемічне протистояння трактатів «Επανόρθωσις albo Perspektiwa j obiasnienie» Касіяна Саковича і «ΛΙΘΟΣ abo kamień z procy prawdy Cerkwie Świętej Prawosławney Ruskiej. Na skruszenie fałecznościemney Perspektiwy albo raczej Paszkwilu od Kassiana Sakowicza» Петра Могили Ігор Ісіченко назвав «одним з найбільш яскравих і певною мірою епатажних епізодів літературного життя України епохи Бароко» [Ісіченко 2017, с. 1]. На думку Віри Сулими, саме «на сторінках книжки архієпископа Ігоря Ісіченка «Війна барокових метафор “Камінь” Петра Могили проти “підзорної труби” Касіяна Саковича» «подано результати неспішного всебічного предметного розгляду вербальної війни, що велася на рівні барокових метафор, кожна з яких претендує на окрему увагу й тлумачення» [Сулима 2017, с. 115].

Символічним кодом до розуміння літературно-богословських трактатів є їх назви. Ігор Ісіченко вважає, що для тодішніх видань характерним було вживання грецьких слів [Ісіченко 2017, с. 76]. Це спостерігамо і в назвах полемічних трактатів доберестейського та поберестейського періодів, про що ми вже наголошували. Традиція продовжується і в назвах фундаментальних праць Касіяна Саковича та Петра Могили. Наприклад, «Επανόρθωσις albo Perspektiwa j obiasnienie» («Перспектива і пояснення облуд, ересей і забобонів у неприєднаній Греко-Руській Церкві, як у трактуванні віри, так і в у відправі таїнств та в інших обрядах та чинних церемоніях, зібрані в написану велебним отцем Касіяном Саковичем, раніше архімандритом дубенським в Унії, а нині

капланом Римсько-Католицької Церкви. Через велике переслідування від Руси, що їм ці помилки, єресі й забобони у вірі показував, які з їхніх же Службників, Требників, тобто службених книг і приписів, з Уставів та Укладів вибрані, і не з іншою метою врешті у світ видані, а щоб римські католики про них знали, в любові до народу Руського хотіли його від тих помилок звільнити й до успішної єдності зі святою Римською церквою прилучити»). Ігор Ісіченко пояснює, що, «вживши слово *perspectiwa* (*підзорна труба*), автор визначає свій намір переглянути вади опонента ніби зблизька, під збільшуваним склом... підзорна труба, котра мала відкрити приховані деталі руського церковного побуту» [Ісіченко 2017, с. 82]. Отже, у назві твору Касіяна Саковича наголошував на трьох важливих аспектах праці як об'єкта його аналізу: помилки, єресі і забобони, що виявлені в артикулах віри, таїнствах та інших обрядах і богослужіннях православної церкви.

Основою твору Касіяна Саковича стали його зауваження й коментарі до прийнятого на Київському синоді 1640 року «Православного ісповідання віри». Хоча стильова тональність твору не була вишуканою, проте праця відіграла важливу роль для моголянського кола богословів, що розпочало роботу над очищенням і систематизацією богослужбової практики. Вагомою причиною її появи, з одного боку, було виправдати зміну його віросповідання, а з іншого – висловити негативне ставлення до уніатів та православних. Він намагався переконати опонентів, що ідеальна для його однодумців релігійна унія, прийнята на Берестейському соборі та втілена в життя колишніми уніатськими митрополитами та єпископами, вже давно втратила своє значення, оскільки прихильники уніатської церкви лише зовні пов'язані з Римською церквою: вони дотримуються грецьких звичаїв та обрядів, тому називав їх «схизматиками». Усі аргументи твору зводяться до того, що уніатська церква не прагне вдосконалити свою літургійну практику відповідно до римського ритуалу й практик католицької церкви. Він вважав, що ці обряди містять помилки, забобони та єресі, а відчуження від католицизму, яке панує серед православних, проникло і в середину унії.

Дуже емоційно і пристрасно переповідаються окремі історії, випадки з життя із акцентами на дрібницях у проведенні сповіді, побутові деталі, що, на думку Ігоря Ісіченка, «інспірує трансформацію сакрального простору в профанний» [Ісіченко 2017, с. 228], витворюючи «карикатурну картину духовно занедбаного церковного життя Руси» [Ісіченко 2017, с. 233], «творення антисвіту, світу вигаданого, суперечного дійсному» [Ісіченко 2017, с. 262]. Звісно, в цей період православна церква ще не пододала недоліки і не досягла бажаного порядку у всіх сферах, спричинивши гостру критику Касіяна Саковича, який намагався переконати, що ці недоліки пов'язані з відсутністю однакової практики з католицькою церквою та помилками в церковно-богослужбовій діяльності.

Відомо, що православна церковна обрядовість наприкінці XVI – на початку XVII століть перебувала у незадовільному стані через пошкодження богослужбових книг і впровадження нових, не завжди обґрунтованих традицій, що викликало критику ще задовго до творів Касіяна Саковича. Правда, на православних соборах, що проходили до унії, активно обговорювали ці питання та намагалися перед виданням богослужбових книг їх ретельно перевіряти, порівнюючи з грецькими оригіналами та давніми слов'янськими списками. На початку XVII століття з'явилися спроби втілення цих ідей. Вийшли друком правлені катехизиси (Віленський (1606) та Стрятинський (1618)), а також служебники (Стрятинський (1604) і Києво-Печерський (1620)), які стали першими спробами до очищення й впорядкування церковної обрядовості. Після приходу до лав церковних діячів Петра Могили робота з виправлення богослужбової літератури та систематизації церковних обрядів поживавішала. Але на час появи «Перспективи» питання виправлення давніх помилок у церковно-обрядовій практиці ще не було остаточно вирішене.

Ревізія Касіяна Саковича православного церковного обряду здійснювалася в період інтенсивної діяльності митрополита Петра Могили, спрямованої на вирішення цієї проблеми, в тому числі й підготовки видання «Требника». Таким чином, українське духівництво в 1642 році все ще користувалося старими

требниками, в яких бракувало чимало необхідних чинів і молитов. До того ж, ці книги містили апокрифічні молитви (наприклад, молитва про дванадцять п'ятниць, молитва для дружини, що огортає новонародженого Спасителя) та міфологічні елементи (як-от колядки). Практичним недоліком цих требників була відсутність чітких вказівок і настанов щодо виконання окремих церковних служб, внаслідок чого обряди виконувалися довільно [Голубєв 1883, Т.1, с. 30].

За твердженням Ігоря Ісіченка, перші критичні твори Касіяна Саковича щодо православної обрядовості почали з'являтися вже на початку 40-х років XVII століття, зніціювавши «жваву дискусію про богослужіння». Одним із перших його трактатів був «Kalendarz stary» (1640), в якому звучала різка критика відданості православних старому юліанському календарю. «Ширший вихід на суто богословські проблеми властивий для полемічного твору «Sobyt Kijowski» (Варшава, 1641). Сакович докладно переказує й коментує рішення Київського помісного Собору 1640 року, скликаного митрополитом Петром Могилою для обговорення нового катехизису й літургійних проблем. Схвалюючи саму ідею унормування церковного життя, Сакович радить вдатися до Риму за допомогою, бо без єднання з Римом не досягти бажаного виходу з кризи» [Ісіченко 2011, с. 156-157]. Але найрізкіше критикувалися «помилки, ересі і забобони» православного богослужіння у його творі «Перспектива», побудованому на докорах, закидах та звинуваченнях православних.

Основний текст «Επανόρθωσις albo Perspectiwa j obiasnienie» Касіяна Саковича відкривала посвята князю Станіславу Любомирському, оскільки він вважав, що як духовна, так і світська влади повинні брати активну участь у церковних справах. Саме з цієї причини він присвятив свою працю князю, володіння якого охоплювали території, де православ'я, на його думку, глибоко вкоренилося та супроводжувалося ересю й забобонами серед місцевого населення. У передмові, що доповнювала посвяту, подано традиційне звертання до читача, прихильника греко-руської релігії, вказано причини, які спонукали його до написання книги, а саме: автор керувався бажанням показати українському народу значні недоліки у православній вірі, помилки у релігійних

питаннях і допомогти їх вирішити. Відтак його гіпотетичним читачем є широке коло вірян, які обрали «грекоруську» віру. Водночас він звертається до проблеми і пояснень причин переходу з унійної церкви у католицизм, наголошуючи, що зважився на такий крок не в гонитві за славою чи посадою, а метафорично пояснював, що мав велике бажання знайти міцну основу для ствердження своєї віри, католицької. Касіян Сакович згадував і про утиски, яких зазнав через свою працю «*Kalendarz stary*» (1640), коли його змушували привселюдно зректися праці, про переслідування, яких зазнав. Його обурюють вчинки деяких уніатських владик, що підтримують православних. Таким чином, він підводив реципієнтів до думки, що перехід у католицизм є виходом на дорогу спасіння. Високо оцінював значущість своєї праці, вважаючи, що її слід перекласти латиною, а самого перекладача удостоїти звання благочестивого.

У передмові до читача виділено розповідь про перехід автора з унії в католицизм, де він обґрунтовував це рішення: коротко викладено доктринальні помилки та ересі, які виявив у Катехизисі, що використовувався православними у церковній практиці, звертав увагу на інші видання, що, на його думку, містять подібні відхилення, серед яких твори Клірика Острозького, Василя Суразького, Мелетія Смотрицького [Sakowicz 1642, с. 4-6]. Отже, у цій важливій частині твору автор виправдовував свою зміну віросповідання: від православних до уніатів, від уніатів до католиків. Адже відомо, що він був автором хвалебного панегірика «Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного...», який у 1622 році опубліковано в друкарні Києво-Печерської лаври. Олександр Астаф'єв, аналізуючи внесок Касіяна Саковича в українське барокове письменство, наголосив: «Піднісши військові доблесті і моральні якості Петра Конашевича Сагайдачного, Касіян Сакович першим в українській давній поезії створив монументальний образ ідеального національного героя і наділив його виразною виховною функцією («с того гетмана каждый рыцер нех ся учит!»)» [Астаф'єв 2017, 02.09. 2024]. Також дослідник зазначав, що це є складний панегірично-історичним твір, де поет майстерно трансформував давні усно-книжні традиції, що походять ще з часів Київської Русі. Вони включають

відлуння народних голосінь на похованнях, урочисту ораторську прозу, похвали в літописах та житійних творах, а також гімнографічну лірику. Касіян Сакович для написання твору також брав до уваги численні жанри сучасної йому поезії, такі як епіграми, емблеми, епітафії, панегірики, ляменти, декламації, філософсько-релігійну лірику, полемічні та морально-повчальні вірші [Астаф'єв 2017, 02.09. 2024]. Олександр Астаф'єв, оцінюючи прозовий доробок Касіяна Саковича, звертав увагу на Передмову до «Перспективи», зокрема виправдання щодо мимовільного переходу до римської церкви, зауваживши, що «це зовнішній рушій «сюжету» його вчинку, необхідна точка відліку для творення його полемічних текстів», що додає естетичного змісту трагічному, оголює почуття спокути [Астаф'єв 2017, 02.09. 2024].

Структуротвірною метафорою основної частини «Перспективи» є протиставлення римсько-католицької церкви уніатській і православної. Найбільше його хвилювали розходження в обрядовій практиці. Відтак основний текст поділено на два розділи. Перший – присвячений аналізу «неблагопристойностей», які супроводжують проведення таїнств і важливих богослужбових обрядів, другий – викриттю «абсурдів» у греко-східних церковних канонах. Використовуючи всуціль в'їдливий тон, разючу нетактовність, іронічність у зображенні церковного життя православних, він викликав гострий осуд у своїх опонентів. Так, Касіян Сакович розпочинає із критики Таїнства Хрещення, якого не дотримувалося багато священників. На його думку, порівняно з католицькою практикою, вона є недосконалою: у храмах немає спеціально облаштованих місць для хрещення, голих дітей обливають водою прямо над землею, що в холодну пору може бути надзвичайно небезпечним. Наводить приклади, коли священники, перебуваючи в нетверезому стані, проводили обряд, порушуючи встановлену формулу: волосся хрещеного стригли, змішуючи його з воском, і розташовували у тріщинах церковних стін (або навіть закопували в землю, якщо храм був кам'яним). Автор запитує: «Чи Христос, чи апостоли або інші святі, проводячи хрещення, стригли зачіски або закопували волосся? Очевидно, цей звичай має язичницьке походження»

[Голубєв 1883, Т.1, с. 38-39]. Він акцентує, що у православній традиції відсутні письмові свідоцтва про хрещених, а римо-католицька церква не визнає дійсність хрещення, тому ті латиняни, хто бажає перейти до української віри, повинні знову проходити цей обряд. Під час проведення ритуалу при обливанні чи зануренні слово «Амінь» повторюється тричі, а в разі недотримання ритуалу суворо попереджається про можливе відсторонення від сану. До того ж, у молитві перед хрещенням згадується жінка, що сповила Христа в пеленах, а ікони зображують Пречисту Богородицю у стані хвороби після народження Спасителя. Після помазання хрещеної дитини елеєм або миром куми тричі обходять жертвний стіл, ніби виконуючи танець [Голубєв 1883, Т.1, с. 38-39].

Касіян Сакович критикував і Таїнства Миропомазання. Автор наголошував, що до унії це таїнство було невідоме у православних. Його впровадив митрополит Іпатій Потій. Він дорікав православним, що дороге масло, яким помазують дітей при хрещенні, розбавляють оливою (чи іноді навіть салом). Це присутнє як у православних, так і в уніатів. На відміну від римського костелу, де лише біскупи мають право конфірмувати, в українській церкві кожен священник проводить обряд Миропомазання. Касіян Сакович зазначав, що в руських требниках ця форма таїнства є недостатньою, оскільки слова «Печатка дару Духа Святого» не визнаються встановленою формою, а помазання здійснюється не лише на чолі. Деякі священники замість миру використовували елей, який, за його словами, неприпустимо зберігати у брудному посуді чи необережно з ним поводитися, адже іноді миро просто передають від одного священника іншому. Різко критикувалася у православних і практика здійснення Таїнства Євхаристії. Зокрема, порушення щодо використання хліба, бо замість пшеничного часто використовують житній, ячмінний, вівсяний або гречаний. У деяких церквах просфори замінюють на звичайні пшеничні булочки, куплені на ринку, які можуть бути як надто свіжими й гарячими, так і черствими, що ускладнює вилучення Агнця і частинок. Ще однією проблемою є невизначеність щодо моменту освячення Дарів. Думки розходяться: одні вважають, що освячення відбувається під час виймання Агнця

з просфори, інші – під час перенесення Дарів у святковій процесії, треті – Таїнство звершується при проголошенні слів Ісуса Христа: «Прийміть, споживайте...». Підкреслено, що саме остання думка відповідає вченню католиків.

Окремо наголошено на зловживаннях, пов'язаних із вином. Часто воно буває запліснявілим, скислим, а подекуди його замінюють іншими напоями. Після освячення в чашу можуть додавати надмірну кількість простої води, що змінює смак і властивості вина. Касіян Сакович засуджував неналежне зберігання Святих Дарів. У деяких церквах їх тримають у солом'яних або воскових коробках, загортають у папір, а подекуди ховають у стінах храму. Частинки просфори, освячені разом із Агнцем, використовують для причастя, проте, коли причасників багато, священники можуть додавати в чашу звичайний хліб і неосвячене вино, що він вважає грубим порушенням канонів. Ложки для причастя також була предметом критики: вони можуть бути залізними, цинковими або навіть дерев'яними й пофарбованими. Абсурдною, на думку автора, є практика зберігання запасних Святих Дарів для хворих. Хліб для цього просочувався вином, що, на його думку, суперечить здоровому глузду, адже кров не вливають у тіло, коли вона вже витекла. До того ж зберігання Дарів на тривалий час призводить до їхнього псування. Наведено приклади реальних історій: у Луцьку одного священника позбавили сану після того, як виявили, що його Святі Дари були зіпсовані й покриті червами. Подібний випадок стався і в Почаївському монастирі, де запасні Дари виявилися запліснявілими. Натомість, аби їх використати, священники іноді розмочували їх у воді або навіть у борщі. Окрім того, автор наголошував, що в деяких церквах знатним особам під час причастя дають три ложки замість однієї, пояснюючи це тим, що перша символізує Отця, друга – Сина, а третя – Святого Духа. На думку Касіяна Саковича, православна практика Причастя ложкою є незручною і не передбаченою Святим Письмом. Він акцентував на ризику, що крапля Дарів може впасти або залишитися на вусах причасника, а також, що спільне

використання ложки може спричинити поширення хвороб [Sakowicz 1642, с.4 -6].

У творі засуджено практику наперед освяченої літургії, в якій автор вбачав не лише нелогічність, а й ознаки ідолопоклонства. Зокрема, під час цієї служби парафіяни вклоняються винові, яке ще не освячене, а після служби залишки Агнця, що містить сліди крові, роздають присутнім. Ще однією проблемою він називав те, що на Великому виході священники йдуть мовчки, не промовляючи молитви за правителя та духовенство. Крім того, під час Причастя вони кажуть лише «Приступіте», замість традиційного «Зі страхом Божим і вірою приступіте». Автор висловлює невдоволення тим, що після освячення Святі Дари не споживаються одразу на престолі, а переносяться на жертвник і залишаються там до кінця літургії. Він вважав, що така практика спричиняє різні неприйнятні ситуації: свічки можуть передчасно згаснути, Святі Дари у холодну пору року можуть замерзнути, а важливі молитви не промовляються вчасно. Відтак виснувано: у православному обряді існує багато невідповідностей, які, на його думку, лише підтверджують правдивість католицької віри. Касіян Сакович звертався до греко-руського народу із зауваженням про несправедливий осуд католицької традиції причащати мирян лише під видом хліба, коли у православній практиці зустрічаються численні порушення: віряни нерідко не отримують навіть одного з двох євхаристійних видів. Таким чином, у своїй праці Сакович не лише висміював, а й ґрунтовно аналізував недоліки євхаристійної практики в православній церкві, пропонуючи католицьке вчення як єдино істинне [Sakowicz 1642, с. 11-59].

У другому розділі Касіян Сакович звернув увагу на абсурдність православних та уніатських церковних чинів, таких як хрещення, миропомазання, сповідь, соборування, Таїнство Священства. Так, саркастично висміював православну літургійну практику, високо оцінюючи католицький звичай читаних мес. Він вважав, що доречніше відправити читану месу або літургію лише з одним прислужником, ніж слухати на криласі дячка, який безладно вигукує молитви так, що неможливо слухати без відрази.

Неприйнятною є й ситуація, коли священник, не маючи дяка, проводить богослужіння разом із власною дружиною. Автор повчально ділився своїми влучними спостереженнями. Часто наводив реальні приклади. Саме так було в містечку Стрий, де тамтешній священник Андрій Косило служив разом із попадею, яка знала богослужбові тексти краще за нього самого. Вона не лише співала, а й читала Апостол. Автор наводив приклади недбалого ставлення до Євхаристії. В одній із церков під час проповіді священник раптово помер від серцевого нападу, і в Святих Дарах згодом завелися хробаки. А ще один православний священник вчинив спробу отруєння. Коли отець, уніат, після освячення поставив Святі Дари на жертovníк і почав виголошувати проповідь, православний священник потайки влив у чашу ртуть.

Касіян Сакович критикував і запізнілий початок вечірніх служб напередодні літургії, наголошував на проблемі зачинення царських врат під час Таїнства Євхаристії. Через це прості люди не знають, у який саме момент відбувається переістотнення Дарів. Він пропонував, за прикладом Вільно, встановити в церквах дзвони, що мають сповіщати цей момент. Однак православна церква відмовляється від такої практики, вважаючи її неприйнятною грецької традиції. Небезпечним звичаєм у православній церкві, за словами Касіяна Саковича, є покладання малих дітей, нещодавно охрещених, на підлогу під час Великого входу. Священники, несучи чашу й дискос, змушені переступати через цих дітей, що створює серйозний ризик для всіх учасників процесії. Часом дітей там буває декілька, і священник радіє, коли, не зашкодивши ні собі, ні малюкам, успішно завершує ходу, «мов козак, який безпечно переплив Дніпрові пороги». До того ж, подібним чином під час літургії на підлозі лягають не лише діти, а й дорослі чоловіки, дівчата та навіть заміжні жінки. Засуджувалася і традиція читання молитов за оголошених (катехуменів) під час літургії, оскільки вони вже втратили своє значення через відсутність катехуменів як таких; вшанування артоса, оскільки йому віддають почесні, які належать лише Святим Дарам, що, на думку автора порушує богослужбовий порядок.

Автор проводив паралелі між католицькими священниками, котрі ретельно готуються до меси, і православними, яких він звинувачує у безвідповідальному ставленні до літургії. За його переконанням, католицькі капелани перед службою роздумують про її зміст, дають вказівки ризничному, які ризи підготувати, які книги взяти, оскільки в різні дні використовуються різні чини та молитви. А православні ні про що не замислюються: їхній одяг простий, літургія не відрізняється у святкові та буденні дні, а молитов для різних потреб, як особистих, так і публічних, взагалі немає. Через це радить православним владикам узгодити свої служебники з латинськими зразками, додати до них необхідні молитви для різних випадків і таким чином упорядкувати богослужіння.

Касіян Сакович детально осмислював відмінності у способах здійснення Євхаристії. У католицькій традиції Таїнство відправляється на кам'яних престолах із реліквіями святих, а в православних – на антимінсах, освячених владикою, без реліквій. Крім того, єпископи були звинувачені у продажі антимінсів за кілька злотих або їх обміні. Значні прибутки їм забезпечували просфори та свічки. Зазначено, що форма просфор інша залежно від регіону: у деяких місцях вони круглі, в інших – чотирикутні або хрестоподібні. Гостро засуджена підкупність єпископів, які висвячують священників не за їхні духовні чесноти, а за гроші. Автор наголошував, що владика не питає про гідність кандидата, його вчення чи спосіб життя. Його цікавить лише, скільки він приніс за висвячення. А також додав, що може навести конкретні імена тих, хто брав і хто платив, а також заявляє, що за гроші висвячували двоєженців і тих, хто одружився з удовами. Така система породжує хаос у церковному житті: купуються приходи, духовенство вимагає оплату за всі обряди. Автора дивує відсутність помазання елеєм при висвяченні православних священників, оскільки цей обряд згадується як у Старому, так і в Новому Завіті. Автор звертав увагу на те, що в православній церкві немає конкретного часу для висвячення. Владика готовий посвятити дяка будь-коли, якщо той принесе відповідну суму грошей.

Касіян Сакович окреслив недоліки і щодо Таїнства Шлюбу, оскільки у требниках не зазначена чітка формула, якою здійснюється вінчання, відсутня офіційна публічна заява про намір одружитися (оголошення), часто священники вінчають викрадених наречених, дають шлюб близьким родичам, владики та їхні намісники дозволяють розлучення з незначних причин, отримуючи за це великі хабарі. Він розповідав про випадки, коли священники буквально торгують жінками. У Пінській єпархії, за словами автора, один священник, обмінюючи свою стару дружину на молоду, додав у придане... свиню. Також відзначена різниця у вінчальному обряді для тих, хто бере шлюб уперше, і для тих, хто одружується вдруге. Якщо ж людина одружується втретє або вчетверте, на неї накладається церковне покаєння (епітимія). Серед дивних моментів вінчальної церемонії помічено те, що священник, обводячи наречених і дружок навколо аналоя, танцює з ними, співаючи «Святі мученики»; незаможних наречених напувають пивом, а заможних – вином; священник наказує молодятam цілуватися; у деяких церквах нареченим навіть зістригають пасмо волосся.

Касіян Сакович ставив під сумнів необхідність участі семи священників у здійсненні Таїнства Єлеєосвячення (Соборування), оскільки, за його словами, немає жодних підстав для такої практики. Він не знаходив у требниках чіткої формули Єлеєосвячення, тому наводив різні версії, які саме слова становлять формулу освячення. Потрактоване освячення елею єпископами у Великий четвер, вважаючи це непотрібним, оскільки священники самостійно освячують елеї для Таїнства. Також заперечував семиразове читання молитви та помазання всього тіла, особливо у жінок. Наведено випадки зловживань, коли Таїнство здійснювалося над здоровими людьми заради матеріальної вигоди, або коли хворого помазували кілька разів поспіль. У цьому контексті він розповів про випадок в Острозі, коли сім священників хотіли здійснити Соборування над шляхтичем сім разів за один день. Після п'ятого разу виснажений чоловік, якого перевертали та змащували елеєм, вигукнув: «Отці, як довго ви ще будете мене мучити? Я вже не витримую цього мазання! Припиніть!» [Sakowicz 1642, с. 71-102]. Після цього священники були змушені зупинитися. Автор також наголосив,

що митрополит Петро Могила на Київському Соборі 1640 року заборонив багаторазове Єлеєосвячення одного і того ж хворого.

Відзначимо, що автор висміював зміст Стратинського требника, де молитви для вмираючих не стільки закликають до Божого милосердя, скільки доводять людину до відчаю, передусім – заупокійна літургія під час Великого посту, яку можна здійснювати лише у визначені дні, а також те, що у Великодню неділю деякі молитви вилучаються, натомість багаторазово повторюється «Христос Воскрес»; спів «Алілуя» звучить не на Великдень, а під час посту і на похоронах, ніби натякаючи, що смерть людини – це радість для священника, бо він отримає винагороду. Такі твердження аргументовані конкретними випадками. Автор згадав історію з Дубенського монастиря, коли робітники зауважили, що в окремі дні отримують кращу їжу, ніж в інші. На їхнє питання монахи відповіли, що в ті дні, коли в церкві співають «Алілуя», не готують риби, бо це означає найсуворіший піст.

Касіян Сакович висловлював незадоволення тим, що коліноприклонення під час богослужінь трапляється у православних рідко. Молитва на колінах, вважав він, є більш благочестива, ніж стоячи, відтак православним слід наслідувати римо-католиків. Критикується традиція Великоднього христосування, коли священники обмінюються поцілунками з вірянами. Автор називав цей звичай не лише смішним, але й небезпечним для здоров'я, ілюструючи, що в Литві один молодий чоловік жартома запитав знатну пані, чи буде вона на Великдень цілуватися з попом. Жінка відповіла категоричною відмовою. Однак її мати, ревна православна, змусила доньку похристосатися зі священником у присутності того ж юнака. Це так вразило панну, що після смерті матері вона перейшла в католицизм.

Болючим для автора було питання одягу духовенства, їхнього соціального забезпечення та освіти молоді. Щоб вирішити, наприклад, освітню проблему, письменник звертався до православних єпископів з проханням відкривати навчальні заклади, посилаючись на те, що вони досить заможні, володіють маєтками та отримують великі прибутки. Тут він акцентував на найважливіших

щкільних предметах: дітей повинні навчати грамоті грецькою, руською і польською мовами, а також повинен вивчатися катехизис і устав, а латинську мову краще вивчати в академіях і колегіях. [Sakowicz 1642, с. 102 -113]. Важливим аспектом полемізувань Касіяна Саковича є визначення місця папи в єдиній церкві. Автор ретельно вивчив всі процеси в православній церкві та дійшов висновку, що вони майже повністю узгоджені з католицькою церквою. Чи не єдиною позицією, що відрізняє їх від католицької, – це питання про походження Святого Духа та примат папи. Завершується викривально-докірливий твір Касіяна Саковича закликом до усунення цих проблем.

Грунтовний аналіз Касіяна Саковича православної літургійної практики слугує доказом її недосконалості. Використовуючи сатиричний стиль і різкі порівняння, автор наголошував на численних вадах православних богослужбових практик, закликаючи до їх виправлення за католицьким зразком. Його аргументація має виразно полемічний характер, адже він прагнув довести вищість католицької традиції перед православною, відзначаючи, що богослужіння мають бути впорядкованими, осмисленими й відповідати духовним потребам вірян.

Отже, трактат Касіяна Саковича «Перспектива» після Київського Собору 1640 року став знаковим для увиразнення полемічного дискурсу. За переконанням Б. Войтова, він був «грунтовною та фаховою» працею «щодо критики (як православних, так і уніатів), що ціла низка представників духовенства відповіли на неї своїми творами» [Войтов 2019, с. 27]. Автор доповнив вироблену досі систему художніх засобів жанру трактату розгорнутою метафорою, підсиливши її рясним уведенням у текст реальних історій, що увиразнювало його аргументацію, пожвавлювало оповідь.

Своєрідним спростуванням, тлумаченням, роз'ясненням закидів православним у «Перспективі» Касіяна Саковича є твір «ΛΙΘΟΣ ἢ καμείη z procy prawdy Cerkwie Świętej Prawosławnej Ruskiej. Na skruszenie fałecznościemnej Perspektywy albo raczej Paszkwilu od Kassiana Sakowicza», автор якого назвав себе Євсевієм Пиміном. Дослідники пам'ятки одностайні, що цей псевдонімом

приховував колектив авторів, очолюваний Петром Могилою. Назва твору є традиційною для українських трактатів епохи Бароко. У перекладі з польської означає «Літос або Камінь із праці правди Святої Православної Руської Церкви на розбиття темнохвильої Перспективи чи радше пасквілю від Касіяна Саковича, колишнього дубенського архімандрита в унії, нібито про помилки, ересі й забобони Руської Церкви, що поза унією у статтях віри, як і в уділенні таїнств та інших чинних обрядах і церемоніях, року 1642 в Кракові видано, укладено побожним отцем Євсевієм Піменом». На думку Ігоря Ісіченка, ключовим образом у заголовковому комплексі є «камінь, випущений майбутнім царем Давидом із праці, котрий уразив зухвалого велетня Голяфа (1 Цар. 17:40 – 50)» [Ісіченко 2011, с. 164]. Дослідник зауважує, що «авторський текст метафорично інтерпретується як камінь, влучно кинутий “з праці правди Святої Православної Руської Церкви” на знаряддя опонента – підзорну трубу, лінзи якої вельми вразливі до бруталного удару каменем» [Ісіченко 2017, с. 85]. Використовуючи таку метафору, автор переконував реципієнта у своїй силі та перевазі над опонентом.

Твір присвячено Максиміліану Бжозовському, військовику та уряднику Речі Посполитої, котрий був одним із небагатьох православних шляхтичів із тісними зв'язками з київською православною митрополією. Він фінансово підтримував діяльність православної церкви, а також брав у 1647 році участь у виборах печерського архімандрита. І саме цим автор мотивував вибір адресата.

Текст твору структуровано відповідно до твору Касіяна Саковича. Герб Максиміліана Бжозовського та вірші на його честь розташовано після заголовкового комплексу на звороті титульної сторінки. У віршовій посвяті – епіграмі, яка метафорично перегукується із тодішньою геральдикой, домінують образи стріли і хреста, набуваючи широкої конотації, символізуючи в бароковій літературі військову мужність у боротьбі з ворогом, а також чесноти адресата, який поєднував відданість православію і вітчизні:

Стріла Бжозовських з хрестом побраталась,
 Бо тут побожність з мужністю з'єдналась.
 Бжозовські своїм хрестом Бога хвалять,
 Ворогів шаблями кривавими ралють.
 Стріли Бжозовських вітчизна вітає,
 А церква хреста за оздобу має [Могила 2018, с. 45].

Далі – посвята «статечному сину церкви святої», у якій похвалено родину мецената та звучить сподівання, що «ясновельможний Його Милість п. воєвода, у своєму запалі віри не похитнувшись, свою милостиву прихильність справі Руської православної релігії хоче засвітити» [Могила 2018, с. 47]. Тобто автор шукав однодумця, який би був солідарний із ним і міг би «заткнути уста наклепника відповіддю. Бо наклеп, за Соломоном, це палиця, меч, невиліковний спис, який ... лише правда може зцілити, а де нею нехтують, рани стають боліснішими» [Могила 2018, с. 47]. Після цього метафорично проектується ключовий образ із назви твору: «Камінь правдивої відповіді, кинутий Східною Церквою, матір'ю нашою, цю фальшиву потвору не тільки звалить перед лицем побожних, великих і поважних людей, але й доценту зруйнує» [Могила 2018, с. 47]. Для звеличення свого адресата автор «Літосу» у контексті барокової стильової системи наповнив похвалу міфологічними і античними образами: Парнас, Паллада, Марс. Він протиставив їх образу наклепника, до якого звертався: «О недостойні вуста! О голово, повна пекельної ненависті!» [Могила 2018, с. 49].

У наступній частині твору, «Передмові до чительника», автор етикетно знайомить «милостивого читача» з помилками опонента. Його найбільше непокоїть те, що автор «Перспективи», ще «будучи цілковито запальним уніатом, від віри, чернечої сутани й уніатського обряду ганебно відмовився і поїхав до Кракова, щоб написати темно-химерну «Перспективу» [Могила 2018, с. 53]. Услід у традиціях полемічної прози подано негативну характеристику опонента, деталізовану за допомогою найнегативніших його рис. Автор аналізував його твір, використовуючи риторичні формули: «незбагненна це

якась «Перспектива», майже парадоксальна, яка на далекі відстані не показує, ані висот не сягає, але бачить, що в тельбухах приховано. О досконала оптико! О «Перспективо», глибоко й низько проникаюча!» [Могила 2018, с. 53]. Далі звучить іронічна характеристика «Перспективи», автор якої «помилки в догматах віри і забобони якісь у здійсненні таїнств й інших церемоній у Церкві святій Руській Православній розгледів, і, тріумфуючи, волає, що православній Русі загрожує якийсь занепад» [Могила 2018, с. 55]. Ігор Ісіченко вважає, що Петро Могила таким чином «вдається до іронічного наслідування патетичної риторики, щоб увиразнити невідповідність між словами і вчинками опонента» [Ісіченко 2017, с. 107]. Завершується «Передмова до читача» заохоченням до неупередженого прочитання тексту та проханням зробити власні висновки: «А ти, побожний читачу, зволь глянути своїм пильним оком, прошу тебе, в цей правдивий рескрипт, з якого легко між сторонами розібратися зможеш. Будь при цьому доброзичливим і прощай» [Могила 2018, с. 57].

Відповідно структурі твору Касіяна Саковича «Perspectiwa...», автор, емоційні відповідаючи йому, заперечує критичні закиди, звинувачення православної церкви щодо недоліків у греко-східному статуті та «неблагопристойності» під час здійснення таїнств. Для аргументації своїх тверджень він звертається до авторитетних церковних та історичних джерел, тому у творі є чимало цитат з оригінальних требників, латинських богослужбових книг, Євангелія від Матея, апостольських канонів, законів, прийнятих на Константинопольському, Латеранському, Флорентійському соборах, творів Діонісія Ареопагіта, Кирила Єрусалимського, Іоана Златоустого, Анастасія, Григорія Нісського, Августина Аврелія, Єронима Стридонського, Фоми Аквінського, історичних праць Матея Стрийковського, Петра Аркудія. Автор використовує латинські цитати та їх переклади польською мовою. На цій основі дослідники діяльності та творчості митрополита наголошують на високому рівні його освіченості та досягненні мети, яка полягала в обґрунтуванні та доведенні того, що релігійні догми змінюватися не можуть, а обряди, навпаки, можуть, оскільки останні інтерпретують релігійну думку.

Кожна частина твору побудована за такою моделлю: «теза» (питання) Касіяна Саковича, що, зазвичай, починається словами «говориш», «кажеш», «питаєш», «стверджуєш» тощо, тоді – «антитеза» (відповідь) Петра Могили. Така структура діалогу, що передбачає уявного співрозмовника, постійно спонукає автора до жвавої розмови, критики опонента, глузування, що нагадує деякі твори Івана Вишенського (наприклад, його діалоги «Викриття диявола-світодержця» та «Зачіпка мудрого латинника з дурним русином»), котрого вважаємо блискучим майстром імітованого діалогу. Риторична стратегія «Літосу» будується на аргументованому запереченні тез опонента. Автор послідовно намагається довести, що вони є цілковитою брехнею, а його «перспектива», тобто підзорна труба є фальшивою. Митрополит вдається до цитування авторитетних джерел, щоб довести правдивість своєї позиції, серйозне ставлення до роботи та власну обізнаність у кожному питанні.

У дванадцяти розділах книги («Перша розбіжність св. Хрещення у роксоланів», «На неправдиво перераховані розбіжності в Таїнстві Миропомазання», «На неправдиво перераховані розбіжності в Таїнстві Покаяння», «На неправдиво перераховані різноманітні способи слухання сповіді», «На неправдиво перераховані розбіжності в Таїнстві Євхаристії», «На неправдиві сумніви про проскомидію», «На неправдиві в Таїнстві Священства перераховані нісенітниці», «На неправдиво перераховані нісенітниці в Таїнстві Подружжя», «На неправдиво перераховані невідповідності у Таїнстві Єлеєпомазання», «Про соборування здорових», «На несправедливі наклепи, які тих, хто вмирає, до розпачу доводять», «На неправдиво наведені нісенітниці й гідні квазікритики церемонії та недопустимі вчинки, записані в греко-руських статутах») варіативно повторюються проблеми, акцентовані у «Перспективі» Касіяном Саковичем. У формі заперечень звинувачень на адресу православної церкви і коректно пояснені особливості православних таїнств, богослужіння, церковних обрядів. Наприклад, у розділі «На неправдиво перераховані розбіжності в Таїнстві Євхаристії» автор через іронію критикує опонента, підсилюючи її використанням негативної лексики: невіглас, не плети казна-чого,

шалапут, неук, безсоромний розстрига. Форма імітованого діалогу дає йому можливість безпосередньо звернутися до співбесідника: «Отже, закрий рота, метеологу, і той абсурд, що вся Церква ніколи не ганила, а охоче прийняла і зберегла, називати не зважуйся. І хоча, ти кажеш, у деяких місцях уніатських це підливання окропу або теплої води до чаші припинилося, і то за моїм поданням, але інші уніати ще цю зайву церемонію здійснюють» [Могила 2018, с. 135]. Така стильова манера, тобто активне використання барокової топіки, давала можливість автору створити колоритний образ опонента, виокремити його негативні конотації, поповнивши таким чином образний арсенал барокового письменства.

Книга завершується двома трактатами, які розкривають доктринальні відмінності між Східною і Західною церквами: «Про походження Духа Святого» та «Про верховенство Церкви». Вони є достойною відповіддю Петра Могили на пропозицію Касіяна Саковича долучитися до католицької віри. У першому трактаті автор проголошує ідею соборності, прав церкви, на чолі якої стоїть Христос. У другому – спростовує догматичні твердження опонента про верховенство римських владик. Натомість апелює до традицій Київської Русі, періоду її хрещення: «Зрозуміло також всім, що хто лишень відрізає, від якого лишень патріархи охрещені, ті повинні бути під його послухом, а наша Руська Церква є хрещена від Константинопольського патріарха, про що читаємо в польських літописах, тому право належності ми йому повинні віддавати, від послуху ніхто нас не може відвести і дарма спокушає» [Могила 2018, с. 523].

Широка богословська тематика, а також наявність у структурі двох міні-трактатів засвідчують масштабність текстового дискурсу та на цій підставі дозволяють віднести його до взірців «мегатрактатів барокової доби», що є, за переконанням Ростислава Радишевського, «свідченням глибоких знань автора теологічного матеріалу, а доказовість тверджень, логічність і послідовність викладу думок, толерантність у ставленні до інших віросповідань, зокрема католицької та уніатської, стильова палітра» [Радишевський 2018, с. 41],

ознакою належності твору до кращих вірців українського барокового письменства.

Літературно-богословський діалог Касіяна Саковича та Петра Могили активізував продовження пошуків вирішень міжконфесійних дебатів, супроводом яких стали трактати Івана Дубовича та Пахомія Войни-Оранського. Основоположною тезою трактату Івана Дубовича «*Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożey*» (1645) стало твердження, що основним покликанням служителів церкви є правдиві настанови вірянам. Саме воно мотивувало автора до написання книги. Його найбільше турбує проблема навернення до уніатської церкви християн грецького обряду, які не визнають верховенства Папи Римського. Свої переконання він підсилює метафоричною паралеллю із євангельською притчею (Євангеліє від Матвія 20:1-16) про наймання господарем робітників для виноградника, яка тлумачиться, що Бог оцінює і стежить за нашими справами, тому ми повинні знати, що «перші можуть бути останніми, а останні першими». Отже, не можна бути впевненим у своїй доброті, а завжди виконувати Божі заповіді. Іван Дубович використовує новозавітні алегорії на позначення церковно-суспільних відносин. Структурно твір є традиційним для тодішніх трактатів. Він складається з присвяти луцькому єпископу католицької церкви Андрію Гембицькому, апробації каноніка львівської архидієцезії Валентина Скробішовського та чотирьох книг, у яких розповідається про церкву, верховенство Папи Римського, правонаступників апостола Петра, хрещення українських князів і становлення Київської митрополії [Ткачук 2019, с. 351]. У посвяті, яка розпочинається традиційно з герба Гембицьких, панегіричного вірша та історії роду, автор зазначив, що написав книгу, коли займав посаду настоятеля Дерманського монастиря. Тут проявляються його блискучі знання латинської мови, грецьких та римських джерел. Протиставляючи топоси самоприниження та возвеличення, протиставлення, як рекомендували риторичні курси, прославляє рід Гембицьких. Повагу до Андрія Гембицького – «ясновельможного і найхвалебнішого пастиря» [Ткачук 2019, с. 352] він підсилює цитатами із віршів

римських поетів Квінта Горація Флакка, Децима Юнія Ювенала. Після посвяти подано книгу «O Cerkwі», яка складається із трьох підрозділів, у яких йде мова про святість церкви, яку він вважав диференційною ознакою християнства серед інших релігій; зроблено огляд вселенських соборів як найвищої законодавчої влади в християнстві. У його розумінні новозавітна церква – це зібрання вірних їй людей, а її історія поділяється на два періоди: «переможний» і «войовничий». «Визначальними ознаками церкви Іван Дубович вважав видимість і непомильність, значення яких він докладно розкриває у творі. Так, видимість церкви оприявнюється у праці ієреїв й урядуванні єпископів, які навчають мирян. Письменник, зображаючи церкву як організовану модель відносин між християнами, від початку підкреслює, що священники підпорядковані ієрархам» [Ткачук 2019, с. 354-355]. Надважливе значення у концепції церкви Іван Дубович надає субординації і дисципліні, що аргументує цитатами з Євангелія. Також проводить паралелі між церквою і державними інституціями. Завдяки такому порівнянню він «тлумачить церкву як видиме знаряддя Бога на землі, форму упорядкування суспільних відносин» [Ткачук 2019, с. 355]. Автор тлумачить поняття «віра» і «святий», чому церква є «апостольською», «нареченою Господа», «домом», «стовпом правди», аргументуючи фрагментами з книг Старого і Нового Завітів, праць Августина Блаженного, які розкривають його розуміння цих слів. Наприклад, «апостольська церква» означає невідступність її наставників від вчення перших християнських громад, збереження апостольського правонаступництва єпископів.

У другому підрозділі першої книги подано характеристику вселенських соборів як найвищої законодавчої влади в християнстві. Переконливо доведено, що саме на таких зібраннях єпископів на чолі з Папою Римським, вирішуються усі теологічні суперечки та правдиво оцінюються тлумачення важкозрозумілих місць Святого Письма.

У другій книзі «O zwierzchności Piotra Ś.», у трьох її підрозділах, обґрунтовано старшинство апостола Петра між учнями. Аргументація щодо першості апостола Петра й верховенства влади єпископа Рима у вселенській

церкві заґрунтована у цитати з творів Аристотеля, зокрема про демократичний устрій у трактаті «Політика». Думка автора, що багатовладдя перешкоджає розвитку державних утворень та актуалізація переваг автократії, вмотивована цитатою із Гомерової «Іліади» про організацію держави та її художнім порівнянням із будовою Сонячної системи. Для доведення свого твердження про першість апостола Петра автор звернувся до тлумачення цієї проблеми у Євангеліях від Матвія, Іоанна та працях Василя Великого «Проти Євномія», «Бесіда про покаяння», «Чернечі правила». Для означення постаті Ісуса Христа як всевладного подавця духовних дарів та божественного достоїнства своїм учням звертається до тлумачень єпископа Кесарії Каппадокійської. Наводить приклад трактування євангельського тексту щодо першості Петра Василієм Великим, який підкреслив це за допомогою протиставлення Ісуса Христа – небесного, «непорушного каменя», Петру – «каменеві земному».

Третій розділ «Świadectwa z Modlitw Cerkiewnych, у Hrehoria Metropolity Kiiowskiego» побудований на цитації з молитов, гімнів, «Четій-Міней», «Октоїха» Східної церкви, що тлумачать розуміння грецькими богословами Іоаном Дамаскином, Феофаном Сповідником, Андрієм Критським верховенство апостола Петра в церкві. А друга частина цього розділу «Świadectwa z Modlitw Cerkiewnych, у Hrehoria Metropolity Kiiowskiego» – відповіді православних богословів латинникам на звинувачення щодо лжевчення про верховенство римських пап.

Художньо виразненою є критика творів Христофора Філалета, Стефана Зизанія, Мелетія Смотрицького, в яких згадано основні положення церковного вчення реформаторів. Такі звинувачення підкріплено фольклорною та біблійною образністю, цитатами із творів Клірика Острозького «Исторія о листрикійскомъ, то есть, о разбойническомъ, Ферарскомъ або Флоренскомъ синодѣ, вкоротцѣ правдиве списаная» і Мелетія Смотрицького «Тренос».

У завершальному розділі твору «*Że się nam do zgody mieć z sobą potrzeba, a iako do tego przyść*» автор висловлює сподівання на мир, якого прагнуть унійні ієрархи, завершення богословських дискусій, припинення релігійного «галасу»

православних, що метафорично супроводжується розповідями про ділення одягу Ісуса Христа на місці розп'яття. На думку автора, єдність християн – це «риза Божої церкви», яку розривають схизматики. Фінальною у творі є молитва за навернення опонентів «від блудної дороги», яка містить традиційні для цього жанру формули звеличення Бога та ініціальні і фінальні складники.

Риторичної стратегії щодо будови твору дотримується і Пахомій Война-Оранський у трактаті «Дзеркало, або завіса виставлена проти уїдливої Перспективи» («ZWIERCIAŁO albo ZASŁONA od Przewielebnego Oycy Pachomiusza Wojny Orańskiego, z łaski Bożej u Ś. Stolice Apostolskiej Episkopa Pińskiego j Turowskiego naprzeciw uszczypliwej PERSPEKTYWIE przez X. Kassiana Sakowicza złożonego Archimandrytę Dubieńskiego zebranej j napisaney ic. WYSTAWIONA»), який після «Літосу» у 1645 році став наступною відповіддю на «Перспективу» Касіяна Саковича. Це пов'язано з тим, що висловлені закиди на адресу східної обрядовості об'єднали православних і уніатів. Об'єктом обсервації Пахомія Войни-Оранського стали найважливіші питання східного обряду православної церкви. Основний зміст книги зосереджено на питаннях обрядів і традицій Східної церкви, їх відповідності Святому Письму. Твір складається з присвяти гродненському старості Фредерику Сапізі й чотирьох розділів: «Super aspidem et basiliscum ambulorbis», «Perspectiva deceptiva», «Perspectiva agens in distans», «Perspectiva dolosa» [Ткачук 2019, с. 385]. У передмові обгрунтовано назву твору, а у розділах обговорювалися важливі обрядові проблеми православної церкви.

Основним художнім інструментом автора, за традицією попередніх трактатів, залишилася метафора. Майстерно моделюючи у тексті іронічні відповіді на закиди Касіяну Саковичу, він у посвяті меценату звертається до сюжету з Книги Вихід (30:17–21), за яким Мойсей встановив виготовлений із «дзеркал пісниць» умивальник між шкінією і жертвником. Цей сюжет автор використовує для тлумачення символіки назви твору. Мідні дзеркала, з яких виготовлено умивальник, у його розумінні символізують духовне очищення. Священники, перш ніж приносити жертву, мали дивитися в це дзеркало, що

уособлювало не лише фізичне, а й духовне очищення. З одного боку, Бог потрактований мудрим архітектором, з іншого, дзеркало як символ духовного випробування у тлумаченні автора зіставлено з дзеркалом, яке у Святому Письмі порівняне зі словом Божим, здатним очищати гріховні думки. Ці міркування проєктується на опонента та його твір. Образ дзеркала, таким чином, використано, для позначення істинного богослов'я. Книги святих отців, на які він покликається, – це «чисті дзеркала, що відображають істину, а Святість Бога – це «дзеркало без плями», в якому відображається весь світ. Твір, отже, заґрунтований у біблійні символах та інтерпретації через алегорії та риторичні прийоми, що є вдалою спробою захисту унійного богослов'я.

Значущу роль у досягненні мети автором – достойно відповісти Касіяну Саковичу – відіграє образна символіка, за допомогою якої він захищає унійне богослов'я, підкреслюючи його відповідність Святому Письму та давнім традиціям. Так, наприклад, переконливо стверджує, що його твір – «Дзеркало» допомагає відстояти свої переконання проти «очей Василіска (царя змії)», тобто «Перспективи». На думку Руслана Ткачука, автор активно використовував «прийом персоніфікації», як-от в образі «Святої Єдності», яка, на відміну від старих, потворних людей, чудовиськ, не боялася дзеркала, бо зодягнена в чистий одяг. «Експресивності мовленню полеміста надавало звернення до есхатологічних мотивів, порівняння «Святої Єдності» з жінкою, проти якої повстав змії, описаний Іоанном Богословом в «Апокаліпсисі» [Ткачук 2019, с. 387].

Особливо активно образ Василіска ампліфіковано у розділі «*Super aspidem et basiliscum ambulorbis*». Розгортаючи думку про вплив «Перспективи» у тодішньому суспільстві, автор по-своєму інтерпретував міфологічний образ Василіска, від погляду якого кам'яніє уся рослинність. За авторським задумом, Василіск – це твір Касіяна Саковича, а рослинність – це унійне духовенство. У наступному розділі «*Perspectiva desceptiva*» звернено увагу на символіку назви «Перспектива», тобто оптику. За його переконанням, оптика подає деформоване зображення, ускладнене сприйняття правдивих речей, декілька

неправдивих зображень одного предмета. Відтак письменник доводить, що апологет католиків не може розрізнити віровчення унійної і православної церков, між якими були суттєві відмінності.

Ця концепція отримала продовження у наступному розділі «*Perspectiva dolosa*», де автор омислював проблему церковних таїнств й уставу унійної церкви. Пахомій Война-Оранський переконував у суб'єктивності Касіяна Саковича щодо розкриття деталей візантійського обряду, наголошуючи, що його опонент через свою зорову трубу бачить речі викривлено. Він уподібнюється до вправного полководця, який через таку трубу замість долини побачить гори, що може привести до військової помилки та поразки. Саме так неправильно були потрактовані таїнства уніатів та православних. Отже, Пахомій Война-Оранський у своєму творі послуговувався традиційними для тогочасних трактатів художніми прийомами.

Засадничою складовою трактатів могилянської доби стала риторика, яка не тільки вплинула на їх структурування, а й визначила стиль. Зважаючи на художні якості текстів, це стало еталоном «хорошого» мовлення, допомогло створити певні канони, перетворило риторику на мистецтво переконання. Бароківі трактати, як і проповіді, відповідали таким стандартам літератури, як єдність предмета, єдність думки чи теми, повнота і сумірність частин і художність викладу [Крекотень 1983, с. 26].

Художньо-риторичній стилізації текстів сприяла їх діалогічність. Діалогічна композиція трактатів є зручною для авторів, що висловлювали своє ставлення до тез опонента, часто супроводжуючи їх власними коментарями. Для цього вони використовували риторичні засоби з іронічним підтекстом. Петро Могила, наприклад, реалізуючи діалогічну побудову, дав аргументовану відповідь Касіяну Саковичу. Після наведення цитати опонента автор відповів: «Запитуєш також на с. 30, чому Літургії раніше освячених дарів не міг священник відправляти і оцим щорічним Таїнством, адже воно є Таїнством, попередньо принесеним у жертву. Відповідаю. Із причин, через які й Римська Церква не з отих якихось Гостій малих, які для причасників у Чистий Четвер освячені, але

ту, більшу, Гостію, яку для цього тільки разом із ними освятила, здійснює у Страсну П'ятницю» [Могила 2018, с. 159]. У формі відповідей православних богословів на звинувачення латинників у лжевченні про верховенство римських пап побудовано другу частину третього підрозділу «Świadectwa z Modlitw Cerkiewnych, у Hrehoria Metropolity Kiiowskiego», що складає другий розділ «O zwierzchności Piotra Ś. трактату Івана Дубовича «Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożej». У змодельованому діалозі з читачем, за переконанням Руслана Ткачука, Іван Дубович розкрив, як латинники розуміли урядування в церкві невидимого глави – Ісуса Христа і видимого – Папи Римського [Ткачук 2019, с. 367].

Проаналізовані у цьому підрозділі твори не тільки мали особливе літературно-естетичне значення, але й стали гідними зразками трактатів другої половини XVII століття, у яких продовжено міжконфесійну суперечку.

3.2. Поетика наративу та тематична варіативність філософсько-богословських трактатів другої половини XVII століття

Могилянська доба внесла певні корективи у жанр трактату другої половини XVII – початку XVIII століть. Тодішні богослови, очолювані Петром Могилою, обрали позицію конструктивного діалогу як із Заходом, так і Сходом, оскільки усвідомили необхідність для православної церкви поєднання західноєвропейських культурних, освітніх і наукових традицій із віковими православними, що мало вирішальний вплив на долю церкви і на жанр трактату. Зокрема Іван Крип'якевич зазначав: «Могила ставив справу української церкви так широко, що не відкидав навіть ідеї порозуміння з Римом. Він заявляв готовність визнати папу головою церкви, але під умовою, що унія буде мати характер «з'єднання», а не «злиття» церков, – що будуть залишені обряди і автономія східної церкви (1643). В той же час могилянські кола вживали заходів для заснування українського патріархату» [Крип'якевич 1990, с. 151]. Петро Могила і його оточення, як переконливо зауважував учений, сформували «освічене духовенство, яке взяло провід у церкві в свої руки. Так була усунена

анархія в церковно-національному житті, той небезпечний стан, коли кожне братство само вирішувало різні релігійні чи організаційні питання. Могілянська церква усувала всі спірні чи сумнівні справи і натомість давала готові канонічні рішення» [Крипякевич 1990, с. 153]. Іван Крип'якевич, загалом позитивно оцінюючи реформи могилянців, однак звинувачував їх у тому, що вони у «своїх реформах майже цілком ігнорували дотеперішні здобутки українського культурного життя і взагалі національні традиції. Вони використовували західні зразки і часто брали їх без ніяких змін, не задумуючись над тим, чи західні набутки в усьому надаються до українських відносин. Це привело до виявлення культурного життя. Замість творити свої оригінальні цінності, письменники та інші діячі живцем переймали чужі твори» [Крип'якевич 1990, с. 153]. Упереджене твердження вченого можна також виправдати тим, що він мав на увазі пошуки шляхів до примирення і порозуміння з католиками. Тобто, вони прагнули до рівноправного співжиття різних церков у державі.

Така позиція могилянців гіпотетично пояснює методологію написання трактатів тодішніми богословами на основі поєднання «грецької» та «латинської» літературних традицій. Цю тенденцію Наталя Яковенко назвала «культурною програмою» «другого покоління вихованців Києво-Могілянської колегії, які прийшли до голосу по смерті Петра Могили. Найпомітнішою «видимою» новацією стала зміна кола читання – те, що вони набагато інтенсивніше, ніж доти, почали використовувати друковані католицькі праці – теологічні, гомілетичні й агіографічні» [Яковенко 2017, с. 10–11]. Однак, на думку дослідниці, це «не скасувало візантійської матриці віровчення. Ішлося радше про те, аби за допомоги «латинської науки» підвести під православне світовідчуття «новітню теоретичну базу» і тим самим зміцнити власну еkleзіальну ідентичність» [Яковенко 2017, с. 11]. Про ці засадничі процеси, які вплинули на формування жанрово-стильової системи тогочасного українського письменства, у своїх працях наголошували Володимир Кречотень [Кречотень 1999] і Дмитро Наливайко. Так, Дмитро Наливайко зауважував: «Перебудова жанрово-стильової системи української барокової літератури відбувалася у двох

основних формах: по-перше, у формі поступової відмови від одних традиційних жанрів та жанрових форм і трансформації інших відповідно до потреб і запитів нового часу, і, по-друге, у формі розширення жанрової системи шляхом включення ліричного й драматичного родів, раніше в цій системі відсутніх... Щодо другої форми розширення й перебудови жанрово-стильової системи літератур православно-слов'янського регіону, то названі процеси тут відбуваються по-іншому – у формах перенесення і адаптації ліричних та драматичних жанрів, системи яких були вироблені в літературах «латинської Європи», але відсутні в літературах православно-слов'янського Сходу. Ці процеси найраніше розпочалися й найактивніше протікали в українській літературі, принаймні до середини XVIII ст.» [Наливайко 2001, с. 13-14].

А Леонід Ушкалов наголосив на високій продуктивності в українському письменстві XVII-XVIII століть таких літературно-філософських жанрових моделей, як апофтегма, притчі, байки, «сократівський» діалог. Серед них учений виокремив «різні діалогічні форми існування філософського та богословського знання», які активно поширювалися. До них він відносить, з-поміж інших, і трактати другої половини XVII – початку XVIII століття «Rozmowa Białocerkiewska», «Fundamenta, na których łacinnicy iedność Ruśi z Rzymem funduią» та «Месія правдивый» Іоанікія Галятовського, «Nowa miara starey wiary» Лазаря Барановича, «Піас oratoria» Лаврентія Крщоновича, анонімний «Бенкет духовный», «Разглагольствие тектона, си ест древодѣла, с купцом» і «Разговор гражданина с селянином да с пѣвцом, или дьячком церковным» Феофана Прокоповича, «Вопросы и отвѣты краткіе о вѣрѣ и о прочіих ко знанію христіанину нужнѣйших» Димитрія Туптала, «Діалогісм духовный, си ест Двоєсловіє» Варлаама Голенковського, «Поученіє о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божіих, о казнях и карах церковных», «Краткое поученіє о седми сакраментях или тайнах церковных», «Богословія нравоучителная», «Начатки догмато-нравоучителнаго богословія образом народовѣщанія», «Слово к народу католическому» [Ушкалов 2019, с. 331]. Цей значний пласт літературної творчості культивувався в умовах, за словами

Валерія Шевчука, коли «українська культура другої половини XVII ст. вражає своєю національною наповненістю: архітектура українського бароко, музика, театр, образотворче мистецтво, прикладні мистецтва, графіка, а передусім література» [Шевчук 2005, кн 2, с. 33]. Автори цих творів, які за певними ознаками можна означити як філософсько-богословські трактати, при збереженні та подальшому формуванні жанрових канонів, з одного боку, продовжували у полемічному запалі піднімати проблеми захисту і збереження православних традицій, а з іншого, на ґрунті взаємодії із західноєвропейською латинською вченістю демонструють зміни, що відбувалися у світогляді людини бароко, для якої домінантами були метафоричність мислення, погляд на світ як театр, де кожному відведено певну роль. Продовжуючи обґрунтовувати у своїх трактатах право Української Церкви, що має давню традицію, на суверенне існування, вони своєю діяльністю сприяли розвитку національної самосвідомості українського народу, стимулювали розвиток літературної творчості. Тому трактати мають принципове значення для розуміння українського письменства доби, свідчать про його творчу самодостатність, увиражаючи тогочасний культурний дискурс.

3.2.1. Проблемно-тематична поліфонія трактатів Іоанікія Галятовського і Лазаря Барановича

Домінантні ознаки жанру знаходять свій вияв у творчості інтелектуалів, котрі належали до Чернігівського культурного осередку, який ще називають «поетичною школою», «філософсько-мистецьким гуртом». Чернігів у другій половині XVII століття став одним із найважливіших культурно-освітніх центрів України. Тут розвивалися друкарство, література, богословська думка та історична наука, перетворивши місто на осередок інтелектуального життя Лівобережної України. Зауважимо, що навіть після входження Лівобережної України під протекторат Московського царства, Чернігів зберігав автономність, залишаючись потужним центром православної культури. Інтелектуальному

піднесенню, підготовці освічених письменників і богословів сприяли зв'язки з Києво-Могилянською колегією.

Діяльність Чернігівського культурного осередку активізувалася у 60-х роках XVII століття під керівництвом архієпископа Чернігівського, Новгородського Лазаря Барановича. Не маючи формального статусу, об'єднання стало філософським та літературно-просвітницьким центром і займало впливове місце в культурі України епохи зрілого бароко. Його членами були Лазар Баранович (тривалий час обіймав посаду ректора Києво-Могилянської колегії, майже 20 років очолював Київську митрополичу кафедру), Іоанікій Галятовський (також був ректором Києво-Могилянської колегії, а потім – архімандритом Єлецького монастиря в Чернігові), Лаврентій Крщонович (ігумен та архімандрит Троїцько-Іллінського монастиря, де знаходилась знаменита чернігівська типографія, відомий поет та художник), Іван Орновський (викладач слов'яно-латинських шкіл Новгород-Сіверського та Чернігова, увійшов в історію культури України як оригінальний поет-філософ), Дмитрій Туптало (прославився етико-філософськими творами, як-от «Життя святих»), Іван Величковський та Олександр Бучинський-Яскольд (відомі поети) та інші.

Найбільше трактатів серед представників Чернігівського культурного осередку в авторській спадщині Іоанікія Галятовського, учня Лазаря Барановича. Більша із них написана в Чернігові. Це – «Месія правдивий» (1669), «Розмова Білоцерківська...» (1676, польською мовою наведена в літописі Самійла Величка), «Стара західна церква новій римській церкві...» (польською мовою, Новгород-Сіверський, 1678), «Лебідь...» (польською мовою, Новгород-Сіверський, 1679), «Фундаменти...» (польською мовою, Чернігів, 1683), «Алькоран Магометів» (польською мовою, Чернігів, 1683). Крім літературної праці, він часто вів дискусії щодо суверенності православної віри не тільки з давніми опонентами, зокрема католиками та уніатами, а й з новими – турецько-татарської експансії, ідеологічних течій юдаїзму та Московії. Він разом з іншими церковними ієрархами був прихильником ідеї християнського єднання, утворення антитурецького союзу держав, до якого насамперед мали б ввійти

Україна, був переконаний у думці, що мусульмани перемагають християн у війнах тому, що ті постійно воюють між собою і у цій боротьбі використовують турків і татар. Задля перемоги і звільнення від турків закликав до згоди усіх християн, які мали їх за ворогів.

Сергій Єфремов, аналізуючи його творчість, наголосив: «Найвизначніший з цього останнього гурту письменників-казнодіїв був чи не найкращий стиліст свого часу, київської академії ректор Іоаникій Галятовський (помер 1688 р.). Він р. 1659-го видав збірку церковних казань – „Ключь разумѣнія священникомъ законны мь и свецкимъ належачій”, а наступного року „Казаня приданыи до книги Ключь разумѣнія Названои” (1660); до першої книги в додатку маємо нарис дуже інтересної теорії казнодійства під заголовком „Наука альбо способъ зложеня казаня”. Це один з перших у нашому письменстві підручників риторики, що дає спробу підвести під певну теорію зразки ораторської вмілості» [Єфремов 1995, с. 95]. Саме цією працею Іоаникій Галятовський регламентував барокові форми прозових, зокрема ораторських жанрів. Це був один із перших українських посібників з мистецтва проповіді. Книга відіграла значну роль у розвитку української дидактичної прози, сприяючи утвердженню прозових жанрів в українській літературі епохи Бароко.

Тому жанрову специфіку трактатів Іоаникія Галятовського варто з'ясувати у ракурсі його проповідницької практики і теоретичних принципів, закладених у науковому трактаті «Наука албо способъ зложеня казаня», що теоретично доповнював збірку проповідей «Ключ розуміння», яка вийшла друком у 1659 році. Важливість цієї праці в аспекті нашого дослідження полягає в тому, що автор проектував систему порад, які потрібно враховувати при укладанні проповідей, на більші прозові жанри, зокрема трактати. Адаптовуючи єзуїтську проповідницьку методика до православної традиції, він вказував на обов'язкове виокремлення чіткої структури тексту: «Кто хочет казанне учинити, найперше маєт положити з Письма Святого тему, которая ест фундаментом всього казаня, бо ведлуг теми мусить ся повідати все казаня, в котором знайдуться три часті. Першая часть – ексордіум, початок. В котором казнодія

приступ чинить до самої річі, которую має повідати, і ознаймує людем пропозицію свою, постановленне умислу свого, що постановив і умислив на казанню мовити і показати, о чім хочет казанне міти, і просить бога альбо пречистую діву о помоч і людей о слуханне. Другая часть – наррація, повість, бо в той часті повідає юж казnodія тоє людем, що обіцяв повідати, юж показує тую реч, которую обіцяв показати. Тая часть єст найбільшая, бо в ней все казанне замикається, і до неї інші часті стягаються. Третья часть єст конклюдія, конець казання. В той часті казnodія припоминає тую реч, которую повідав у наррації і напоминає людей, жеби оні в такой ся речі кохали, єсли будет тая реч добрая; єсли зась злая, напоминає людей, жеби ся такої речі хранили» [Галятовський, 05.01.2025].

На думку Іоанкія Галятовського, важливою для ідеального тексту є спільна для усіх частин тема, що повинна об'єднувати їх, підсилувати важливість слова проповідника. Для переконання та емоційного впливу він радив використовувати ампліфікацію (розширення, збільшення), тобто нагромадження однорідних елементів мови. У цьому аспекті вазначальними є алегорія, символи, порівняння, поєднання тверджень із аргументами, роль яких виконують влучні приклади з біблійної історії, реального життя: «Может кто спитати, кгде маємо взяти матерію, з которой би-сьмо казанне могли учинити. Одказую. Треба читати Біблію, животи святих, треба читати учителей церковних – Василя Великаго, Григорія Богослова, Іоанна Златоустаго, Афанасія, Феодорита, Іоанна Дамаскіна, Єфрема і інших учителей церковних, которії Письмо Святоє в Біблії товкують; треба читати гісторії і кройніки о розмаїтих панствах і сторонах, що ся в них діяло і тепер що ся дієт; треба читати книги о звірох, птахах, гадах, рибах, деревах, зілах, камінях і розмаїтих водах, которії в морю, в ріках, в студнях і на інших місцях знайдуються, і уважати їх натуру, власності і skutки, і тоє собі нотувати, і аплікувати до своєї речі, которую повідати хочеш. До того читай казання розмаїтих казnodійов теперешнього віку і їх наслідуй. Єсли тії книги і казання будеш читати, знайдеш в них достатечную

матерію, з котрої можеш зложити казанне на хвалу божію, на отпор геретиком, на збудуванне вірним і на спасеніє душі своєї» [Галятовський, 05.01.2025].

Праця мала виняткове значення для розвитку прозових жанрів в епоху бароко, стала ключовою і заклала стандарти не тільки української барокової проповіді, тобто для творів, що навчали християнських чеснот, а й вплинула на стиль філософсько-богословських трактатів, до них перейшла і методика аргументації, основою якої є Біблія, життя святих, праці отців церкви, історії та хроніки, а також богослужбні книги, які є важливим матеріалом, на думку автора, для конструювання прозового твору. Історична проза також запозичила у праці манеру інтепретації історичних прикладів та легенд.

Розроблений у праці теоретичний матеріал Іоаникій Галятовський практично втілював у своїх трактатах. Наталія Яковенко, досліджуючи трактати Іоаникія Галятовсько у праці «У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського» (Київ, 2017), зауважує: «Тексти Галятовського рясніють зашифрованими натяками-символами такого роду, що й природньо, адже релігійний символізм був для нього та його сучасників такою самою реальністю, як і матеріальний світ, у якому вони жили. Інша річ, що цю «реальність» сприймали не матеріально, а через її символічне вираження, і то не лише в церковному, а й у поведінковому вимірах» [Яковенко 2017, с.17]. Ця наукова настанова стане нам у пригоді при аналізі текстів трактатів.

Акцентуючи цей аспект творчості Іоаникія Галятовського, варто врахувати, що після війни під проводом Богдана Хмельницького 1648–1654 роках полемічна традиція в Україні розвивалася ще понад півстоліття, набуваючи деяких нових рис. Тому богослов у своїй творчості виходив за теологічні межі, звертаючись до актуальних тогочасних проблем щодо несправедливості, якої зазнавали православні. «Галятовському часто доводилося торкатись у своїх творах і пекучих питань дня, наближаючись тим до публіцистичного освітлювання поточних справ, і ми навіч бачимо, як боролися в ньому зманеризований схоластик з людиною, що глибоко приймає до серця події околицьного життя», – зазначав Сергій Єфремов [Єфремов 1995, с. 95].

Одним із перших трактатів Іоанікія Галятовського був «Месія правдивий», виданий в Київській лаврській друкарні спершу українською (1669), а потім (1672) в авторському перекладі польською мовою. Ці два видання за структурою майже ідентичні. Твір отримав офіційне схвалення до друку від київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського та чернігівського єпископа Лазаря Барановича. А окрасою видання стали вірші, написані Варлаамом Ясинським, який на той час обіймав посаду ігумена Київського Братського монастиря. Це найбільший друкований твір Іоанікія Галятовського загальним обсягом 336 аркушів.

Повна назва трактату – «Месія правдивий, Ісус Христос, Син Божій, от початку света през все віки людем от Бога обещаний і от людей очекиваний и в остатнії часи для збавеня людского на світ посланий». Відомо, що іудеї не визнають Месією (Христом) Ісуса з Назарету, оскільки переконані, що Месія ще має прийти, аби визволити свій народ, зібрати їх у Обіцяній землі – Палестині. Одним з основних стимулів до створення цього трактату став масовий месіанський рух, який у 1665-1666 роках охопив майже всі громади єврейської діаспори. Центральною його фігурою став Саббатай Цеві, уродженець Смирни, якого 31 травня 1665 року проголосили тим самим очікуваним Месією. Він отримав традиційну єврейську освіту, захоплювався вивченням Кабали, наполегливо працюючи над своїм духовним і аскетичним самовдосконаленням. Знаковою для нього стала зустріч у Палестині, в місті Газа, з молодим містиком Натаном Ашкеназі, котрий мав ґрунтовні знання з Талмуда та кабалістичної літератури. Він публічно визнав Саббатая Месією. Як наслідок, потужна хвиля месіанського натхнення захопила громади єврейських поселень по всьому світу, що знайшло своє вираження у масових святкуваннях – люди танцювали, співали та готувалися до майбутньої подорожі до Палестини, запасуючи продукти та інші необхідні речі. Символом визнання Саббатая стали блакитні шалики, які вони охоче пов'язували як знак підтримки. Зазнали зміни і тексти молитов, набуваючи нового сенсу й відтінку надії. Подібний оптимізм спонукав їх відкрито ділитися цією радістю зі своїми сусідами-християнами, що лише додавало атмосфері

загального піднесення, більшого значення та масштабності [Ісіченко 2011, с. 172].

Основними наративними складовими твору є передмова, невеликі похвальні слова київському митрополиту Йосифу Нелюбовичу-Токальському та чернігівському митрополиту Лазару Барановичу, які благословили до друку книгу, та ігумену Київського Братського монастиря Варлааму Ясинському, який написав вірші, що увійшли до «Второї часті розмови», зокрема двадцять третього «Знаку о Месії». У передмові детально обґрунтовані мотиви, що спонукали автора до написання твору. Зазначено, що головним мотивом стали численні «розмаїті басні фальшиві, сміху достойні» про хибного месію юдейського, а також різноманітні наклепи та блюзнірства щодо істинного Месії Ісуса Христа, що містяться у Талмуді. У цьому контексті автор звертався до багатовікової християнської полеміки з юдаїзмом, витоки якої сягають ще епохи ранньохристиянських апологетів.

Основна частина книги складається із двох великих розділів: «Перша часть розмови» і «Вторая часть розмови». Кожен з них поділяється на окремі підрозділи: «Перша часть розмови» – на 51 «Пророцтво», «Вторая часть розмови» – на 24 «Знаки о Месії». У них проаналізовано старозавітні пророцтва про Месію, розглянуто юдейські уявлення про нього через критику чи схвалення різних поглядів та глибоке їх омислення. Наведено докази з різних джерел про месіанські пророцтва в житті Ісуса, описано чуда, які він творив, його смерть і воскресіння як підтвердження його месіанської природи. У тексті вміщені посилання на свідчення апостолів і ранніх християнських авторів, порівняння християнства та юдаїзму, доведено, що християнська віра заґрунтована в Старий Завіт, вказано на невідповідності юдейських очікувань месіанським пророцтвам. Завершується твір Додатком, де подано перелік 220 джерел, які автор використовував у своїх інтепретаціях.

Розділи і підрозділи побудовані у формі діалогу між християнином і юдеєм (який у тексті названий «жидом»), тобто текст твору складається з монологів основних учасників діалогу – християнина та юдея, що мають форму

мінітрактатів. У ході цієї полемічної розмови автор прагнув спростувати месіанські ідеї, викладені в талмудичних і рабіністичних вченнях, водночас наполягаючи на тому, що Ісус Христос є тим самим Месією, обіцаним пророками Старого Завіту. Автор послідовно аналізував тексти, що співвідносяться із життям і діяннями Ісуса Христа. Наприклад, він закликав: «Віруй же тепер, невірний юдею, що вже прийшов Христос – істинний Месія, бо, відповідно до пророцтва Даниїлового, ці дні вже настали» [Галятовський, 28.10.2024, арк.54]. Посилаючись на Святе Письмо та старозавітні пророчі книги, Іоанікій Галятовський переконував, що Месія повинен був з'явитися після падіння Юдейського царства, що збере свій народ і об'єднає його у Церкві. Він має народитися у Вифлеємі від непорочної діви з роду Давидового, буде безгрішним, царем мирним і справедливим, входячи до Єрусалиму як своєї столиці верхи на осляті. Таким чином народився Христос від Пресвятої Богородиці та повторив шлях, передбачений у пророцтвах. Християнин як учасник діалогу впродовж усього твору переконує, що навіть самі юдеї, маючи у Старому Завіті пророчі знаки, можуть переконатися, що обіцаний і довгоочікуваний Месія вже прийшов у світ і цей Месія – Ісус Христос, Син Божий. За підтвердженням автор звертався до Старого Завіту, насамперед до пророчих текстів: коли його просили навести приклади згадок про дві природи Сина Божого в Старому Завіті, він перераховує чотири приклади, опираючись як на християнський, так і на єврейський текст Святого Письма. Так через посилання на біблійні докази та логічний виклад думок і аргументів Галятовський наполегливо доводив правдивість християнської концепції Месії та спростовував юдейські альтернативні трактування.

Ще одним засадничим аспектом трактату є те, що ролі головних персонажів полемічного діалогу подані у бароковому стилі – мають доволі контрастний характер. Їх рольові функції постійно змінюються. Хтось запитує, а хтось відповідає. Християнин часто переходить на образливі вислови, адресуючи опоненту такі репліки, як: «О глупство ваше, жидове», «маєш, дурню, в'їдати», «глупая то мова твоя, жидовине», «вложи, слепий жидовине, окуляри на нос»

[Галятовський, 28.10.2024]. Опонент же, тобто Жид, уникав таких характеристик, здебільшого зберігаючи ввічливий тон у своїх дискусіях. Він демонструє хороше знання новозавітніх текстів, посилаючись на Євангеліє, Діяння апостолів та послання апостола Павла: «Читалем ваші книги христіанські», «трафило ми ся читати Іоанна Дамаскина» [Галятовський, 28.10.2024]. Християнин, зі свого боку, іноді цитує талмудичні тексти для аргументації, вказуючи на їхню спірність, або критикує написане у Талмуді як фальшиве навчання, вдаючись до конкретних прикладів для пояснення.

Стильова своєрідність трактату та пошуки нових художніх рішень автора виявляються в активному запозиченні мотивів, образів та оповідних прикладів, тобто своєрідних вставних епізодів, джерелами яких були власні авторські інтерпретації, почерпнуті у друкованих і рукописних пам'ятках, які активно накопичувалися у бібліотеках тодішніх навчальних закладів, зокрема Острозької та Києво-Могилянської колегій. Це були античні, міфологічні, природничі, астрономічні, філософські, історичні джерела, а також приклади із реального життя. Володимир Кречотень, аналізуючи джерельну основу оповідних вставок у творчості Антонія Радивиловського, звернув увагу на те, що тодішнім проповідникам були доступні зібрання лаврської бібліотеки, «а також інші великі київські книгозбірні, насамперед Києво-Могилянської колегії, Михайлівського монастиря та Софійського собору» [Кречотень 1983, с. 57]. Дослідник наголошував, що, зокрема, Іоаникій Галятовський «не порвав зв'язків із київськими бібліотеками й після того, як виїхав з Києва. Живучи в Новгород-Сіверському й Чернігові, він звертався до них по допомогу. Користувався він також бібліотеками більших братств: віленського, луцького, случького, про що сам побіжно згадує у творі «Стара церква». У цьому творі Іоаникій Галятовський заявляє, що аргументи ... він дібрав із різних книг, відшуканих ним у бібліотеках Києва, Чернігова, Луцька, Слуцька та інших міст» [Кречотень 1983, с. 57-58].

Тенденція введення у текст вставних епізодів, звісно, запозичена у проповідництві. Іоаникій Галятовський у своєму гомілетичному науковому трактаті «Наука албо способъ зложеня казаня», про який вище згадували, окреме

місце відвів оповідним прикладам, які допомагають розтлумачити незрозумілі місця. Керуючись такими настановами, проповідники збагачували свої твори, що помітно не тільки у збірниках проповідей нашого автора, а й у Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського тощо.

Оповідні приклади у нарації трактатів засвідчують вироблення певних технічних прийомів авторів у користуванні допоміжними джерелами. Наталія Яковенко, аналізуючи джерельну базу трактатів Іоанікія Галятовського, зазначає, що він «був людиною «багатьох книг», до того ж неймовірно розмаїтих за жанром: богословських, історичних, житійних, полемічних, проповідницьких, збірок чуд і античних анекдотів, трактатів з демонології, універсальних енциклопедій тощо. У примітках до своїх українськомовних творів він згадує близько 220 творів» [Яковенко 2017, с. 97]. Також дослідниця наголошує, що богослов мав «схильність вибудовувати ледь не для кожного сюжету пропорційні числові співвідношення прикладів» [Яковенко 2017, с. 99].

Відомо, що бароковий стиль тяжіє до алегорії, символіки, прихованих значень. Значну роль у цьому відігравали топоси, тобто стійкий мотив, ідея або образ, що повторюється. Іншими словами, топос – буквально «місце», а у переносному значенні – тема, аргумент, тобто формули, які використовує автор для створення аргументів. У «Літературознавчій енциклопедії» зазначено, що цей термін «у письменстві сприймається як стале поєднання мотивів», також «може набувати ознак архетипу» [Літературознавча енциклопедія 2007, Т.2, с. 489]. У барокових трактатах виконував кілька функцій: доказову, дидактичну, художню та риторичну, а також забезпечував універсальність аргументації. У трактаті «Месія правдивий», за бароковою традицією, вироблено цілу систему топосів, для ампліфікації яких автор із найрізноманітніших джерел підбирав оповідні аргументи.

Обґрунтовуючи істинність Месії, у передмові автор описує неправдиві чуда псевдомесій і псевдопророків від 1 до початку XVI століття, що виконує роль преамбули до монологів Рабина, який розповідає про чуда Саббатая. Для доказового підсилення авторського твердження, що юдаїзм ототожнюється з

антихристом та сатаною, автор ампліфікує свої розповіді вставками із Книги Одкровення Йоана Богослова, де виведено образ антихриста як протиборця Ісуса Христа. Відомо, що у поберестейських трактатах проблема та образ антихриста також були популярні. Наприклад, у трактаті Стефана Зизанія «Казання про антихриста», про що йшлося вище. Про особливості використання різних оповідних прикладів для аргументації топосних положень думки Іоаникієм Галятовським детально розповідає Наталія Яковенко [Яковенко 2017, с. 455 - 498].

У тлумаченні засуду Ісуса на смерть Іоаникій Галятовський йшов за традицією панівного богослов'я свого часу. Він трактував цей акт як сукупну провину всього єврейського народу, наслідком якої стало знищення Єрусалиму. У своєму тексті автор апелював до етноконфесійних уявлень, поширених у той час, додає антисемітські легенди, зокрема про витікання крові в євреїв напередодні Великодня або про ритуальні вбивства християн. Окрему увагу приділяв списку «фальшивих месій», які, за його словами, вводили юдеїв в оману. До цього переліку додавав історії про Саббатая Цеві та Натана Ашкеназі, яких називає «фальшивим королем та месією єврейським» і «фальшивим пророком», ґрунтуючись на різних письмових і усних джерелах.

Особливий акцент Іоаникій Галятовський робив на трактуванні часу та його метафізичних аспектів, пишучи про «днесь» як про вічність, яка охоплює минуле, теперішнє та майбутнє в одному моменті. У цьому контексті вдавався до богословських описів часу, згадуючи початок буття разом із Богом-Отцем і Божественним Словом. Проблемі буквального розуміння пророцтв юдеями автор протиставляв алегоричне. Наприклад, під Сіонською горою розумів Церкву, а під зброєю Месії – меч та стріли. Також за допомогою алегорії пояснював взаємостосунки Ісуса Христа і Йосифа Обручника та подвійної природи самого Спасителя. Для цього письменник використовував авторські метафори. Наприклад, порівнював Пречисту Діву з нивою, на якій родиться колос, а дві природи Ісуса – із сонячним променем і кришталем.

Особливість стилю Іоанікія Галятовського простежуємо в характерних для твору схемах барокового концептизму, які походять із середньовічної схоластики, але збагачуються оригінальними інтерпретаціями. Обговорюючи непорочне зачаття, він наводив чотири способи народження людини: від батька й матері (звичайний спосіб), без батька й матері (Адам), від батька без матері (Єва) та від матері без батька (Христос). Оригінальна авторська інтерпретація реалізована через введення незвичних образів-символів, метафор. Наприклад, Христова влада – це скіпетр. У стилістичному плані автор часто використовував синонімію для уточнення думки, наприклад: «іпостасі, тобто особи». Часом він звертався до латинської термінології або цитував богословські тексти латиною, іноді передаючи їх кирилицею чи одразу додаючи переклад. Біблійні цитати він наводить церковнослов'янською мовою, поглиблюючи сакральність тексту. [Галятовський, 28.10.2024].

Таким чином, у трактаті «Месія правдивий» спостерігаємо синтез середньовічних теологічних традицій із бароковим стилем, втілений у багат шаровому поєднанні алегорії, метафоричності та догматичної точності. І це є характерною рисою богословських текстів того часу. Завдяки комплексному аналізу богословських та історичних пам'яток, введенню у текст історичних, біблійних, міфологічних та інших аргументів і барокових художніх засобів трактат став не лише невід'ємною частиною барокової прозової літератури свого часу, важливим елементом християнсько-юдейську полеміку, а й засвідчив появу нових форм жанру трактату, що перебували на межі філософії, богослов'я і літератури, розширюючи тематику полемічного дискурсу.

Тематичну варіативність філософсько-богословських трактатів Іоанікія Галятовського доповнюють антимагометанські «Лебідь» (1679) та «Магометів Коран» (1683). Трактат «Лебідь» («Лебідь зі своїми перами з дарами Божими Христос правовірному народові християнському лебединим пером Своєї мудрости Божої виписує причини, через які довго триває на світі магометанська секта») опубліковано у Новгороді-Сіверському. Твір присвячено гетьману І. Самойловичу. Тут подано аналіз причин поширення ісламу, його стійкості, а

також перемог мусульман у війнах. Автор розглядав ці питання через призму соціальних, релігійних та політичних обставин того часу. Поштовхом до написання цього твору стала активна експансія Османської імперії українських земель, що викликало серйозну тривогу в еліти. Після укладання Андрусівської угоди, за якою Україна була поділена між Московським царством і Річчю Посполитою, гетьман Іван Брюховецький у 1668 році звернувся до Туреччини за військовою допомогою. Подібний крок здійснив у 1669 році і гетьман Петро Дорошенко, уклавши союзну угоду з Османською імперією. У 1672 році турецькі війська зайняли Західне Поділля, перетворивши його на провінцію Османської імперії з центром у Кам'янці-Подільському. Це мало значні релігійні наслідки: кафедральний собор апостолів Петра і Павла був перепрофільований у мечеть, а подальші події розвивалися драматично. У 1674 році володіння гетьмана Петра Дорошенка стали об'єктом наступу з боку московських та польських військ. Масова еміграція українського населення зі спустошеного Правобережжя лише погіршувала становище. Врешті-решт, гетьман Дорошенко зрікся влади, а турецька армія у 1677 році взяла в облогу столицю гетьмана Чигирин. У цьому ж році єпископ Лазар Баранович зібрав церковний собор, учасником якого був Іоанікій Галятовський. Учасники у пастирських посланнях закликали до молитви, постів і відмови від розваг як засобу спротиву турецько-татарській агресії.

Наративна структура трактату має традиційну форму діалогу між двома алегоричними персонажами Лебедем і Яструбом, тобто в основі його поетики – алегорія та символіка. Лебідь символізує Христа і християнський світ, уособлюючи небесну чистоту та чесноти віри, які порівнюються з пір'ям його крил, символічним значенням яких є Божа мудрість, знання. Натомість Яструб символізує ісламський світ, потрактований як обман. А його крила, на відміну від Лебеда, уособлюють хитрощі, зраду, облудність та зло. Автор наголошував, що іслам поширюється шляхом насильства та спокушає людей своєю простотою, доступністю віровчення і дозволами на моральну розпусту. Перемоги мусульман над християнами автор пояснював гріхами самих християн, міжособною

ворожнечею їхніх правителів та недбалістю в обороні. Особливе обурення викликає турецька політика асиміляції слов'янських народів, зокрема навернення полонених дітей до ісламу. У трактаті наводяться приклади з Корану про право мусульманина володіти землею, на яку ступила нога його коня, а також про райські задоволення для тих, хто загине в боротьбі з християнами. Разом із тим трактат має дидактичний характер: автор звертався до християнських народів, поневолених Османською імперією, із закликом до єдності й спільних дій задля визволення від ярма.

Книга «Магометів Коран» («Магометів Коран, наповнений еретичним, юдейським і поганським навчанням») видана 1683 року в Чернігові, куди Лазар Баранович переніс друкарню. Твір невеликий – лише 80 аркушів. У цьому трактаті автор ставить проблему божественного походження засновника ісламу Магомета, аргументовано піддаючи критиці морально-етичні настанови, закладені в Корані. Окрім цього, він потверджує святість хреста, висловлюючи переконання в його релігійній значущості, та звинувачує іслам у тому, що він заохочує і виправдовує завоювання чужих земель. Динаміки нарації надає традиційна для усіх трактатів автора форма діалогу. Твір складається з дванадцяти пов'язаних між собою частин і є не лише критичним поглядом на іслам, але й глибоким філософсько-богословським трактатом, спрямованим на підтримку християнської традиції та її моральних цінностей у культурному й духовному просторах тогочасного суспільства.

Іоанікія Галятовського вважаємо одним із перших українців, котрі почали цікавитися цією проблемою. Однак уперше в Україні звернулися до цієї проблеми, на думку сучасного дослідника ісламізму Михайла Якубовича, у 1611 році. В Острозі з'явився переклад, хоч і ненадрукований, твору видатного візантійського полеміста IX століття Феодора Абу Курри під назвою «Проти різних еретиків – юдеїв та сарацинів». Водночас іслам був об'єктом критики з боку видатного отця Східної церкви Іоана Дамаскіна, який жив у VIII столітті. Його трактати неодноразово перекладалися старослов'янською та староукраїнською мовами. На основі цих джерел, а також, що не менш важливо,

спираючись на власні спостереження, про природу ісламу та особливості мусульманської релігійності писали й українські мислителі у своїх трактатах, як-от Василь Суразький у «Книзі про єдину віру» та Іван Вишенський у «Книжиці». Втім, варто зазначити, що обидві праці були насамперед спрямовані на полеміку з католицизмом. У них іслам часто протиставлявся католицькій релігії як система вірувань, що демонструвала більшу толерантність до православ'я, особливо в контексті після створення Берестейської унії 1596 року [Якубович 2020, с. 103-104]. Таким чином, аналіз ісламу у вищезгаданих творах мав не стільки суто релігійну спрямованість, скільки стратегічний характер у боротьбі за відстоювання православної ідентичності. Іоанікій Галятовський вперше звертається до системного художнього дослідження цієї проблеми. Водночас наголосимо, що тогочасні історичні обставини були непростими: Єрусалим був османським, чимало українських територій було захоплено турками.

Автор у творі звертав увагу на актуальну і сьогодні проблему – протистояння між турками і персами. Пояснював це розбіжностями в релігійних переконаннях: турки шанують пророка Мухаммада, тоді як перси віддають перевагу імаму Алі. Хоч ці твердження частково і викривлюють історичну та теологічну реальність, вони відображають цікаву тенденцію тогочасної Європи – звертати увагу на внутрішньоісламські суперечки в межах Близького Сходу. Якщо сьогодні, за спостереженням Михайла Якубовича, звернутися до сучасних підручників з ісламознавства, можна знайти чітке пояснення про існування трьох головних течій у цій релігії: сунізму, шиїзму і хариджизму. Однак навіть у такій класифікації виникають складнощі. Наприклад, хариджити, нині представлені переважно ібадитами, котрі проживають в Омані та деяких частинах Північної Африки, вважають себе частиною сунітського ісламу. Водночас термін «хариджизм» у сучасній лексиці часто має негативне забарвлення і використовується для позначення деструктивних практик, таких як насилля щодо інших мусульман. Загалом актуальний стан ісламського світу демонструє значний рівень суперечливості і проблематичності в самому сприйнятті та осмисленні понять. Те, що для одних може здаватися прийнятним чи навіть

святим, для інших видається образливим або неприйнятним. Релігійна напруга виявляється і в мові: суніти нерідко вживають зневажливі вирази щодо шиїтів, а шиїти відповідають їм тим самим. Такі конфлікти та їх наслідки добре ілюструють складність і розмаїття ісламського світу [Якубович 2020, с. 106-107].

Іоанікій Галятовський у своїй праці зосереджується на дванадцяти ключових питаннях, які, на його думку, потребують критичного осмислення та спростування. Вони стосуються як основ ісламського віровчення, так і вчення самого пророка Мухаммада. Серед них Галятовський виділяє наступні: природа пророчої місії Мухаммада; зміст і суть мусульманського закону; роль меча і Корану, що нібито були передані Мухаммаду з небес; чудеса, приписувані йому; легенду про вознесіння пророка на небо; його ставлення до хреста, якого він не визнає, та позицію щодо ікон, які Мухаммад забороняє шанувати. Крім того, автор аналізує ставлення до ченців Мухаммада, питання Святого Письма, котре за ісламською традицією вважається фальсифікованим юдеями й християнами, концепцію Трійці, а також висловлювання Мухаммада про те, що юдеї нібито не розіп'яли Христа. Завершують цей список інші ісламські уявлення про рай. Через такий деталізований підхід Галятовський прагнув створити загальну картину ісламського віровчення. Михайло Якубович зауважує, що багато матеріалу запозичено із західноєвропейських джерел. Серед таких джерел дослідник виокремлює латиномовну працю та її польський переклад британця, що був консулом у Константинополі і мав певний доступ до мусульманської культури й державної системи Османської імперії – «Монархія Турецька» Павла Рікота [Якубович 2020, с.106]. Тому твір, як і попередні трактати, за спостереженням Валерія Шевчука, містить компіляції.

Нарацію трактату збагачують залучені оповідні приклади, як-от у вступі до твору подано тогочасний політичний міф про очікування східних православних церков (Константинопольської, Антиохійської, Олександрійської та Єрусалимської) на допомогу «Московського Цезаря». Автор тут дотримувався пророчих тверджень, які нібито побутували серед османів, що в майбутньому «Московський Цезар» та «Перський Король» об'єднаються проти турків. Тут

доречно наголосити: трактат присвячено московському царю Івану Олексійовичу і його наступнику Петру Олексійовичу Романовим. І ще одним прикладом важливого вставного епізоду як ілюстрації поглядів автора та підкреслення переваг християнської віри над ісламом, за спостереженням Ігоря Ісіченка, є легенда, запозичена з «Пролога», в якій зображено магометанина, котрий вирушив на полювання й випадково побачив на горі християнського ченця, який сидів занурений у читання книги. Магометанин задумав убити ченця, але, наблизившись до нього, став свідком дивовижної події. Чернець лише підняв руку і виголосив коротке слово: «Стань!». Від цього слова мисливець залишився нерухомим на цілих два дні й дві ночі. Лише після цього чернець дозволив йому рухатися й піти своєю дорогою [Ісіченко 2011, с. 178]. Ця історія, як і багато інших у творі, використовується для демонстрації сили християнської віри та водночас для протиставлення її основам ісламського вчення.

Значним внеском у розвиток українського барокового трактату та літературної традиції були три антикатолицькі твори Іоанікія Галятовського, в яких він продовжив обстоювати збереження православної традиції. Це – «Розмова Білоцерківська» (1676), «Стара церква» (1678) і «Фундаменти» (1683).

Трактат «Розмова Білоцерківська» («велебного отця Іоанікія Галятовського, ордена святого Василя Великого, ректора київського, з велебним ксьондзом Адріаном Пекарським, єзуїтом, казнодією його королівської милості, про церковну ієрархію, яка була в найвищого коронного канцлера, в його господі, і яку з увагою слухали й занотовували дехто з рицарства католицької віри, потім її впорядковано, записано й видрукувано») опубліковано польською мовою у Новгород-Сіверському, в якому автор інтерпретував дискусію про церковну ієрархію, що мала місце 8 листопада 1663 року в резиденції короля Яна Казимира в місті Біла Церква: «Ян-Казимир, польський король, ідучи з польськими військами на Україну в 1663 році для заспокоєння Запорозького війська, відпочивав цілий тиждень у Білій Церкві, де його милість ксьондз Миколай Пражмовський, луцький біскуп і найвищий коронний канцлер, зазвав до себе 8 листопада на учту руське духовенство, поміж якого був отець Гедеон

Хмельницький, чернець; біля нього сидів за столом Адам Желіборський, наречений львівський єпископ, потім отець Антоній Винницький, перемишльський єпископ, біля нього Іоаникій Галятовський, київський ректор» [Галятовський, 02.01.2024]. Дискусію спричинила смерть київського митрополита Діонісія Балабана, що спонукала до скликання зібрання православного духовенства у Корсуні для виборів нового митрополита.

Форма викладу твору є традиційною для трактатів XVII століття – діалог, учасниками якого є автор, Іоаникій Галятовський, а його опонентом – єзуїт Адріян Пікарський, який раніше обіймав посаду капелана військового діяча Стефана Чарнецького та опікувався записами воєнних подій. У 1661 році він перейшов на службу до королівського двору, де обіймав посади проповідника і секретаря монарха. Основна увага в розмові зосереджена на питаннях примату Папи Римського. Манера нарації твору – компілятивна. Учасники діалогу активно використовували тексти Отців Церкви та постанови церковних соборів, з якими були добре обізнані: «*Галятовський*. Римському біскупові давали перше місце не через перевагу його над патріархами, а через те, що Рим був цісарською столицею. Коли ж цісарську столицю перенесено з Рима до Константинополя, то свята церква пошанувала на той час такою ж гідністю і константинопольського патріарха, читай про те 3 канон 2-го Константинопольського собору, де написано: «Хай константинопольський біскуп має першу честь після римського біскупа через те, що Константинополь є новим Римом». Те ж каже 28 канон 4 Халкідонського собору: «Постановляємо, щоб константинопольський престол був рівної честі престолу стародавнього Рима». Відповім отож вашій милості коротко: як мала силу свята церква давати перше місце римському папі, так мала вона силу і забрати від нього перше місце і дати якомусь іншому патріарху, тим більше, що римський кардинал Платіна, який писав про римських пап, називає папу патріархом» [Галятовський, 02.01.2024]. Учасники часто вдавалися до іронії і дотепів. Наприклад, Пекарський, застосовуючи метафору рибальства з Євангелія (де Христос обіцяв зробити апостолів «рибалками людей»), жартома зауважив, що впіймає опонента в сак, якщо звернеться до вчення східного

богослова Теофілакта. У відповідь Іоанікій Галятовський зауважив, що цей аргумент міг би вплинути лише на тих, хто не знайомий із творами Святих Отців Церкви [Галятовський, 02.01.2024]. Далі дискусія торкалася інтерпретації євангельського сюжету про апостола Петра, обговорювалася проблема спадкоємності його місії серед римських архієреїв. Хоч обидва учасники погоджувались із монархічним устроєм Церкви, Іоанікій Галятовський визнавав Христа єдиним главою Церкви, а церковний собор – вищим управлінським органом на землі. Натомість Пекарський відстоював римську позицію про папу як видимого главу Церкви, наділеного правом скликати собори, керувати ними та надавати їм остаточної юридичної сили. Друкований запис полеміки, що відбулася в 1663 році, з'явився значно пізніше. Ймовірною причиною такої затримки було бажання уникнути репресій з боку польської влади, що була активно задіяна у вторгненнях на терени Гетьманщини аж до укладення Андрусівського перемир'я 1667 року. Пізніше цей текст був включений до літопису Самійла Величка як важливе свідчення тогочасних релігійних та політичних подій [Галятовський, 02.01.2024].

Чи не найбільшим досягненням Іоанікія Галятовського у міжконфесійній дискусії з католиками був його трактат «Фундаменти» («Засади, на який латинники засновують єдність Русі з Римом відповідно до сучасної римської нової віри, викриті й знищені правдивими відповідями Східної Церкви»), де викладаються і спростовуються тридцять католицько-уніатських «фундаментів» єдності Русі з Римом. Твір складається з двох частин. У першій з них автор перелічує й спростовує тридцять концепцій («фундаментів»), на яких будують свої погляди опоненти. Зокрема, розглянуто питання про хрещення Русі в католицьку віру (оскільки Володимирове хрещення відбулося ще до поділу церков у 1054 році), династичні шлюби західних монархів із руськими князівнами, які начебто свідчать про релігійну єдність, коронування Данила Галицького як нібито знак визнання верховенства канонічного авторитету Папи Римського, а також припущення щодо прийняття унії руськими святими Київської держави, серед яких згадуються преподобні Антоній та Феодосій

Печерські. Автор заперечував звинувачення православного богослов'я в єретичності. Другий розділ присвячено аналізу чотирьох методів («штурмів»), якими насаджувалася унія. По-перше, латинське духовенство безпідставно критикує східний клір, звинувачуючи його в аморальності та невігластві, одночасно дискримінуючи православних у доступі до вищих навчальних закладів і зневажаючи східний обряд та святі реліквії. По-друге, частина Східної Церкви, яка перебуває в унії з Римом, діє приховано, залучаючи православних до своєї юрисдикції. По-третє, відступники, такі як Касіян Сакович, активно пропагують зречення православ'я. По-четверте, на ситуацію впливає соціальний фактор: землевласники чинять тиск на православне селянство та їхніх духовних наставників. Автор також звернувся до актуальних суспільних факторів, що засвідчують релігійну нерівність у Речі Посполитій. Зокрема, описано дискримінацію православних християн, яка спричиняє суспільне напруження, особливо на Правобережній Україні, що за умовами Андрусівського перемир'я 1667 року відійшла до Речі Посполитої.

Важливим епізодом у розвитку трактату другої половини XVII століття була участь Іоанікія Галятовського в полілозі, розпочатому трактатом віленського єзуїта Бенедикта Павла Боїма (1629–1670) «Стара віра» («Стара віра або ясна вказівка, що ті, які перебувають у роз'єднанні, не мають старої віри»), що вийшов друком 1668 року. Він походив зі знаного львівського міщанського роду, присвятив себе наверненню православних до католицької віри. У творі доводив, що церковна традиція може гідно зберігатися лише за умови тісної єдності з римським престолом, та стверджував, що латинська доктрина про походження Святого Духа відповідає вченню Отців Церкви. У тексті критиковано Православну Церкву, яка, на думку Боїма, недостатньо глибоко розуміє Святе Письмо та потерпає від нестачі освічених богословів. Попри це, автор поважав опонентів, використовуючи звернення «улюблені брати».

Наставник Іоанікія Галятовського, відомий проповідник, поет, архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович, під патронатом якого культурний осередок у Чернігові, здобув високе визнання, у

1676 році у друкарні Новгород-Сіверська опублікував відповідь на цей твір – трактат «Нова міра старої віри», де спрямував відповідь на питання примат Папи Римського і догмату про походження Святого Духа (*Filioque*).

Композиційно твір побудований у формі діалогу, де думки опонента послідовно заперечуються обґрунтованими авторськими аргументами. Це переважно системне заперечення твердження опонента про пріоритетність Латинської Церкви через її давність та збереження істинної традиції. Розпочинається твір віршем-посвятою, розташованому на звороті титульної сторінки, у якому Лазар Баранович, користуючись своїм неймовірним хистом барокового віршописця, вдало обіграє назву книги, пояснюючи її появу грою слів: нібито східний вітер перевернув першу літеру в назві книги Боїма, що й змінило слово «*WIARA*» на «*MIARA*». Автор трактату мав намір перевірити «стару віру» Бенедикта Павла Боїма згідно з мірою апостола Іоана Богослова. У тексті використано численні біблійні цитати, які акцентують важливість принципу міри. Гра словами і смислами, характерна для барокового стилю, присутня і в наступній композиційній складовій твору – передмові-посвяті, адресованій Пресвятій Богородиці. Автор величає її як «Словородицю», наголошуючи на особливому значенні Богородиці в контексті народження Бога-Слова, тобто Логоса – Другої Особи Пресвятої Трійці. У цьому зверненні відображається цікава етимологічна гра: ім'я Марія пов'язується з польським словом «*Miara*», що означає «міра». Таким чином, під символічною «тінню» імені Марія Лазар Баранович ніби вписує свою книгу в широкий літературний та богословський контексти.

Основну частину твору складають два розділи: «Від Східної Церкви» і «*Votum starey Rusi*». У першому, що поділяється на дві частини – «Про владу святого Петра й римських пап» та «Про походження Святого Духа від Отця», опонент звинувачується у спотвореному трактуванні найдавніших традицій православної церкви, а також подано безпосереднє звернення і до читача. Перша частина «Про владу святого Петра й римських пап» присвячена осмисленню понять церковного авторитету. На думку Ігоря Ісіченка, у цій частині автор

ретельно аналізував та спростовував аргументи свого опонента, критично оцінював інтерпретацію ним євангельських текстів та писань Отців Церкви. Автор виступав проти ототожнення вищої влади у Церкві з образом Папи Римського, наполягаючи на тому, що найвищим Ієрархом є Христос. Аргументуючи свою позицію, він залучав історичні приклади та використовував римовані дотепи. Наприклад, розмірковуючи над етимологією імені Петро («камінь»), Лазар Баранович додає іронічну метафору, називаючи його каменем-магнітом: «Нехай його обкладуть золотом чи перлами, але тяжітиме він до заліза, а не до золота» [Ісіченко 2011, с. 169].

Окремо автор різко критикував Берестейську унію, але при цьому проголошував важливість прагнення до справедливого і рівноправного об'єднання Церков на основі визнання Христа як їх єдиного глави. У цьому контексті він звертався до ідеї єдності Пресвятої Трійці, яка для нього стала взірцем гармонії апостолів та всієї християнської спільноти. У кінці першої частини представлено розділ «Чому Русь більше тримається Христа, ніж Петра», що наповнений багатими на художні образи й глибокі роздуми віршами. Другий розділ «Про походження Святого Духа від Отця» присвячений критиці латинської доктрини «Filioque». Спираючись на численні цитати з праць Отців Церкви, перекладених із грецької на латину, Лазар Баранович як глибокий знавець аналізував догматику, стверджуючи, що вчення про походження Духа Святого також від Сина є нововведенням латинського богослов'я, яке не узгоджується з патристичними уявленнями та постановами Вселенських Соборів.

Стиль трактату стриманий, автор не вживав образливі чи лайливі формули, намагався продемонструвати свою толерантність опонентові. Дослідники творчості богослова неодноразово наголошували на віртуозності стилю його творів, зокрема, Світлана Сухарева вважає: «Трактати Лазаря Барановича – це сплеск барокової сентенції, інтелектуальний конденсат польськомовного українсько-польського текстового масиву у вигляді чітких концептів, представлених у семантичному, структурному, контекстуальному та

інтертекстуальному плані. Гра слів породжувала художній вимисел, який мав стояти на сторожі теології й історичної правди. Проте природа вимислу, у тому числі художнього, така, що він за своєю суттю розходиться з історичною правдою» [Сухарєва 2015, с.132].

Подекуди трактат містить віршовані вставки та римовану прозу. Катерина Борисенко, аналізуючи полемічні трактати XVII – XVIII століть з метою з'ясування особливостей поетичних вкраплень у текстах, зазначає: «Відкинувши прийом лайки, який часом переобтяжував полемічні розправи його попередників, Лазар Баранович прагнув «зодягнути» свої почуття в шати віршованої форми. Таким чином, поетичні тексти постають у цьому творі як образний прийом, що втілює найперше авторські емоції» [Борисенко 2003, с. 8]. Автор включає у нарацію власні вірші циклами, підсилюючи богословські аргументи. Одним із таких циклів є добірка з 18 творів. Перший має назву «Походження Духа, як наш розум рухає», а кінцевий – «Твердо покладайся на Господа, Він дбає про тебе» [Baranowicz, 12.02.2024, с. 313-325]. Другий розділ «*Votum starey Rusi*» містить поезію-звернення із закликом єднатися, до уважного читача та до Зоїла, що уособлював в античності зловтішного критика.

Трактат наповнений бароковою символікою та словесною грою. Автор постійно намагався це демонструвати. Характерним для барокового стилю є концептивність мислення, вживання порівнянь, метафор. Наприклад, автор порівнював стійкість давньої Русі у вірності православної вірі із процесом обробки золота: «Давня Русь не відкидає старої віри, ба більше, вона ставиться до неї як до старого золота, яке шліфується у вогні переслідувань» [Baranowicz, 12.02.2024, с. 262]. Солідарність християнських держав для уникнення спільної загрози, яку він пов'язував з Османською імперією, символізує образ голуба з оливковою гілкою. Метафорично пояснював догматичні тонкощі стосунків між трьома Особами Святої Трійці: «Потічок із потічка не бере початок, лише з джерела, яке єдине у своїй сутності» [Baranowicz, 12.02.2024, с. 267]. Особливістю стилю автора є майстерне поєднання високих богословських концептів із народною мудрістю. Лазар Баранович легко інтегрував у твір

богословські джерела, однаково авторитетні як для Західної, так і для Східної церковних традицій, використовуючи їх як вагомні аргументи. Водночас він майстерно обрамлював свої думки прислів'ями, приказками та порівняннями, роблячи текст живим і доступним для широкої аудиторії. Наприклад, такі приказки, як «Залити сала за шкіру» або «Служити двом панам», додають тексту автентичності. Крім цього, Лазар Баранович часто звертався до латинських афоризмів, доповнюючи їх польськими відповідниками, що сприяло діалогу культур у межах полемічного дискурсу. У тексті простежуємо і новелістичні вставки – короткі приклади або історії, які підсилюють аргументи автора. Вони мають різне походження: від біблійних сюжетів (приміром, суд царя Соломона над двома жінками – 3 Цар. 3:16-28) до літературних джерел (історія про орла, котрий пролетів над філософом Піфагором і впустив на нього виноградне гроно) [Baranowicz, 12.02.2024, с. 334]. Таким чином, твір Лазаря Барановича є багатошаровою текстовою структурою, де високий богословський пафос гармонійно сусідить із народною мудрістю та літературними алегоріями, створюючи цілісний інтелектуальний простір для читача.

Ймовірно, саме Лазар Баранович спонукав Іоанікія Галятовського долучитися до цієї інтелектуальної та духовної дискусії. На час створення трактату (1678) «Стара церква» («Стара Західна Церква новій Римській Церкві показує походження Св. Духа від самого Отця, а не від Сина») Іоанікій Галятовський обіймав посаду настоятеля чернігівського Єлецького монастиря, тому його участь у полеміці могла бути не лише частиною теологічної суперечки, але й актом представлення позиції православної спільноти. Трактат відкриває починається передмова-посвята, адресована єпископові Лазареві Барановичу. Ця частина цікава тим, що включає біографічні деталі про самого адресата, надаючи тексту особливого смислового та історичного значення. Передмова не лише підкреслює авторитет єпископа в умовах духовних дебатів, а й розкриває тісний зв'язок між авторами та їх спільною боротьбою за православні цінності. Сам полемічний трактат присвячений обґрунтуванню православної концепції походження Святого Духа, яка стверджує, що Святий

Дух походить лише від Бога Отця. Автор ретельно аналізував католицьке вчення про «Filioque» (тобто про походження Святого Духа також і від Сина) і пропонував аргументоване спростування цього догмату. Текст поєднує богословську глибину з критичним тлумаченням католицьких ідей, ставши відтак важливим свідченням релігійної полеміки XVII століття та боротьби за утвердження православної доктрини в контексті міжконфесійного діалогу.

Отже, на підставі аналізу трактатів Іоанікія Галятовського та Лазаря Барановича можна констатувати, що вони, орієнтуючись на норми риторики та гомілетики, є новаторськими у тематичній площині та утвердженні образно-стильових канонів жанру.

3.2.2. Художнє осмислення морального самовдосконалення у трактатах Інокентія Гізеля

Полемічний запал у трактатах ініціював упродовж XVII століття пошуки авторами різних художніх форм для утвердження своєї ідентичності та визначення головних засад, що різнять їх з опонентами. У них окреслилася тенденція творчого поєднання давньої традиції православної духовної спадщини із здобутками західної богословсько-філософської традиції. У другій половині XVII ст. з'явилися твори, присвячені визначенню шляхів морального вдосконалення, у центрі яких були людина та визначення її буття як процесу постійного самовдосконалення. Не можна заперечити, що полеміка не впливала на них, однак значну роль відігравала і філософія. Леонід Ушкалов у монографії «Література і філософія: доба українського бароко» (Харків, 2019), розглядаючи на основі значного джерельного матеріалу проблему взаємодії українського письменства XVII – XVIII століть із філософією, зауважив, що «за часів українського бароко література і філософія дуже тісно взаємодіяли. Скажімо, неабиякого поширення набуло в ту пору явище літературно-філософського синкретизму в межах жанрових структур богословсько-полемічних та учительних трактатів, котрі буквально рясніють іменами філософів і богословів» [Ушкалов 2019, с. 29].

Красномовним свідченням є трактати визначного діяча української церкви та культури, богослова Інокентія Гізеля (1600–1683), котрий тривалий час займав посаду настоятеля Києво-Печерського монастиря, активно продовжував спрямовані на вдосконалення діяльності Київської православної митрополії реформи, започатковані Петром Могилою. Під його керівництвом у друкарні Києво-Печерського монастиря у другій половині XVII століття опубліковано чимало важливих праць, що сприяли розвитку церковного та впорядкуванню суспільно-політичного життя тодішньої України. Інокентій Гізель брав участь у вдосконаленні діяльності Київської православної митрополії на соборі 1640 року. З 1646 по 1650 рік він був ректором Києво-Могилянської колегії. Важливим епізодом його наукової і письменницької діяльності було те, що був одним із перших викладачів філософії в Києво-Могилянській колегії. Упродовж 1645 – 1647 років прочитав два філософські курси «Трактат про всю філософію» (*Opus totius philosophiae*), що складається зі «Вступу до логіки», трактатів «Логіка», «Про розрізнення», «Про універсалії», та «Трактат про душу» («*Tractatus de anima*»). Ці твори опубліковано у формі білінгви (містить оригінальний латинський текст із рукописів, які зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського) у другому томі видання «Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-ох томах» (Київ-Львів: Свічадо, 2012. Т.1-3). Упорядниця видання Лариса Довга наголошує, що ці та інші твори Інокентія Гізеля, опубліковані у названому виданні, є важливим джерелом для реконструкції антропологічних уявлень київських інтелектуалів середини XVII століття, визначення особливостей розвитку національної інтелектуальної історії та її досягнень [Довга 2012, Т.1, с. 9-41].

Учення Інокентія Гізеля охоплювало широке коло філософських питань, серед яких виділяємо вчення про душу, викладене в однойменному його трактаті – одному з найважливіших філософсько-богословських творів автора, де він досліджував природу душі, її походження, функції та зв'язок із тілом. Цей твір є яскравим прикладом синтезу схоластичної традиції, православної теології та новоєвропейської філософії, характерного для Києво-Могилянської школи XVII

століття. Ярослава Стратій вважає, що твір «*Tractatus de anima*» Інокентія Гізеля «дає уявлення про тогочасний рівень осмислення антропологічних, психологічних проблем, включає теорію пізнання, містить у собі також відомості про структуру і функції людського тіла, як їх розуміли учені барокової доби, про медичну термінологію, актуальну в Україні в XVII ст. Тому він становить інтерес не лише для дослідника української філософської думки, а й для історика медицини» [Стратій 2012, Т.3, с. 52].

У творі «Трактат про душу» богослов розглядав питання антропології, гносеології та моральної філософії, актуальні для епохи бароко. Спираючись як на середньовічну схоластику (Фому Аквінського, Аристотеля), так і на християнську традицію (Августина Блаженного, Іоана Дамаскина), Інокентій Гізель виділяв еkleктичні концепти, зокрема виокремлено такі, як сутність душі, її здібності, єдність й множинність форм, питання видів, активного та пасивного інтелекту. Щодо походження душі, то Гізель стверджує, що вона є нематеріальною, божественною субстанцією, створеною Богом, не виникає разом із тілом, а вкладається у людину Творцем. У міркуваннях про природу душі наголошено, що вона є безсмертною, розумною і моральною сутністю, яка керує тілом і поділяється на три основні складові. Перша відповідає за мислення та пізнання істини, тобто раціональна. Друга, що відповідає за почуття, емоції, волю, – афективна. Третя, що контролює фізіологічні процеси, як-от дихання, ріст, обмін речовин), – вегетативна. Взаємодію душі і тіла богослов тлумачив як єдність тілесного та духовного начал, проте підкреслював, що душа є вищою сутністю, яка визначає сенс людського існування. Також пояснював, що людина може пізнати істину двома шляхами – через розум (*ratio*) і божественне одкровення (*revelatio*).

Виходячи з витлумачення дефініції душі Інокентієм Гізелем, можна констатувати, що така інтерпретація запозичена у схоластичній методології – використовуються логічні аргументи, діалектичний метод та категорії Аристотеля. Водночас відчутний вплив православної традиції. На відміну від західних схоластів, Гізель більше уваги приділяв духовному очищенню душі та

її взаємодії з божественним світом. На його тлумачення мали неабиякий вплив новоєвропейські ідеї, зокрема картезіанство, що передбачає переконання про розум як головний інструмент пізнання. Це засвідчує балансування автора між різними позиціями та модифікаціями його авторських інтепретацій. Таким чином у «Трактаті про душу» Інокентій Гізель поєднав християнське богослов'я з раціональним аналізом, що було важливо для розвитку науки та освіти в Україні.

Домінантою філософії Інокентія Гізеля було вчення про свободу волі й моральний вибір. Він наголошував, що людина має дар вільної волі, але її рішення повинні відповідати божественним законам та етичним принципам. Він виступав за гармонію між земним і духовним світами, підкреслюючи значення морального вдосконалення особистості. Серед його праць вирізняється фундаментальний трактат із питань моральної теології «Мир з Богом людині», опублікований у 1669 році у друкарні Києво-Печерської лаври. Книга стала чи не першою в історії Православної Церкви періоду бароко, в якій ґрунтовно досліджено питання релігійної етики, враховуючи соціальні реалії того часу. У порівнянні із твором «Трактат про душу», який за своїм змістом був своєрідним текстовим супроводом лекцій для слухачів Києво-Могилянської колегії, трактат «Мир з Богом людині» варто розглядати як виклад християнських релігійно-моральних норм, де у своєрідному художньому обрамленні «релігійна мораль трактується як така, що має божественне походження. Однак її норми певним чином залежать від соціокультурних обставин» [Цісар 2022, с.120]. Автор акцентував увагу на ідеї духовного примирення людини з Богом через акт покаяння. Книга була присвячена московському цареві Олексію Михайловичу, якому адресовано віршову епіграму, що традиційно прославляє його герб, а також дві передмови і невеликі «Увещання предословная», у яких роз'яснено ключові для цього твору поняття: совість, воля, благодать, оправдання. Трактат містить роздуми про складні та тривожні часи, позначені наслідками воєнних лихоліть і соціальних потрясінь періоду Руїни. Наприкінці «Передмови до читача православного» висловлено щире побажання, щоб люди прийшли до

покаяння. У тексті підкреслено, що Бог наділив людство даром свободи, але часто ця свобода використовується для вчинення зла, оскільки люди за своєю природою схильні до нього. Водночас вказано шлях до виправлення: страждання, послані Богом як покарання, а також настанови, висловлені через пророків і апостолів, можуть пробудити людину, її совість і привести до усвідомлення необхідності покаяння. Тим, хто щиро звернеться до Бога, Він неодмінно допоможе подолати випробування та повернути гармонію у свої внутрішній і зовнішній світи. Згадується, що самі стихії природи – повітря, вода, земля і вогонь – почнуть заспокоюватися і перестануть шкодити людям через хвороби, лиха, страшні повені чи втрату рибних ресурсів, убогі врожаї або руйнівні пожежі в містах і селах. Відновлення цієї рівноваги у природі стане можливим завдяки примиренню людини з Богом. Таким чином, людина поступово наближається до Творця, забезпечуючи у такий спосіб духовний мир і гармонію в суспільному житті – правдивий мир у душі кожної окремої людини та в житті спільноти загалом [Гізель 2009, Т. I, Кн. 2]. Тобто у цій композиційно важливій частині для усього твору автор заклав свою основну ідею – найважливішим є покаяння, яке може стати шляхом до примирення з Богом. Це, у свою чергу, було необхідною основою для відновлення справжнього православ'я та зміцнення церкви. Таке духовне оновлення, на думку автора, логічно сприяло б і посиленню гетьманату, що діяв би під високим заступництвом царя та керувався Божими законами в усіх своїх починаннях і рішеннях. У другій передмові до трактату автор звертав увагу читача, що в творі можуть зустрічатися численні нові й незвичні для нього ідеї, які, однак, не суперечать православній вірі. Він наголошував на важливості не ігнорувати інші традиції, адже й у них можна виявити елементи істини.

Інокентій Гізель пропонував шлях подолання випробувань через очищення людської душі від гріха, що панує над особистістю і суспільством загалом. Тому в основній частині, яка складається із трьох ключових розділів: «О покаянии обще», «О кающемся», «О служителі тайны святаго покаяния или о духовнику, послушающем исповеди», розглядається питання гріхів і покути для

всіх верств суспільства, проте твір насамперед спрямований до тих, хто має безпосередньо займатися цим, тобто до духовенства. Важливо, що традиційний спосіб побудови подібних богословських праць, заснований на почергових соборних постановах або канонах Отців Церкви за титлами, був замінений тематичним підходом.

Варто наголосити: трактат «Мир із Богом людині» вирізняється систематичністю викладу, що свідчить про ретельно розроблений план та детальне опрацювання джерел, його структурованість і внутрішню продуманість. Хоча автор не надає окремого переліку актуальних під час написання твору праць, його змістове наповнення демонструє глибоке знайомство з патристичною літературою, насамперед із творами Отців Церкви, які часто використовує у своїх аргументах. Також на позиції автора помітні впливи західної богословської думки. Його теоретичні засади базуються на принципах православного богослов'я, які набувають особливого значення у викладі вчення про таїнства. Ці аспекти трактату глибоко проаналізовані у дослідженнях Джованні Беркофф Броджі, Ігоря Ісіченка, Ярослава Буцьора, Маргарити Корзо, опублікованих у виданні «Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-ох томах» (Київ-Львів: Свічадо, 2012. Т.3) [Гізель, Т.3, 02.11.2024].

Першу частину «Миру з Богом» присвячено теоретичним міркуванням про таїнство покаяння. Перед розглядом теми Інокентій Гізель пропонує визначення поняття покаяння та аналізує його ключові аспекти. З метою висвітлення богословського розуміння покаяння він звертається до проблеми походження зла і його сутнісних ознак; досліджує природу гріха і його зв'язок із людиною, визначає гріх як персоніфікацію зла в людському бутті. Як волевиявлення, гріх стає реальним у контексті шляху людини до Бога. Це спонукає автора до детального розмежування природи гріха та його походження, що набуває онтологічного виміру в його трактуванні. Інокентій Гізель пояснює присутність гріха у світі через людське призначення – єднання з Богом. У цьому контексті виникає потреба осмислити шлях повернення людини до божественного життя після гріхопадіння. Для глибшого розуміння цієї проблематики автор

ідентифікує основні ознаки гріха у житті віруючої людини. Важливим етапом духовного зцілення є усвідомлення причин існування гріха та виявлення його специфічних характеристик. Крім аналізу внутрішніх аспектів гріха в людській душі, автор звертає увагу й на його соціальні прояви. Цей аспект особливо важливий для духівників, які виконують місію допомоги віруючим у відновленні їхньої первісної єдності з Богом. Оскільки Лариса Довга систематизувала гріхи, які Інокентій Гізель виокремлює для всіх соціальних прошарків, вказала на розбіжності між ідеалізованою моделлю та реальністю, висвітлила юридичні аспекти й дотримання прав, здобутих людьми ще за часів польського панування в межах їхніх суспільних груп, тому ми не маємо потреби зупинятися на цих питаннях детальніше [Довга 2012].

Якщо перша частина «Миру з Богом» є суто теоретичною, то частина друга «О кающемся», «окрім міркувань теоретичного характеру, складається значною мірою з розподілених по рубриках питань, згідно з якими вірянин, що приступав до таїнства, мусив випробовувати свою совість, і питань, що допомагали духівникові адекватно оцінити гріх і накласти відповідну для нього єпитимію» [Корзо 2012, с. 224]. Розпочинається ця частина із загальних настанов покаяльникові, як підготуватися до сповіді, наголошується, що підготовка включає випробування совісті, тобто детальний аналіз скоєного думкою, словом чи ділом. Одна з найважливіших і найдокладніше опрацьованих глав другої частини трактату «Мир з Богом» присвячена темі «Про гріхи, що трапляються при святих таїнствах церковних». Це дослідження у сфері сакраментології, доповнене канонічними матеріалами. Її можна вважати мікротрактатом, в якому особливу увагу приділено аналізу ступенів спорідненості та свояцтва, які можуть бути перешкодою для укладення шлюбу.

А третя, завершальна, частина праці Інокентія Гізеля сфокусована на ролі духівника. Окремі аспекти цієї проблеми автор розглядав і в інших частинах книги, такі як прощення гріхів та єпитимія. Утім особливої уваги заслуговують нові теми, зокрема вимоги щодо професійних якостей і навичок, необхідних духовній особі для проведення сповіді, а також глибокий аналіз образу

духівника, котрий у першій частині трактату поставав як суддя і лікар душі. Гізель виокремив чотири основні риси, які характеризують духівника: «веждество, власть, благость, разсмотреніе», що узгоджуються з морально-етичними нормами, прийнятими в богословській традиції. Автор детально описав дії духівника під час сповіді й структуру взаємин між священнослужителем і покаяльником, завершуючи трактат розділом про таємницю сповіді.

Таким чином, трактат є фундаментальною працею про духовне життя християнина. Він є не лише як богословською студією, а й практичними рекомендаціями для духовного проводу та осмислення християнського життя. Функціональному призначенню чітко відповідає структура книги – слугувати керівництвом як для каятників, так і для їхніх духовних наставників, спрямовуючи їх до глибшого осмислення сутності християнського життя. Такий підхід покликаний створити передумови для визнання індивідуальних гріхів, що потребують покаяння в межах особистої сповіді. Водночас автор акцентував увагу на ключовій місії Церкви у відносинах між наставником і каятником: долання поділів, спричинених гріховною природою людини, та відновлення гармонійного зв'язку між індивідом і Богом, тобто досягнення стану «миру з Богом». Це, на його думку, можливе лише за умови ретельного аналізу життєвого досвіду та духовного стану сповідника, що є, попри все, головним завданням сповідальника, покликаного сприяти шукати шляхи виправлення помилок.

Інокентій Гізель у своїх працях послуговувався богословськими концепціями покаяння, трактуючи їх максимально широко. Він звертався не тільки до східно-християнської традиції, але й синтезував здобутки західної схоластики й богослов'я посттридентського періоду. Водночас він осмислював ідеї західної духовної думки про відмінність між матерією і формою покаяння. Матерія ближня охоплює три основні акти сповідника: щире усвідомлення гріха, його вербальне визнання перед священником та виконання покути як засобу компенсації. Матерія дальня стосується провин, скоєних після прийняття Таїнства Хрещення. Форма ж покаяння виявляє себе у священницькому

розгрішенні відповідно до церковних норм і канонів, які в українській традиції закріплені у знаному виданні «Требника» 1646 року: «Прощаю и разрешаю тя... (ім'я) от всіх грехов твоих, въ имя Отца, и Сына, и Святаго Духа. Аминь». Для засвоєння концепції сповіді автор активно використовував мнемонічні методи, які допомагають зосередити увагу на ключових її аспектах та чеснотах духу. Серед них виокремлюються щирість, смирення, швидкість виконання покаяння та глибоке усвідомлення процесу. Важливим у книзі є докладний аналіз природи гріха. У цьому контексті Гізель послуговується популярною катехитичною схемою, описуючи гріхи згідно з порушенням кожної з Десяти Божих заповідей. Крім того, він проводить систематичний аналіз семи головних смертних гріхів та дає практичні настанови для духовників і духовних осіб, підкреслюючи необхідність покаяння для відновлення гармонії між людиною, суспільством і Богом.

Таким чином, трактат «Мир з Богом людині» Інокентія Гізеля є визначною пам'яткою богословської, філософської та літературної думки другої половини XVII століття. Він поєднує морально-етичний, релігійний та філософський дискурси, будучи своєрідним посібником для роздумів про спасіння, людську гріховність і шляхи примирення з Богом. Праця була написана у традиції православного богослов'я, але водночас увібрала в себе елементи схоластики, барокової риторики та релігійної полеміки, характерних для філософських текстів Києво-Могилянської колегії. Трактат побудований у формі богословського міркування, що містить настанови, риторичні запитання та дидактичні поради. Автор широко використовує алегорії, метафори, антитези та біблійні ремінісценції відповідно до стилістики барокової прози. Таким чином Інокентій Гізель намагається узгодити логічні аргументи з релігійним досвідом, подібно до західноєвропейських філософів того часу.

Значущим є те, що, за твердженням Джовани Броджі Беркофф, трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом людині» «був серед книжок, що їх Стефан Яворський узяв зі собою (або звелів негайно прислати), коли 1700 року його примусили зайняти посаду митрополита Рязанського: численні, написані

власноруч нотатки на полях примірника, який був його власністю (нині він зберігається в університетській бібліотеці в Харкові) свідчать про те, що він часто послуговувався книгою як основним «посібником з канонічного права», зокрема, щоб висловлювати судження про дії Петра I у справі шлюбу і щоб захищати від держави незалежність, майно і права православної церкви» [Беркофф 2012, с. 109]. Тому наголосимо, що Інокентій Гізель своєю діяльністю і творчістю відіграв вирішальну роль у формуванні української духовної та філософської традицій, заклавши основи інтелектуального розвитку України в епоху Бароко. Його філософські й богословські погляди значно вплинули на майбутні покоління українських мислителів, таких як Стефан Яворський, Дмитрій Туптало, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода та інших представників Києво-Могилянської інтелектуальної школи, у творчості яких, зокрема трактатах, прочитуємо ідеї, художню специфіку творів не тільки Інокентія Гізеля, а й інших українських богословів епохи зрілого Бароко.

3.3. Літературний вимір концепту «віра» у трактатах Дмитрія Туптала та Стефана Яворського

XVIII століття стало для України періодом значних змін, політичних перетворень і поступової втрати автономії. Це час виборювання незалежності, ліквідації козацьких свобод, соціальних потрясінь і змін у сфері культурного та освітнього життя. На початку століття українські землі перебували під владою двох великих держав: Правобережна Україна залишалася у складі Речі Посполитої, яка прагнула відновити контроль після козацьких повстань XVII століття, тоді як Лівобережна Україна та Слобожанщина перебували під протекторатом Московського царства, зберігаючи певну автономію завдяки існуванню Гетьманщини. Запорізька Січ балансувала між цими державами, укладаючи різноманітні політичні союзи. Однією з ключових подій на початку цього періоду стала Північна війна між Швецією та Московією. У 1708 році гетьман Іван Мазепа уклав союз зі шведським королем Карлом XII у спробі звільнити Україну від російської залежності. Однак поразка шведсько-козацьких

військ у Полтавській битві 1709 року призвела до масштабних репресій проти козацтва, ліквідації автономії Запорізької Січі і більш жорсткого контролю з боку Московії.

Незважаючи на складну політичну ситуацію, культурний розвиток України тривав. Києво-Могилянська колегія залишалася провідним центром освіти та науки. Українське бароко досягло свого розквіту, що знайшло відображення в творах історіографії, шкільній поезії, драматургії та літературній творчості таких діячів, як Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Митрофан Довгалевський і Дмитрій Туптало.

Відзначимо, що такі автори, як Стефан Яворський та Дмитрій Туптало свої твори, які презентують розвиток жанру у XVIII столітті, написали тоді, коли перебували на відповідних богословських посадах у Московії. Російська ідеологія вклала багато зусиль, вигаданих праць, часу для перекладів, щоб асимілювати їхній доробок. Відомо, що в другій половині XVII століття українська освітня система виступала потужним центром європейської науки й культури, впливаючи не лише на внутрішні процеси розвитку освіти на території Гетьманщини, але й значною мірою формуючи культурний і освітній простір сусідніх країн, зокрема Росії. Києво-Могилянська колегія, як один з основних навчальних закладів того часу, відігравала стратегічну роль у підготовці освіченого духовенства не тільки для Київської митрополії. Її випускники володіли не лише ґрунтовними знаннями, а й авторитетом, що сприяло їхньому примусовому залученню до високих церковних посад у російській православній церкві. Найчастіше такі призначення здійснювалися примусово, підкреслюючи прагнення російської влади використати освітній потенціал українських кадрів для власних потреб.

Першим помітним етапом у цій практиці стало призначення у 1700 році Стефана Яворського на посаду митрополита Рязанського. Таке рішення започаткувало модель залучення українських освічених діячів до служіння в російському церковному апараті, яка в наступні десятиліття ставала масштабнішою. Яскравим прикладом продовження такої тенденції можна

назвати процедуру висвячення Дмитрія Туптала та Феофана Прокоповича, які не просто виконували функцію освітніх представників Києво-Могилянської школи, але були постатями європейського рівня. Слід окремо наголосити на тому, що ці діячі не були пересічними випускниками Києво-Могилянської колегії. Їхні літературні, богословські та суспільно-культурні здобутки вже на момент висвячення набули широкого резонансу як на теренах Гетьманщини, так і за її межами. Зокрема, їхня інтелектуальна спадщина стала важливим елементом поширення ідей бароко в православному світі. Аналізуючи тяглість українців на російських катедрах, зокрема внесок Дмитрія Туптала, Михайло Возняк наголосив: «Та не зміг пізніший час знищити великих слідів того безсумнівного впливу на московське письменство, котрий під різними оглядами лишив у нім Дмитро Тупталенко як визначний представник української освіти і літератури» [Возняк 1992, Кн.1, с. 596].

Одним із авторів жанру трактату у XVIII столітті є відомий представник української духовності та культури Дмитрій Туптало («Розыск о расколнической бринской вірі», 1709), котрий народився 1651 року в містечку Макарів на Київщині. Здобув освіту у Києво-Могилянській колегії, навчання в якій тривало з 1662 до 1665 року. Ці роки були періодом формування його духовного світогляду та особистісних переконань. У 1668 році він прийняв чернечий постриг. У 1669 році його висвятили на ієродиякона, а згодом, у 1675 році, запросили до Чернігова, де він отримав звання ієромонаха та посаду проповідника при кафедральному соборі Успіння Пресвятої Богородиці. Далі його діяльність була тісно пов'язана з Києвом. У травні 1684 року архімандрит Варлаам Ясинський запросив Дмитрія для участі у міжцерковних переговорах та іншій духовній праці. Залишив творчий спадок у багатьох жанрах – вірші, драматичні твори, призначені для шкільного театру відкритої ним колегії, епістолярій, літописні тексти, трактат і агіографічна збірка «Житія святих», над створенням якої працював майже два десятиліття і яка стала фундаментом його інтелектуального й духовного доробку. Перша її частина вийшла друком у 1689 році в друкарні Києво-Печерської лаври, зазнавши критики з боку московського

патріарха. Багаторічна праця над цим твором, що став значним внеском в духовну культуру, завершилася 1705 року. У 1701 році запросили до Москви за указом царя Петра I, де він був поставлений митрополитом Тобольським. Проте вже у січні 1702 року Димитрій Туптало обійняв посаду митрополита Ростовського. На цій посаді святитель прагнув реформувати церковне життя та вдосконалити систему духовної освіти. Одним із його важливих проєктів стало заснування семінарії в Ростові, яка, на жаль, проіснувала лише до 1705 року через опір та підозри.

Трактат «Розыск о расколнической бринской вірі» написаний у рік його смерті – 1709 році. Окремі його фрагменти були опубліковані в 1714 і 1717 роках, а повний текст з'явився лише у 1745 році. Цей твір став результатом ґрунтовного вивчення Димитрієм Тупталом російського старообрядництва, апологети якого на початку XVIII століття виступали проти реформ патріарха Никона, спрямованих на виправлення помилок і відмінностей у московських богослужбових книгах. Основою для цих реформ слугували грецькі та українські літургійні видання, схвалені на Помісному соборі 1666–1667 років. Противники реформ були звинувачені в розколі, що призвело до їх переслідувань. Димитрій Туптало, який неодноразово зустрічався зі старообрядцями в Ростовській єпархії, підготував трактат, маючи на меті їх навернення.

У цьому творі автор спробував адаптувати жанрові форми міжконфесійних полемічних трактатів, які набули поширення в епоху Бароко в українському письменстві, до російських умов. Автор трактував розкол як результат богословських помилок і неправильного ставлення до церковної традиції, що, на його думку, було зумовлено низьким рівнем освіти старообрядців. Катерина Борисенко, аналізуючи стильові особливості трактату та співвідношення художнього і нехудожнього елементів у тексті твору, наголошує, що «твір спирається на засадничі для риторики принципи: *inventio – dispositio – elocutio*», «має чітку ритмічну організацію. Йдеться найперше про чергування подібних за структурою фрагментів: кожна з трьох частин поділена на змістові розділи, а ті, у свою чергу, на дрібніші параграфи, причому художня проза неодмінно межує

з нехудожньою. Відтак кожна структурна одиниця складається з теми (за яку править певна теза розкольників), доказів та висновку, а разом вони складають цілісну узгоджену систему» [Борисенко 2014, с.10] Так, композиція твору наслідує вироблену в українській традиції манеру викладу у трактатах: складається зі звернення «К благоразумному читателю», передмови і трьох частин. У першій «Про віру розкольників», яка об'єднує дві «статті», кожна з яких поділяється на 15 «глав», концептуалізується критика центральної ідеї старообрядництва щодо давності і істинності інтерпретації християнства. Автор доводить, що старообрядці, стверджуючи відданість традиціям, насправді відхиляються від них, творячи нову віру. На його думку, вони приділяють надмірну увагу другорядним аспектам, таким як час написання ікон, форми зображення хреста чи порядок проведення обрядів, також наголошує, що обрядові зміни не впливають на сутність віри.

У другій частині трактату «Про вчення розкольників», що складається з трьох «статей» (перша містить 22 «глави», друга – одну, а третя – 10), акцентовано на порушенні старообрядцями зв'язку з авторитетними джерелами православної віри, включаючи патристичну спадщину. Автор зупинився на проблемі низької освіченості вірян, що безпосередньо впливало на формування основних принципів їх вчення. Це аргументовано конкретними прикладами і наголошено на тому, що часто малограмотні люди претендують на роль богословів. Димитрій Туптало також звинувачував старообрядництво не лише в розколі, але й у поширенні ересі та безпідставних наклепів щодо православної Церкви, її таїнств та ієрархії.

Третя частина «Про дії розкольників» (дві «статті», перша – 6 «глав», друга – 16) є звинуваченням старообрядців у відхиленні від основних догматичних канонів. Змістовими складовими цієї частини є осуд їх уявної аскези, яка, на думку автора, приховує гордість і марнославство, а також тенденційне введення своєї пастви в оману. Богослов критично ставився до пророцтв старообрядців про близький другий прихід Христа і царювання антихриста. У тексті наведено приклади аморальних дій та варварських обрядів

деяких очільників старообрядницьких груп, серед яких особливе обурення викликала практика самоспалення. У цьому ключі детально проаналізовано вчення протопопа Аввакума. Завершується трактат напутнім словом до православних.

Значну роль у декларації головної ідеї твору відіграють у назві означники «расколническая» і «бринская (брянская)». Ідеологи старообрядництва вже в передмові описані символічно: як вовки, «що виходять із дібров і пусток Брянських», як дерева «з Брянського саду», які «не мають доброго плоду». [Димитрій (Туптало Даниил Савич; митрополит Ростовський і Ярославський; 1651-1709.). Розыск о]. Слово «бринская» виступає символом старообрядництва, чії скити традиційно були розташовані в густих лісах Брянщини (або бринських лісах). Автор прямо розкриває значення символу у повній назві: «Розыск о Расколнической брынской вѣрѣ». Підкреслимо, що в тексті терміни «розкольники» та «бриняни» використовуються як взаємозамінні синоніми, ще більше зрощуючи ці поняття. Цей літературний підхід не лише надає твору цілісності, але й підкреслює особисте ставлення митрополита до старообрядництва. Він сприймає це вірування як характерне для мешканців віддалених лісів – тих, хто, з його точки зору, позбавлений належної освіти й культурного виховання. Майстерне використання символів і метафор є не лише інструментом барокової літературної стилістики, але також засобом для передачі авторських поглядів. Метафора формує заданий емоційний настрій у читача і впливає на їхнє сприйняття теми, створюючи певний образ описуваного об'єкта [Борисенко 2014, с. 8].

Ігор Ісіченко відносить твір до полемічних трактатів [Ісіченко 2011, с. 184], відтак його можна вважати цінним джерелом для вивчення релігійної полеміки XVIII століття та зразком барокової полемічної прози, що поєднує богословську аргументацію з риторичною майстерністю. Катерина Борисенко наголошує, що «за напругою почуття, сміливими порівняннями та гнівними інвективами в бік супротивника почасти наближається до наших полемічних писань острозької доби» [Борисенко 2014, с. 11]. І дійсно, Димитрій Туптало для з'ясування

засадничих богословських проблем користувався традиційними для барокових трактатів техніками художнього оздоблення тексту, насамперед, в інших своїх творах, зокрема у збірці «Житій святих». У трактаті письменник переповідав життєпис окремих святих: часом наводиться майже повний виклад якогось життя, іноді ж обмежується короткою згадкою зі збірника [Борисенко 2014, с. 10]. У творі наявні цитування та апелювання на інші джерела, до яких зверталися попередники автора. Це – Святе Письмо, священна історія та книги, документальні свідчення. Названі джерела виконують особливо значущу роль у трактаті, коли автор визначає суть концепту «віра» (перша частина твору), коли він докоряє старообрядцям у довільному трактуванні Біблії, приписуванні неправдивих думок канонічним Отцям Церкви, як, наприклад, Іоану Златоусту (третя частина твору). Дослідниця трактату Катерина Борисенко, аналізуючи роль Біблії в художньому обрамленні трактату, робить слушний висновок, що «покликання до Святого Письма є характерною ознакою стилю святителя. Біблійний матеріал є потужним підложжям для постановня оригінального тексту, причому йдеться не лише про розлогі цитати, що їх витлумачує чи ампліфікує наш автор, – маємо цілу низку порівнянь, які безпосередньо відсилають реципієнта до новозовітніх текстів (пор.: «труна, повна кісток», «вовки в овечій подобі» та ін.)» [Борисенко 2013, с. 6]. У цьому контексті доречно звернутися до біблійної метафори, бо Книга Книг для автора є важливою основою для трактування головних істин. Тому, напевно, і використовує він яскраву метафору, порівнюючи людське існування з пшеничним колоссям, що проростає на полі, де зерно важко відокремити від полови до моменту збору врожаю. Таким чином, серед добрих людей часто трапляються й злі. Далі автор проводить паралель, уподібнюючи Ісуса жонцеві, людей – колоссям, а страшний суд – жнивам, у процесі яких будуть розділені добрі душі від злих. Зустрічаються у тексті й образи Діви Марії, Богородиці, мучеників Христа, які теж відносимо до цієї групи.

Для художнього забарвлення оповіді автор використовував метафорично-алегоричні образи: вовк, дерева, бджола. Зустрічаються й візуальні, зокрема

хрест. Автор прагнув оздобити нарацію оповідними вкрапленнями, що виконують функцію художньої деталі. Це – детальний опис побуту розкольників, особливо у третій частині твору. Він навіть вдався до натуралістичних описів, наприклад, звичаїв, захоплень, подекуди підсилюючи їх елементами фантастики: самоспалення, видіння, приготування наставником порошку із серця немовляти для навернення до віри, підземні голоси на місці згарищ, – що свідчить про використання фольклорних традицій. Для художнього декорування тексту Дмитрій Туптало використовував риторичні фігури, художній прийом замовчування, особливо тоді, коли не бажає зупинитися на якійсь проблемі, яка, на його думку, неважлива. Такі авторські рефлексії, звісно, є своєрідним інструментом для переконливої оповіді, що було у традиціях барокового письма, зокрема трактатів. Таким чином, трактат Дмитрія Туптала має усі ознаки українського барокового літературного канону, заперечуючи твердження деяких дослідників про те, що він був творцем російської (церковнослов'янської) культури.

Серед українських інтелектуалів кінця XVII – XVIII століть, змушених служити Московії, був Стефан Яворський (1658 – 1722). Він розпочав навчання близько 1673 року в Києво-Могилянській академії. Потім п'ять років вивчав філософію у Львівському колегіумі та богослов'я у Познані. Повернувся до Києва в 1689 році. Згодом прийняв чернечий постриг. Завдяки своїм талантам поета й проповідника Стефан Яворський здобув популярність у київських інтелектуальних колах. Він став викладачем поетики в академії, а в 1691 році – її префектом із викладанням філософії та богослов'я. При підтримці Варлаама Ясинського очолив Києво-Могилянську академію як ректор, у 1697 році отримав титул ігумена Свято-Микільського монастиря, що зробило його одним із основних претендентів на митрополичу кафедру Києва. У 1700 році його запросили до Москви, де він став митрополитом Рязанським і Суздальським та виконував обов'язки голови Духовного регламенту до створення Синоду. Після смерті патріарха Адріана фактично очолював Російську православну церкву. Окрім політичної та церковної діяльності, Стефан Яворський зробив значний

внесок у духовну сферу та літературу. Він один із найяскравіших представників українського бароко. Його твори здебільшого спрямовані на захист православ'я, полеміку з протестантами й католиками, морально-етичні настанови. Перебуваючи у Московії, завжди у творах плекав і зберігав українські культурні коди. Тут доречними є мікування Джованні Броджі Беркофф: «Постать Яворського неоднозначна: хоч він був твердий у своїх релігійних та моральних засадах, але не міг не займати по суті подвійної, а то й потрійної чи почетвірної позиції. Такою була його доба – доба масок, двозначності та «чесного вдавання». І оскільки місцеблюстителю патріаршого престолу довелося виконувати важливу інституційну та політичну функцію, його особистість та його вчинки не могли бути ні однозначними, ні простими. Як не була ні однозначною, ні простою, а завжди суперечливою – і такою вона є донині – політика і культура Росії» [Беркофф 2006, с. 97].

Трактат «Камінь віри» («Камінь віри: православним церкви святої синам на затвердження і духовне творення. Хто же спотикається об камінь спотикання і спокуси – на підняття і виправлення») Стефан Яворський написав у 1718. Це значна богословська праця митрополита, створена у відповідь на виклики, які поставали перед православним віровченням в умовах поширення протестантських ідей та зростання впливу західної культури на теренах Російської імперії початку XVIII століття. Твір є апологетичним. Автор ставить за мету в умовах поширення протестантизму та зростаючого західного впливу на території Російської імперії на початку XVIII століття через глибокий богословський аналіз обґрунтувати основні догмати Православної Церкви, критично спростувати протестантські доктрини, зокрема кальвінізм і лютеранство, укріпити духовну єдність вірян та зміцнити авторитет традицій православної віри. Однак за життя автора його не опублікували. Перші публікації з'явилися у 1728, 1730 і 1749 роках.

Твір написаний для захисту православної віри, щоб зміцнити дух її прибічників та спонукати до переосмислення тих, хто сумнівається, в умовах активного поширення протестантських ідей серед народу і ослаблення

релігійних засад. Ця книга, маючи чітку та впорядковану структуру, вирізняється яскравим стилем та образним викладом. Текст поділений на дванадцять великих трактатів, де розглядаються основні догмати православної віри, заперечувані протестантами. Їм передують чотири вступних частини: «Розповідь про творця цієї книги», «Причина і спонукання до написання цієї книги», «Передмова до читача», «Напутнє повчання, корисне для православних християн». У першому розділі «Про святі ікони» на основі Біблії і праць Святих Отців автор доводить необхідність шанування ікон, проти чого виступали протестанти; розділ «Про Чесний Хрест» містить теологічне доведення про хрест як символ спасіння; потребу шанування мощів обґрунтовано у розділі «Про мощі»; розділ «Таїнство Євхаристії» тлумачить Євхаристію як істинне тіло і кров Христову; «Про закликання святих» – тлумачить, що молитва до святих є частиною православної традиції; «Про душі в Небі» – пояснення вчення про посмертне життя, входження душ святих до небесних обителей; «Про молитви за померлих» – трактує благочестя як форму пам'яті про душі; «Про передання» – роз'яснює, що Святе Передання разом із Писанням є джерелом віри, підкреслює його цінність; у розділі «Про Літургію» обґрунтовує традиційну літургійну практику, її цінність, святість ритуалу, що контрастує з протестантською простотою; «Про пости» – аргументує аскетизм як частину духовного життя; протестантську ідею «тільки вірою» заперечує у розділі «Про добрі діла»; аргументи проти протестантських течій подає у розділі «Про єретиків». Усі розділи поділяються на частини, а частини – на глави. Кожен трактат супроводжується богословськими доказами, що базуються на текстах Старого та Нового Завітів, рішеннях Вселенських Соборів, працях святих Отців Церкви. Автор дотримується логічної структури: кожен догмат розпочинається обґрунтуванням із Писання, потім подаються аргументи зі святоотцівських джерел і на цій основі будуються заперечення опонентам. Після викладу догмату наводяться спростування основних заперечень, які могли виникнути з боку опонентів.

«Камінь віри» Стефана Яворського, таким чином, можна вважати однією з найповніших систематизацій православного віровчення доби пізнього бароко. Однак, це не просто догматичний трактат, а й літературно-богословська пам'ятка, в якій поєднується східнохристиянська традиція з методами західної філософії, присутній бароковий стиль мислення. Текст твору, як і в попередників Стефана Яворського, містить риторичні фігури, цитати з Біблії, паралелями з творів Святих Отців. Автор використовує антитези, емоційні заклики, алегорії, духовні образи. Отже, можемо стверджувати, що автор демонструє високий рівень володіння риторичними техніками. Його природний таланти у поєднанні з професійною підготовкою, набутою у Києво-Могилянській колегії, творять міцний фундамент для побудови тексту, в якому він не лише майстерно висловлює свої переживання, а й, що особливо важливо, емоційне сприйняття у читача. Така гармонійна взаємодія створює атмосферу, здатну глибоко зачепити та вплинути на свідомість реципієнта.

Отже, трактати Дмитрія Туптала та Стефана Яворського – надзвичайно цінний матеріал, який дозволяє глибше осмислити жанрово-стильову своєрідність української літератури епохи Бароко. Їх внесок допомагає розширити уявлення про ключові аспекти розвитку літературної традиції доби, включаючи її еволюційні процеси, унікальність, багат шаровість та різноманітність. Крім того, їхня спадщина дає можливість простежити інтелектуальні течії та культурні впливи, які формували літературний простір України того періоду.

Висновки до Розділу 3

Могилянська доба стала визначним періодом в історії України, позначеним інтелектуальним і духовним піднесенням, спрямованим головним чином на захист православ'я, впровадження освіти, формування естетики доби Бароко та розвиток нової української культурної ідентичності. Ключову роль у цьому процесі відіграла Києво-Могилянська колегія. Її випускники за допомогою своїх

видатних праць сприяли інтеграції української літератури у загальноєвропейський культурний контекст.

Розвиток жанру трактату у цей період активізував Київський Собор 1640 року, що став важливою подією в історії української православної церкви. Він завершив процес богословського оформлення реформ Петра Могили та сприяв зміцненню позицій православ'я в Україні. Визнання на ньому «Православного ісповідання віри» східними патріархами стало помітним кроком до утвердження Києва як духовного центру православного світу в той час. Активні прихильники уніатів, католиків і православних продовжували дискутувати щодо богословських проблем, використовуючи, як і їхні попередники, для висловлення своїх релігійних та соціально-політичних поглядів жанр трактату, форма якого дозволяла публічно поширювати ідеї та розглядати будь-які питання з точки зору, протилежної позиції опонента, звертатися до широкої аудиторії, оскільки автори часто реінтерпретували біблійні тексти у світлі своїх релігійних переконань, трансформували жанрову форму і перебували у постійному діалозі з певними групами читачів, опонентами та їхніми літературними працями. Полілог трактатів у 1642 році розпочав Касіян Сакович твором «Перспектива і пояснення облуд, ересей і забобонів греко-римської церкви». У ньому засуджена обрядовість православної та уніатської церков. У 1644 році на ці докори відповів Петро Могила твором «Літос, або Камінь із пращі святої руської православної церкви». Їхня дискусія доповнилася у цьому ж році трактатом Івана Дубовича «Образ Східної православної церкви», а у 1645 році з'явилася праця Пахомія Войни-Оранського «Дзеркало, або завіса».

Трактати вирізняються специфікою риторичного викладу, що полягав у використанні форми діалогу. Особлива позиція і діалогічна інтонація виділяються у кожному з проаналізованих трактатів: через конкретне звертання до опонента, критику його позиції, звинувачення у неправдивості його тверджень. Такі діалоги прийнято називати катехитичними (Ігор Ісіченко, Леонід Ушкалов). Форма їх викладу має два різновиди: дискусійний

(співрозмовники висловлюють свої думки через твердження, заперечення або аргументацію своєї думки) та у форматі питань та відповідей (один із учасників розмови запитує, а інший – відповідає). Кожен автор у згаданих творах майстерно вибудовував у передмовах діалог із читачем, характеризував діяльність опонента та їх твори, як, наприклад, Петро Могила у «ЛІΘΟΣ або камієн»: «Уже другий рік минає, милостивий читачу, як Касіян Сакович, колишній Дубенський архімандрит, до цього будучи цілковито запальним уніатом, від віри, чернечої сутани й уніатського обряду ганебно відмовився і поїхав до Кракова, щоб написати темно-хімерну «Перспективу», в якій, не зоглянувшись спочатку на самого себе, що не має вуха, оцінює старших своїх єпископів уніатських, що вони не справжні уніати, а лише за назвою і подобою» [Могила 2018, с. 53]. Діалог, таким чином, уподібнюється судовій риторичній дебатах, де вправність оратора є важливою. Автор апелював до протилежних позицій – опонента і читача в ролі судді.

Структура проаналізованих трактатів та способи розміщення в них матеріалу, включаючи аргументацію, різноманітні приклади й авторські роздуми, були тісно пов'язані з законами риторики, які відігравали домінуючу роль у формуванні змісту та стилю. Особливо варто наголосити на тому, що в той час риторика активно викладалася в Києво-Могилянській колегії. Поряд із настановами протестантських та католицьких мислителів її викладачі виділяли настанови класичних риторів, таких як Аристотель, Квінтіліан та Цицерон. У всіх цих джерелах спільний формально-риторичний засіб полягав у переконанні читача або слухача. Кожна частина тексту виконувала свою індивідуальну функцію. Вступ, наприклад, мав показати тему роботи та її структуру, зацікавити аудиторію і мотивувати її отримати нові знання. У свою чергу, кожен розділ покликаний детально висвітлювати одну з обговорюваних проблем. Тому трактати могилянської доби демонструють традиційну структуру, що чітко впорядковує текст відповідно до риторичних принципів. Саме риторичні акценти підвищували емоційно-оцінну складову мовлення, надаючи творам переконливості, дозволяли письменникам впливати на читачів, щоб ті

зрозуміли їхні думки, зосереджуючи увагу на важливих богословських питаннях та предметах суперечки.

Стильового обрамлення і художнього ефекту трактатам надавав принцип протиставлення, який органічно сприймався реципієнтом. Принцип контрасту був пріоритетним у співвідношенні тексту-закиду та тексту-відповіді. Основною прикметою майже всіх тогочасних трактатів було культивування ефектних художніх засобів. Для вдалої екстраполяції аргументів для своїх поглядів і коментарів богословських проблем із різних джерел (Біблії, творів отців церкви, філософських трактатів, документів), авторського конструювання позиції опонента в тексті, моделювання ймовірної реакції реципієнта автори уміло застосовували риторичні прийоми, полегшуючи сприйняття і розуміння текстів, які містили виклад складних церковно-догматичних проблем.

Трактати могилянської доби, як свідчать їх назви, мають глибокий метафоричний зміст. Так, назва трактату Касіяна Саковича «Перспектива» в перекладі з грецької означає *підзорна труба*, за допомогою якої автор хоче поглянути на недоліки православних і уніатів. Повна назва трактату Петра Могили в перекладі з польської означає: «Літос або Камінь із пращі правди Святої Православної Руської Церкви на розбиття темнохвильої Перспективи чи радше пасквілю від Касіяна Саковича, колишнього дубенського архімандрита в унії, нібито про помилки, ересі й забобони Руської Церкви, що поза унією у статтях віри, як і в уділенні таїнств та інших чинних обрядах і церемоніях, року 1642 в Кракові видано, укладено побожним отцем Євсевієм Піменом». У ньому центральним метафоричним образом є камінь, кинутий, щоб розбити підзорну трубу. Такої ж метафоричної стратегії у назві твору дотримується і Пахомій Война-Оранський у трактаті «Дзеркало, або завіса виставлена проти уїдливої Перспективи». Тут зауважимо, що метафоричність є однією з найбільших виразних рис трактатів цього періоду, що характеризується складністю, гіперболізацією, символізмом і багатством образів, зокрема метафоричних. Метафора в бароковій літературі є не просто мовною прикрасою, вона – важливий інструмент для вираження складних духовних і моральних пошуків,

властивих тогочасному суспільству. Метафоричність трактатів, як і усієї української барокової літератури, є складною і багатогранною, її активно використовували для вираження глибоких моральних, релігійних і філософських ідей, що відображають духовний пошук тогочасної людини в умовах соціальних і культурних змін.

Трактати могилянської доби стали новим етапом у розвитку жанру, декларуючи барокову образність, риторичні фігури, алегорії, символіку, ампліфікації та пошуки контрверсійних шляхів вирішення непростих богословських проблем. Їх автори (Касіян Сакович, Петро Могила, Іван Дубович, Пахомій Война-Оранський), дотримуючись апологетичної риторики, для структурування тексту використовували переважно діалогічну форму, а також своїми трактатами засвідчили багатовекторність богословських проблем і цікаві художні рішення в індивідуальному стилі.

Аналіз філософсько-богословських трактатів другої половини XVII – початку XVIII століть засвідчив, що у них продовжували осмислюватися крізь стильову призму бароко складні суспільно-релігійні проблеми. Об'єднуючим фактором тут були літературна, освітня та культурна традиції, які вражали «національною наповненістю» (Валерій Шевчук). Визначним у розвиток жанру був внесок представників Чернігівського культурного осередку – Іоанікія Галятовського та Лазаря Барановича, котрі доклали чимало творчих зусиль щодо дискусій про суверенність православної віри не тільки з давніми опонентами, зокрема католиками та уніатами, а й новими – турецько-татарською експансією, ідеологічними течіями іудаїзму, магометанства. Їм доводилося обґрунтовувати актуальні суспільні проблеми.

Богословський доробок Іоанікія Галятовського (трактати «Месія правдивий», «Розмова Білоцерківська...», «Стара західна церква новій римській церкві...», «Лебідь...», «Фундаменти...», «Алькоран Магометів») засвідчує наслідування художніх параметрів жанру, витворених могилянцями зокрема, діалогічна форма, синтез середньовічних теологічних традицій із бароковою образністю, що виявляється в багатоплощинному поєднанні алегорії,

метафоричності та догматичної точності. Автор першим звернувся до системного дослідження проблем ісламського віровчення, іудаїзму, протистояння турків і персів, активніше збагачував текст залученими із різних джерел оповідними прикладами, що теоретично обґрунтував у праці «Наука, албо спосіб зложення казання».

Друга половина XVII століття позначена ще одним помітним трактатним полілогом. У 1668 році у Вільно опубліковано твір Бенедикта Павла Боїма «Стара віра», в якому звинувачувалися православні у недостатньо глибокому розумінні Святого Письма та неосвченості богословів. Йому у відповідь Лазар Баранович у 1676 році в Новгород-Сіверську видав твір «Нова міра старої віри». А в 1678 році у цій же друкарні опубліковано трактат Іоанікія Галятовського «Стара Західна Церква...». До цієї групи трактатів варто віднести також «Про істинну віру» Інокентія Гізеля, «Камінь віри» Стефана Яворського, «Дослідження про розкольницьку брянську віру» Дмитрія Туптала, що були важливими в богословських дебатах та толерували опонентів.

Трактати Лазаря Барановича «Нова міра старої віри» та Іоанікія Галятовського «Стара Західна Церква...», наповнені бароковою образністю, зберігаючи діалогічну форму, «грають» словами та смислами. Так, у трактаті Лазаря Барановича в передмові-посвяті прочитуємо етимологічну гру слів «ім'я Марія» із польським «міага». Така словесна гра увиразнена іншими художніми вирішеннями: віршовані та новелістичні вставки та римована проза. Автор майстерно інтегрував у текст фольклорні елементи – прислів'я, приказки, порівняння, афоризми. Вони гармонійно ввійшли у богословський дискурс.

Трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом людині» став фундаментальним у жанрі щодо проблем моральної теології. Ключовим концептом християнського світогляду, що визначає життєвий шлях особистості та її місце в божественному задумі, тут постає моральне самовдосконалення, яке автор тлумачить як духовну працю над собою, що передбачає глибоке покаяння, віру, смирення та активну боротьбу зі спокусами. Художнє осмислення цих аспектів здійснюється через поєднання богословської аргументації з образними, метафоричними та

алегоричними засобами вираження. У творах Інокентія Гізеля моральна наука подана не доктринально, а в риторично-образній формі, що є характерною ознакою барокової стилістики. Особливу роль у них відіграють барокові топоси, які функціонують як художні моделі саморефлексії та духовної практики, закликаючи читача до самопізнання і каяття. Форма трактату богословська, а в основі увиразнюється й художньо. Вона тяжіє до діалогу, морального повчання, сповіді, містить повчальні елементи, навіть автобіографічного узагальнення. Таким чином, трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом людині» містить не лише на виклад догматичних істин, а й формування внутрішнього етичного ідеалу, здатного трансформувати особистість згідно з християнським каноном. Відтак він став поважним внеском у духовну й літературну традиції доби Бароко.

Тематичну парадигму трактатів доби зрілого Бароко збагатили твори Дмитрія Туптала «Розыск о расколнической бринской вірі» та Стефана Яворського «Камінь віри». Богослови, перебуваючи у Московії, завжди реалізували у своїх працях українські барокові коди. Вони через індивідуальний стиль значно розширили жанровий канон, урізноманітнили його структуру, продемонстрували концептуально-функціональну своєрідність.

Досліджувані у цьому розділі трактати епохи зрілого Бароко вирізняються широкою тематичною палітрою, де кожен твір характеризувався індивідуальною специфікою риторичного викладу, наслідуючи усталені принципи органічним поєднанням середньовічних теологічних традицій із бароковим стилем, що виявлявся в синтезі алегорії, метафори та догматичної конкретики, введенні у текст історичних, біблійних, міфологічних аргументів та вставних новел, увиразнених бароковими художніми засобами. Їх аналіз засвідчив удосконалення художнього моделювання релігійно-суспільних реалій, індивідуалізацію стильової наповненості, що зумовили розвиток нових жанрових форм, засвідчених філософською прозою Григорія Сковороди, зокрема його трактатами.

У контексті дослідження жанрово-стильових особливостей трактатів українського бароко важливо на перспективу звернути увагу на актуальний

аспект, окреслений Леонідом Ушкаловим – літературно-філософський синкретизм у межах жанрових структур богословсько-полемічних та учительних трактатів [Ушкалов 2019, с. 29]. Дослідник, покликаючись на Г.- Г. Гадамера, підкреслював, що «плідна напруга» між літературою та філософією за часів українського бароко поставала у формі їхньої особливої конвергентності. Це явище багато важить для історика літератури, а його вивчення здатне забезпечити належну адекватність (*adaequatio intellectus etrei*) опису й інтерпретації барокових текстів на всіх щаблях фундаментальної риторичної тріади: *inventio* – *dispositio* – *elocutio*, – а також дає змогу окреслити місце літератури в духовному універсумі бароко» [Ушкалов 2019, с. 30]. Помітним прикладом цього феномена є трактати Григорія Сковороди у контексті його філософської прози, якою завершується «старий період» українського письменства. Твори Сковороди є унікальним явищем української літератури XVIII століття, в якому майстерно поєдналися барокова образність, глибока символіка, християнсько-неоплатонічні ідеї та простота викладу. Літературна специфіка його прозових текстів формувалася під впливом античної традиції, біблійних текстів, середньовічного алегоризму та українського фольклору.

ВИСНОВКИ

Дослідження засвідчує, що жанр трактату посідає вагоме місце в історії української літератури й культури епохи Бароко, виступаючи як особлива форма публічного дискурсу. Упродовж XVII – початку XVIII століття трактати творили інтелектуальний її ландшафт, слугуючи інструментом вираження філософських, богословських, полемічних і суспільно-політичних ідей. Їхня жанрова пластичність дозволила адаптувати європейські традиції до потреб українського культурного простору, зберігаючи при цьому локальні особливості стилю, риторики та концептуального мислення. Трактати мали унікальне літературно-естетичне значення, були фундаментальним підґрунтям для культивування нової української прози, зокрема появи таких жанрів, як байка, новела, оповідання, зумовлені як спільними для тогочасної Європи тенденціями, так і специфічними обставинами історико-політичного характеру в Україні.

Актуальність дослідження визначено потребою системного вивчення жанру трактату та переосмислення його ролі в усіх сферах суспільного життя. Наукова рецепція трактатної спадщини у світлі сучасних медієвістичних підходів дає змогу окреслити ключові етапи становлення та розвитку жанру, визначити культурно-історичні чинники його еволюції, а також виявити методологічні орієнтири для подальших студій у цій царині. Динаміка жанру від ранніх доберестейських зразків до художньо довершених творів Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Дмитрія Гуптала та Стефана Яворського засвідчують глибоку інтелектуальну інтеграцію українського письменства в загальноєвропейський науковий і духовний простори. Тому вони потребують комплексного дослідження у релігійно-суспільному та літературному контекстах. Варто проаналізувати їх риторико-стилістичну організацію, авторський стиль. Ці твори сьогодні важливі для пошуків національних і духовних орієнтирів кожного українця, дають можливість простежити спектр та розвиток тогочасних суспільно-культурних відносин, болючі проблеми епохи.

Значною проблемою для ґрунтового дослідження українських барокових трактатів є їхня малодоступність не лише для широкого загалу, а й для наукової спільноти. Багато текстів досі зберігаються в архівах, не маючи сучасних академічних видань або перекладів, що значно ускладнює їх опрацювання та популяризацію. У цьому контексті актуальними є не лише наукові студії над бароковою трактатною спадщиною, а й активізація публікаційної діяльності, спрямованої на переклади та транскрибування сучасною українською мовою із філологічними коментарями. За приклад можуть слугувати видання творів Мелетія Смотрицького «Тренос» та Петра Могили «Літос», підготовлені академіком Ростиславом Радишевським.

Упродовж XVI – XVIII століть Україна переживала епоху значних трансформацій у культурно-політичному та церковно-релігійному житті, які мали вирішальне значення для її подальшого історичного шляху та формування національної ідентичності. Ці зміни сприяли становленню нових традицій у різних сферах суспільного буття, зокрема в літературі, яка стала важливим інструментом духовного та інтелектуального розвитку. Особливу роль у цьому контексті відіграла барокова проза, що включала численні трактати, які поступово закладали фундамент нових літературних канонів. Вона наповнила письменство ідейно-естетичним змістом, що відповідав викликам епохи, водночас розширюючи функціональне значення літератури. Українське письменство цього періоду не лише набуло нових форм і засобів вираження, але й суттєво наблизилося за естетичним рівнем до літератури Західної Європи, демонструючи здатність розвиватися в умовах складних взаємозв'язків із зовнішнім світом та зберігати самобутність.

Основною особливістю жанру трактату в українській літературі з кінця XVI до початку XVIII століть була полемічна спрямованість: він часто використовувався для захисту віри у міжконфесійних протистояннях. Кожен із творів відзначався логічною аргументацією, зрозумілим викладом та прагненням переконати читача. Їх автори аналізували причини історичних перипетій, формували богословські концепції, упорядковували церковну історію,

зкладаючи основи майбутньої національної самосвідомості, що засвідчувало існування в Україні потужної інтелектуальної еліти, здатної захищати й розвивати духовно-культурні цінності.

Систематизація наукових рефлексій щодо українських барокових трактатів дала підстави для окреслення етапів їхнього розвитку, оскільки тематичні, жанрові та стильові характеристики цих творів значною мірою залежать від історико-культурного контексту відповідної доби. Виокремлення основних періодів дозволяє простежити їх еволюцію – від ранніх полемічних текстів до зрілих філософсько-богословських узагальнень. Такий підхід дає змогу не лише систематизувати джерельну базу, а й краще зрозуміти функції трактату як жанру в межах українського барокового дискурсу. В українській літературі кінця XVI – початку XVIII століть розвиток барокових трактатів умовно поділяємо на періоди: доберестейський, поберестейський, могилянський, друга половина XVII – початок XVIII століття. Така періодизація ґрунтується на змінах у тематичному наповненні, стильовій специфіці, жанрових домінантах та історичних обставинах, у яких творили автори.

Значний вплив на формування тогочасного українського письменства, зокрема жанру трактату, богословської думки та захист православної церкви в умовах релігійних і культурних мали трактати українських письменників, богословів, педагогів і полемістів доберестейського періоду (кінець XVI століття) – Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Стефана Зизанія, котрі заклали основоположні апологетичні концепти православних у відстоюванні автохтонних інтересів своєї конфесії та її релігійно-політичного становища в Речі Посполитій. У поберестейський період трактати набували нових ознак, зокрема, посилюється публіцистична спрямованість, чіткіше виявляється суб'єктивність та авторська інтенція тексту. А в 20 – х роках XVII століття у трактатах знову посилюється мотив збереження старожитної церкви, її догматики, традицій, оскільки активізувалися суперечки навколо відновлення православного єпископату. Вони вирізняються унікальною жанровою формою, що поєднала міфологізовану історичну оповідь із догматично-полемічним

трактатом. Це – «Пересторога» невідомого автора, «Антиграфи», «Тренос», «Виправдання (верифікація) невинності», «Оборона виправдання», «Спростування ущипливих писань», «Юстифікація невинності», «Апологія», «Екзетезіс» Мелетія Смотрицького, в яких поєдналися богословська, філософська, політична та літературна традиції, логічна аргументація (використання силогізмів, доказів, цитат), емоційне забарвлення (заклики, риторичні запитання, полемічний стиль), публіцистична складова (реакція на актуальні події у суспільстві). Звернення до різноманітних історичних джерел і створення власних моделей історії хрещення та поширення християнства на східнослов'янських землях простежуємо у творах уніата Лева Кревзи «Оборона церковної єдності» і православного Захарія Копистенського «Книга о вѣрѣ единой» та «Палінодія, або Книга про оборону».

Конструктивний діалог із Заходом і Сходом, усвідомлення необхідності для православної церкви засвоїти західноєвропейські культурні, освітні і наукові традиції, що мало вирішальний вплив як на долю церкви, так і на жанр, характерні для трактатів могилянського періоду – Касіяна Саковича «Перспектива», Петра Могили «Літос», Івана Дубовича «Образ Східної православної церкви», Пахомія Войни-Оранського «Дзеркало, або завіса виставлена проти уїдливого Перспективи». Однією з найвиразніших рис цих трактатів є метафоричність, що характеризується гіперболізацією, символізмом і багатством образів, зокрема у назвах творів. Трактат Касіяна Саковича «Перспектива» у перекладі з грецької означає *підзорна труба*, за допомогою якої автор хоче поглянути на недоліки православних і уніатів у їх збільшенні. Повна назва трактату Петра Могили в перекладі з польської означає «Літос або Камінь із пращі правди Святої Православної Руської Церкви розбитимтемнохвильою Перспективи чи радше пасквілю від Касіяна Саковича...». Тобто ключовим метафоричним образом є камінь, спрямований розбити підзорну трубу. Такої ж метафоричної стратегії у назві твору дотримувався і Пахомій Война-Оранський у трактаті «Дзеркало, або завіса виставлена проти уїдливого Перспективи».

Філософсько-богословські трактати другої половини XVII – початку XVIII століття (Іоанікія Галятовського «Месія правдивий», «Розмова Білоцерківська...», «Стара західна церква новій римській церкві...», «Лебідь...», «Фундаменти...», «Алькоран Магометів», Лазаря Барановича «Нова міра старої віри», Інокентія Гізеля «Мир з Богом людині», Стефана Яворського «Камінь віри», Дмитрія Туптала «Дослідження про розкольницьку бринську віру») засвідчили: автори в них продовжували осмислювати крізь стильову призму бароко складні суспільно-релігійні проблеми. Трактати вирізнялися широкою тематичною палітрою, кожен із них характеризувався індивідуальним риторичним викладом, наслідуючи попередньо сформовані канони, заґрунтовані в органічне поєднання середньовічних теологічних традицій із бароковим стилем, що виявляється у багатоплощинному синтезі алегорії, метафоричності та догматичної точності, введенню у текст історичних, біблійних, міфологічних аргументів та вставних новел поряд із бароковими художніми засобами.

У згаданих трактатах простежуємо певну жанрову закономірність, що окреслилася у їх традиційній структурі: передмова до читача, окремі статті, композиційно незалежні наративи, спогади, різні документи, які увиразнювали достовірність у творі. Автори у своїй інтерпретації подавали ключові положення християнської догматики, використовуючи індивідуальну форму викладу. Водночас кожен із творів структурно непростий, оскільки включав авторські інсинуації, спогади, різноманітні наративні вкраплення, за якими проглядався відповідний підтекст, зумовлений релігійними поглядами письменників та їхнім ставленням до суспільних питань. Вони, як правило, влучно вплітали у тексти імена давніх мислителів, істориків, а також античних авторів. Теологи досить вільно використовували історичні факти, не надто зважаючи на їхню достовірність, віддаючи перевагу ефектній подачі, що відображалось в індивідуальній стильовій манері. Вони ставили за мету не лише фіксувати окремі події, але їх інтерпретувати, суб'єктивно тлумачити. Через це у трактатах гармонійно поєднуються оповідні елементи з публіцистично-ораторськими

прийомами, документалізм та міфологізм. Документалізм виявлявся у точному відображенні деталей тогочасного життя, тоді як міфологізм полягав у прагненні трансформувати образ світу, зближуючи його з релігійними уявленнями та самоусвідомленням. Це виявляється, наприклад, у «Треносі» Мелетія Смотрицького, а також «Месія правдивий» Іоанікія Галятовського, «Розыск о расколнической бринской вірі» Дмитрія Туптала, «Камінь віри» Стефана Яворського. Художність стилю досягалася засобами ритмізації та поетичними текстами, що оздоблювали нарацію. Наприклад, у трактаті Лазаря Барановича «Нова міра старої віри» виклад богословських доктрин позначений особливою художністю, чого вимагала барокова традиція – використанням віршованого тексту, який посилював оповідну динаміку. Таким чином, у цей період автори трактатів намагалися різними шляхами переконати реципієнта у своєму погляді щодо християнських, національно-релігійних цінностей, впливати на їхні емоції та естетичні смаки.

У трактатах спостерігаємо особливий підхід до структурування матеріалу, який здебільшого реалізується в діалогічно-монологічних формах. Богослови, надаючи перевагу урізноманітненню жанрових форм і прямому зверненню до конкретного адресата, перебували у постійному діалозі. Це призводило до того, що їхня риторична стратегія набувала ознак емоційного переконання. Відтак художні засоби мали посилювати авторську позицію та аргументаційну складову текстів. Для досягнення цієї мети широко застосовувалися техніки ампліфікації, що полягали у пробудженні в адресатів відповідних емоцій, таких як зворушення, милосердя чи обурення. Однією із ключових жанрових ознак трактатів було протиставлення, яке закріпилося в українській традиції ще з часів Київської Русі. Воно стало помітним у період Реформації та Контрреформації, коли відбувалася поляризація релігійних доктрин католицизму, протестантизму та православ'я. Цей принцип відіграв першорядну роль у співвідношенні тексту-закиду і тексту-відповіді, ставши їх стилістичним домінантом, що забезпечувало художній ефект полемічного діалогу. Це ілюструє діалог трактатів уніатського апологета Лева Кревзи «Оборона церковної єдності» і

православного Захарія Копистенського «Книга о вѣрѣ единой» та «Палінодія, або Книга про оборону». Полілогом шукали шляхи вирішення непростих богословських проблем Касіян Сакович, Петро Могила, Іван Дубович, Пахомій Война-Оранський. Такий підхід зустрічаємо у трактатах Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича, Стефана Яворського та інших богословів. Іоанікій Галятовський, наприклад, доклав немало творчих зусиль до дискусій щодо суверенності православної віри вже не тільки з традиційними опонентами, зокрема католиками та уніатами, а й проти нових – турецько-татарської експансії, течій іудаїзму, ісламу.

У кожному творі простежуємо властиву бароко художньо-риторичну стилізацію, якій сприяла діалогічність текстів, відчутна з перших рядків майже у кожному трактаті через конкретне звернення до опонента, критику його позиції, звинувачення у неправдивості його тверджень. Загалом художні прийоми українських богословів XVII століття багаті й різноманітні. І не в останню чергу вони зумовлені духом часу, потребою модернізації тодішнього письменства. Це – численні риторичні запитання або вигуки, анафори й епіфори, ускладнені синтаксичні фігури. Автори широко застосовували запозичені з Біблії або створені на основі біблійної стилістики символи й алегорії, як-от мати-церква у «Треносі» Мелетія Смотрицького, що є традиційним середньовічним символом, розширеним завдяки взятого з життя конкретно-історичної ситуації, трансформованим у сильний експресивний образ, який має неабиякий художній ефект. Образ Східної церкви моделюється, з одного боку, як святий, величний, монументальний, а з іншого, мати-церква репрезентована убогою, приреченою, покинутою. Варто зазначити, що й інші автори трактатів активно зверталися до усної народної творчості, орнаментуючи свої тексти яскравими образами. Зустрічаємо такі вкраплення і у Петра Могили, і у Іоанікія Галятовського.

Охоплення зазначених вище векторів у дисертації дало змогу інтерпретувати барокові трактати як цілісний літературний жанр, що ввібрав не тільки інтелектуальні пошуки того часу, а й проілюстрував глибоке прагнення авторів до збереження й утвердження своєї віри, національної ідентичності та

моральних і духовних цінностей. Ці твори важливі і сьогодні для пошуків національних і морально-етичних орієнтирів кожного українця.

Отже, окреслена в дослідженні еволюція трактатного жанру, його функціональна й стилістична своєрідність, а також глибокий зв'язок із суспільно-політичним та релігійним контекстами часу підтверджують його важливість для вивчення як літературного, так і культурного процесів в Україні. Подальші розвідки в цьому напрямі відкривають перспективу для міждисциплінарного аналізу та поглибленого осмислення трактату як одного з ключових інструментів інтелектуального самовираження української барокової доби. Надалі доцільним вбачаємо дослідження трактатів крізь призму порівняльної поетики, вивчення типологічних зв'язків із європейськими зразками, а також звернення до питань перекладу, тобто транскрибування сучасною українською мовою, з глибокими науковими коментарями для ширшого академічного й читацького використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Абрамович С. Біблія як форманта філологічної культури: монографія. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2002. 230 с.

Александрович Т. Кордоцентричне спрямування української літератури XVII ст. *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія»*. 2015. № 21. С. 3-9. URL: <http://surl.li/hodth> (дата звернення: 02.06.2024).

Алексеєнко Н. Біблійна герменевтика в українській бароковій прозі. Біблія і культура. Вип. 2. Чернівці: Рута, 2000. С. 18-23.

Андрієнко Л. Дмитро Туптало: автопортрет на тлі епохи. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ: 2012. №21. С. 279-284. URL: <http://surl.li/hpcrz> (дата звернення: 02.06.2023).

Архиепископ Ігор (Ісіченко). «Мирь съ Богомъ челоуѣку» в контексті богослов'я покаяння. *Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-ох томах*. Київ-Львів: Свічадо, 2012. Т 3. С.133-153.

Астаф'єв О. Трагічна помилка як емоційна домінанта польськомовної полемічної прози Касіяна Сакович. *Медієвіст*. 2017. URL: https://www.medievist.org.ua/2017/05/blog-post_12.html (дата звернення: 02.09.2024).

Астаф'єв О. «Тренос» Мелетія Смотрицького у діалозі із сучасністю. *Слово і час*. 2016, №7. С. 34-46.

Астаф'єв О. Емблема антихриста в творах Івана Вишенського і Мартина Кровіцького. *Київські полоністичні студії*. 2016. Т. 28. С. 8-23. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0000739759> (дата звернення: 12.07.2023).

Астаф'єв О., Радишевський Р. Польська та українська літератури доби Ренесансу і бароко. Київ: Талком, 2021. 640 с.

Бабич С. Міфологема мандрів як пошуки оновлення (в «Апології peregrinacii do kraiv svidnih» Meletia Smotrichkogo). *Слово і час*. 2001. №10. С. 22-33.

Бабич С. Модус містифікації в поезиці «Треносу» Мелетія Смотрицького. *Літературознавство: матеріали IV конгресу Міжнародної асоціації українців* (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.), Книга 1. / упорядник і відповідальний редактор О. Мишанич. Київ: ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. С. 76-83.

Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко: монографія. Львів: Свічадо, 2008. 116 с.

Багалій Д. Нарис української історіографії. Том 1: Літописи. Вип. 1 / акад. Дмитро Багалій. Київ: Друк. Всеукр. акад. наук, 1923. 138 с.

Броджі-Беркофф Дж. «Мир з Богом чоловіку» як система моральної філософії. *Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-ох томах*. Київ-Львів: Свічадо, 2012. Т3. С. 103-133.

Броджі-Беркофф Дж. До питання про гомілетуку Стефана Яворського / Джованна Броджі-Беркофф. *Київська Академія*. 2006. Вип. 2-3. С. 86-98. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11879> (дата звернення: 05.03.2023).

Броджі-Беркофф Дж. Чи існує канон українського літературного бароко? (переклад з англійської Олександри Федорко). *Український гуманітарний огляд*. 2012. № 16-17. С. 9-54. URL: <http://surl.li/hodvw> (дата звернення: 15.03.2024).

Бичко А., Бичко Б. Світлотінь Касіяна (Калліста) Саковича. Київ : Український центр духовної культури, 2005. 168 с.

Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. Видання Українського Біблійного товариства. Київ: «Поліграфкнига», 1992. 296 с.

Біда К. Іоаникій Галітовський і його «Ключ разумьнія». Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи. 1975. 639 с.

Білий А. І. Своєрідність українського бароко. Література. *Педагогічний вісник*. 2001. №1-2. С. 27-33.

Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць. Львів: Свічадо, 2010. 328 с.

Богачевська І. Християнська наративна традиція. Методологія філософсько-релігієзнавчого дослідження. К.: Вид-во «Світ знань», 2005. 236 с.

Богословський трактат Кирила Транквіліона Ставровецького «Зерцало богословії» (Почаїв 1618): Факсимільне видання, транслітерація тексту і наукове дослідження / відпов. ред. В. Мойсієнко. Львів: Видавництво УКУ, 2021. 616 с.

Борисенко К. Біблійна герменевтика у полемічному трактаті Дмитра Туптала «Розыск о раскольнической брынской вѣрѣ». *Синопсис: текст, контекст, медіа*. 2013. С. 1-9. URL: <http://surl.li/hoduk> (дата звернення: 01.03.2023).

Борисенко К. Богословсько-полемічний трактат Стефана Яворського «Знаменія пришествія антихристового...» в контексті літератури барокової доби. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. 2015. № 23. С.19-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apulf_2015_23_4 (дата звернення: 11.06.2023).

Борисенко К. Г. Трактат Дмитра Туптала «Розыск о расколнической брынской вѣрѣ» в контексті популярного богослів'я барокової доби. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2007. Вип. 12. С. 69-75.

Борисенко К. Функції поєднання художнього і нехудожнього письма в трактаті Дмитра Туптала (св. Димитрія Ростовського) «Розыск о расколнической брынской вѣрѣ». *Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки*. 2014. № 3. С. 7-12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litpro_2014_3_4 (дата звернення: 12.04.2023).

Борисенко К. Явище синкретизму поезії та прози в українській літературі барокової доби: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Харків, 2003. 18 с.

Борисенко К. Prosimetrum в українській літературі барокової доби. Донецьк: Норд-Прес, 2008. 124 с.

Буцьора Я. До проблеми покаяння у трактаті «Мир з Богом чоловіку»: богословський аналіз. *Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-ох томах*. Київ-Львів: Свічадо, 2012. Т. 3. С.153-167.

Висоцький О. Ю. Історія української культури: навчальний посібник. Дніпропетровськ: НМетАУ, 2009. 130 с.

Власовський І. Нарис історії Української православної церкви, т. 2. Нью-Йорк, 1956. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/7450-vlasovskiy-i-naris-istoriyi-ukrayinskoyi-pravoslavnoyi-tserkvi-t-4-kn-2-hh-st/> (дата звернення: 12.04.2024).

Возняк М. Діяльність Івана Борецького на Волині та у Львові. Львів, 1954. 63 с.

Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. Вид. 2-ге, перероб. Львів: Світ, 1992. Кн. 1. 693 с.

Войтов Б. І. Твір «Перспектива...» Касіяна Саковича та відновлення полеміки між православними, уніатами та католиками першої половини XVII ст, *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 141(2). С. 23-27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2019_141%282%29_7 (дата звернення: 01.09.2024).

Войтов Б. Ренесансне розуміння проблеми природи людини та душі у творах Касіяна Саковича «Agistoteles problemata, albo Pytania o przyrodzeniu czlowieczym» та «Traktat o duszy». *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145(2). С.25-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2019_145%282%29_7 (дата звернення: 12.09.2024).

Гадамер Г. Г. Герменевтика і поетика: пер. з нім. Київ: Юніверс, 2001. 288 с.

Галятовський І. Скарбниця потрібная URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Joannicjusz_Galatowski/Skarbnytsa_potrebna_y_pozhtechna_vsemu_svtu.pdf (дата звернення: 22.10.2024).

Галятовський І. Месія правдивий Київ, друкарня лаври, 1669 р. URL: <https://www.mkdu.com.ua/kolektsiia/kolektsiia-onlajn/mesiia-pravdyvyj-1669/> (дата звернення: 28.10.2023).

Галятовський І. Ключ розуміння URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Joannicjusz_Galatowski/Kliuch_rozuminnia.pdf (дата звернення: 22.12.2023).

Галятовський І. Боги поганські, в болванах мешкаючі... / І. Галятовський. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1686. 36 арк.
URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001144> (дата звернення: 02.11.2023).

Галятовський І. Наука альбо способ зложення казання
URL: http://litopys.org.ua/old17/old17_04.htm (дата звернення: 02.11.2023).

Галятовський І. Розмова Білоцерківська. Величко Самійло. Літопис: пер. Валерій Шевчук. К.: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 32.
URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel21.htm#rozm> (дата звернення: 02.01.2023).

Гізель І. Вибрані твори у 3-х томах / Ін-т філософії ім. Г. Сковороди, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, тов-во дослідників Центрально-Східної Європи, Dipartimento di Studi Linguistici Letterari e Filologici dell' Università di Milano; упоряд. Л. Довга. К.; Л.: «Свічадо», 2009-2011. Т.3 460 с.
URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001964> (дата звернення: 02.11.2024).

Гізель І. Вибрані твори у 3 томах. Т. І. Кн. 2 / упоряд., наук ред. Л. Довга. Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; Товариство дослідників Центрально-Східної Європи; Dipartimento di Studi Linguistici Letterari e Filologici dell' Università di Milano. Київ; Львів: Видавництво «Свічадо», 2009. 360 с.
URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-395-272-7/978-966-395-272-7.pdf> (дата звернення: 02.06.2024).

Гнатюк О. До переоцінки літературного процесу XV–XVIII ст. (Огляд публікацій давньої української літератури). *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1993. С. 237-266.

Голик Р. Містика чи риторика: середньовічні образи і ранньоновітні стереотипи у дискурсі Дмитра Туптала. *Дмитро Туптало у світлі українського бароко*: збірник наукових праць. Вип. 1. Львів: Априорі, 2007. С. 125-135.

Голик Р. Тіло, душа і поділений світ: стереотипи раннього бароко у творчості Мелетія Смотрицького та Кирила Транквіліона-Ставровецького. *Біля*

джерел українського бароко: збірник наукових праць. Львів: Свічадо, 2010. С.134-164.

Голобуцький П. В. Петро Могила (1596–1647). *Бібліографічний покажчик*. Київ: НБУВ, 2003. 248 с.

Головащенко С. З історії біблійної текстуальної критики в Київській Духовній Академії: Я. О. Олесницький. *Магістеріум*. Київ: КМ «Академія», 2008. С. 65-70.

Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій. Київ: Либідь, 1999. 352 с.

Головащенко С. І. Реформи Петра Могили і православна церковність. П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. Київ: Дніпро, 1997. С.183-189 URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/59961bb7-3435-4bd9-843b-b4a64d166045> (дата звернення: 02.08.2024).

Головащенко С. Святе Письмо в Україні (поширення та інтерпретація) : киево-могилянська традиція в європейському контексті. *Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській Академії: європейський контекст*. Київ: КМ Академія, 2002. С. 213-250.

Голубев С. Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII столетий. К., 1876. 80 с.

Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев, 1883. Т.1. 537 с.

Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно–исторического исследования. К., 1898. Т. 2. 537 с.

Горський В. Біля джерел. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. 257 с.

Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій. Київ: Наукова думка, 1997. 285 с.

Горський В. С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). Київ: Центр практичної філософії, 2001. 236 с.

Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Генеза. 1995. 608 с. URL: <https://lib.sale/ucheniy-politicheskikh-istoriya/narisi-istoriji-ukrajinskogo-derjavotvorenniya.html> (дата звернення: 07.08.2024).

Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. К.: Либідь, 1996. Т. 6, Кн.2. 280 с.

Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 5. Кн. 2 / упоряд. О. В. Дідух, приміт. С. К. Росовецького. К.: Либідь, 1995. 352 с.

Грушевський М.С. Історія України-Руси, т. 8, ч. 2. К. Відень, 1922. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur8.htm> (дата звернення: 01.03.2023).

Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. 426 с.

Довга Лариса. Передмова від упорядника. *Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-ох томах*. Київ-Львів: Свічадо, 2012. Т. 1. С. 9-41.

Довга Лариса. Система цінностей в українській культурі ХУІІ століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ-Львів: Свічадо, 2012. 343 с.

Дубініна К. А. «Пересторога» в полемічному дискурсі кінця ХVІ – початку ХVІІ ст.»: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Львів, 2010. 18 с.

Єгорова В. Петро Могила та «могилянська доба»: історія та сучасність. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2014. № 12. С.57-64.

Єфремов С. О. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. 686 с. URL: <https://tarnawsky.artsci.utoronto.ca/elul/history/Iefremov/Ist-pysm02.pdf> (дата звернення: 30.09.2023).

Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Париж, 1969. 277 с.

Замлинський В. Петро Могила. *Історія України в особах IX-XVIII ст.* К.: Видавництво «Україна», 1997 р. С. 255-265
URL: <http://spilka.us.org.ua/library/mohyla.html> (дата звернення: 27.09.2023).

Захара І. С. Стефан Яворський. Львів : Каменяр, 1991. 112 с.

Зема В. Релігійна контрверза «Книжечки у шести розділах» Василя Суразького: нові мотиви і старі упередження. *Київська Академія*, №20. 2023. С. 137-165. URL: <http://ka.ukma.edu.ua/article/view/293622/286452> (дата звернення: 29.09.2024).

Зизаній Стефан. Казанье святого Кирила, патріархи ієрусалимського, о антихристѣ и знаках его. З розширенням науки против ересей розных. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI – і поч. XVII ст. Видав Кирило Студинський. Львів, 1906, Т. 1, С. 31-200. URL: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_16.htm (дата звернення: 19.09.2024).

Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди. Київ: Наукова думка, 1983. 270 с.

Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.

Ісаєвич Я. Д. Життя і видавнича діяльність Кирила-Транквіліона Ставровецького. *Бібліотекознавство і бібліографія*. Київ: Наукова думка, 1982. С. 51-67.

Ісіченко І. Берестейська унія і українська література XVII століття / Єпископ Ігор Ісіченко. *Варшавські українознавчі записки*. Польсько-українські зустрічі. Варшава, 1997. С. 152-163.

Ісіченко І. Духовні виміри барокового тексту: Літературознавчі дослідження. Харків: Акта, 2016. 542 с.

Ісіченко І. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.): навч. посіб. Львів; Київ; Харків: Святогорець, 2011. 564 с.

Ісіченко І. Війна барокових метафор. «Камінь» Петра Могили проти «підзорної труби» Касіяна Саковича. Харків: Акта. 2017. 348 с.

Ісіченко І. Історична ретроспектива в багатовимірності барокового полемічного дискурсу (зі спостережень над діалогом о. Лева Кревзи, ЧСВВ та о. Захарії Копистенського). *Слово і Час*. 2009. №1. С. 61-67.

Ісіченко І. Історична ретроспектива у багатовимірності барокового полемічного дискурсу (зі спостережень над діалогом о. Льва Кревзи, ЧСВВ, та о. Захарії Копистенського). *Біля джерел українського бароко: збірник наукових праць*. Львів: Свічадо. 2010. С.49-58.

Ісіченко І. Цивілізаційні парадигми полемічного діалогу Лева Кревзи та Захарії Копистенського. *Слово і Час*. 2018. №10. С.3-12.

Ісіченко Ю. Українська барокова проза в пошуку літературної моделі початків східнослов'янської історії. *Писемність Київської Русі і становлення української літератури*. Київ: Наук. думка, 1988. С. 184-205.

Історія української літератури: у 12-ти томах. Київ : Наукова думка, Том 2, 2014. 838 с.

Кашуба М. Дмитро Туптало в українській філософській традиції. *Дмитро Туптало у світлі українського бароко: збірник наукових праць*. Вип. 1. Львів: Априорі, 2007. С. 198-208.

Кашуба М. Філософське підґрунтя українського Бароко. *Українське Бароко*. Харків : Акта, 2004. Т. 1. С. 177–215.

Квіт С. Герменевтика стилю / наук. ред. М. А. Мінаков. Київ: ВД Києво-Могилянська академія, 2011. 143 с.

Квіт С. Основи герменевтики: навчальний посібник для вузів. Київ: ВД Києво-Могилянська академія, 2003. 192 с.

Кіевский соборъ 1640 года по рассказу Саковича. *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*. Петербургъ, 1878. Кн.1. С.22-30.

Колодний А. Петро Могила – фундатор української богословської думки. *П. Могила: богослов, церковний та культурний діяч* / ред. колегія Колодний А. (відп. ред.), Нічик В., Климов В. (відп. ред.), Ярмусь С., Филипович Л. Київ: Дніпро, 1997. С. 47-60.

Кононович-Горбацький Й. Могилянський оратор / переклав з лат. В. П. Маслюк. Київ: Медієвіст, 2014. 150 с.

Копержинський К. З історії публіцистики XVII в. (Йосафат Кунцевич і Касіян Сакович про твори Василя Суразького) / Кость Копержинський. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. 1926. Т. 99. Ч. II. С. 81-96.

Копержинський К. Український письменник XVI століття. Василь Суразький / Кость Копержинський. *Науковий збірник за рік 1926. Записки Українського наукового товариства у Києві тепер історичної секції Укр. академії наук*. Київ, 1926. Т. 21. С. 38-72.

Копистенський З. Книга о вірі єдиной, святои апостолскои церкве. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1620. [4], 317, 308 с.
URL: http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002122 (дата звернення: 14.09.2023).

Копистенський З. Палінодія. Ізборник.
URL: http://litopys.org.ua/old17/old17_03.htm (дата звернення: 12.09.2023).

Корзо М. «Мир з Богом чоловіку» Інокентія Гізеля в контексті католицької моральної теології кінця XVI – першої половини XVII ст. *Інокентій Гізелю. Вибрані твори в 3-ох томах*. Київ-Львів: Свічадо, 2012. Т. 3. С.195-263.

Косицька М. «Літос...» митрополита Петра Могили: риторична специфіка полемічного дискурсу. «Українська школа» в літературі та культурі україно-польського порубіжжя. *Полоністичні студії*. Київ, 2005. Т. VII. С. 214-222.

Косицька М. Причинки до вивчення полемічної спадщини митрополита Петра Могили. *Медієвістика: збірник наукових статей*. Випуск четвертий. Одеса: Астропринт, 2006. С. 131-137.

Котинська К. Багатомовність полемічної літератури періоду Берестейської унії (діалог 1600-1663 років). *Варшавські українознавчі записки, 6-7, Польсько-українські зустрічі*. Варшава, 1998. С. 55-69.

Кралуок П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII сти. Острог: Вид-во НаУ «Острозька академія», 2007. 206 с.

Кралуок П. М., Якубович М. М. Василь Суразький: апологія православної традиції. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 212 с.

Кревза Лев. Оборона унії. *Русская историческая библиотека, издан. Археографической комиссией т. IV. Пам'ятники полемической литературы в Западной Руси*. Петербург, 1878. Книга первая. С.158–308.

Крекотень В. І. Новелістичні жанри давньої української прози. *Крекотень В. І. Вибрані праці*. К.: ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. С. 188-205.

Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики. Київ: Наукова думка, 1983. 407 с.

Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 519 с.

Куньч З. Йоанникій Галятовський в історії української риторики. *Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку*. Вип. 21. Львів. 2009. С. 25-29.

Кухта Б. Л.. З історії української політичної думки: навчальний посібник. Київ: Генеза. 1994. 368 с. URL: <https://lib.sale/ucheniy-politicheskikh-istoriya/istoriji-ukrajinskoji-politichnoji-dumki-tekst.html> (дата звернення: 03.09.2023).

Лановик З. *Harmeneutika Sacra*: монографія. Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2006. 587 с.

Ларін Ю. В. «Книга о вѣрѣ единой» (1619 р.) у контексті ранньої барокової полемічної літератури : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.01.01. Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2013. 19 с.

Левченко Н. Художня модель сакральної антропології в літературі українського бароко. *Питання літературознавства : науковий збірник*. Чернівці, 2010. Вип. 80. С. 107-115.

Левченко Н. Sensus plenior як сакральна парадигма біблійної герменевтики в українській бароковій прозі. *Sacrum і Біблія в українській літературі*. Lublin, 2008. С. 123-135.

Лепкий Богдан. Наше письменство. Короткий огляд української літератури від найдавніших до теперішніх часів. Краків, 1941, 135 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20886/file.pdf> (дата звернення: 03.12.2023).

Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.2 / Авт.-уклад. Ю.І.Ковалів. Київ: ВЦ «Акалкія», 2007. 624 с.

Літературознавчий словник-довідник. / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів. 2-е вид. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.

Лужний Р. Давнє українське письменство і польські літературні традиції. *Літературознавчі студії з українсько-польського пограниччя*. Київ: Талком, 2018. С.319-338.

Лужний Р. Києво-Могилянська академія та польська культура. *Літературознавчі студії з українсько-польського пограниччя*. Київ: Талком, 2018.. С.353-365.

Лужний Р. Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович та інші: явище культурного «протеїзму» в добу польсько-українського бароко. *Літературознавчі студії з українсько-польського пограниччя*. Київ: Талком, 2018. С.246-252.

Лужний Р. Митрополит Петро Могила – людина діалогу на межі греко-слов'янської та латино-польської культур. *Літературознавчі студії з українсько-польського пограниччя*. Київ: Талком, 2018. С.278-287.

Лужний Р. Петро Могила і «руські хамелеони». З нових прочитань давньої східнослов'янської релігійно-полемічної літератури. *Літературознавчі студії з українсько-польського пограниччя*. Київ: Талком, 2018. С.253-259.

Лужний Р. Письменники кола Києво-Могилянської академії та польська література. З історії культурних польсько-слов'янських взаємин ХУІІ – ХУІІІ ст.

Літературознавчі студії з українсько-польського пограниччя. Київ: Талком, 2018. С.22-151.

Лужний Р. Творчість Стефана Яворського, українсько-польсько-російського поета, або Ще раз про східнослов'янське бароко. *Літературознавчі студії з українсько-польського пограниччя*. Київ: Талком, 2018. С.304-309.

Лямпрехт О. В. Картина життя в польськомовній прозі Лазаря Барановича та письменників його кола. *Траєкторія науки*. 2016. Т. 2, № 12. С. 418-426. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/trna_2016_2_12_9 (дата звернення: 03.05.2024).

Макаров А. М. Світло українського бароко. Київ: «Мистецтво», 1994. 288 с.

Маслов С.И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Київ: Наукова думка, 1984. 244с.

Маслюк В. Латиномовні поетики і риторики ХУІІ – першої половини ХУІІІ ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. Київ: Наукова думка, 1983. 234 с.

Матвеева Л. Г., Тарасенко Л. Б. Державно-правове вчення Станіслава Оріховського в українській політико-правовій думці Ренесансної доби. *Актуальні проблеми історико-правової науки*. 2023. №3. С. 255-260.

Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко. Харків: Майдан, 2013. 360 с.

Матушек О.Ю. Проповідник в українському бароко. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. збірник наукових статей*. 2011. Вип. XXIV, ч. 2. С. 326-334.

Митрополит Іларіон. Святий Димитрій Туптало: його життя й праця: історично-літературна монографія. Вінніпег : Наша культура, 1960. 224 с.

Мицик Ю. А. Ставровецкий-Транквіліон Кирило. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Stavrovetskyj_K (дата звернення: 13.10.2024).

Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). Київ:Наукова думка, Каліфорнійський університет, 1990. 190 с.

Могила Петро. Літос. Передмова, переклад із старопольської Ростислава Радишевського. Київ: Талком, 2018. 656 с.

Наливайко Д. Стиль поезії Шевченка. *Слово і Час*. 2007. №2. С.3-16.

Наливайко Д. С. Українські поетики й риторики епохи бароко : типологія літературно-критичного мислення та художня практика / Д. С. Наливайко. К.: Стіло, 2001. *Наукові записки НаУКМА*. Том 19: Філологічні науки. С. 3-18.
URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/ce276f6d-450f-4d90-bddc-f65b191ebe51>
(дата звернення: 10.11.2023).

Наливайко Д. Українське бароко в європейському контексті. *Українське літературне бароко*: зб. наук. праць. Київ: Наукова думка, 1987. С. 46-75.

Наливайко Д. Феномен українського бароко в європейському контексті. *Слово і час*. 2002. № 2. С. 30-38.

Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (кінець XVI - початок XVII ст.). Київ: Наукова думка, 1990. 382 с.

Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / ред. В. Нічик. Київ: Український центр духовної культури, 1997. 328 с.

Новаковський П. Літературна проблематика в міжконфесійній полеміці після Берестейської унії (1596-1720). Львів: Свічадо, 2005. 252 с.

Новик О. Неповторність повторного. Барокові традиції в літературі українського романтизму. Харків: Майдан, 2011. 368 с.

Нога Г. Релігійний контекст у розвитку української культури і науки: від Петра Могили до Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. XVI. С. 199-205.

Огієнко І. Поділ єдиної христової церкви і перші спроби поєднання її Історично-канонічна монографія. Вінніпег. Видання Української Греко-Православної Церкви в Канаді 1952. 384 с.
URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ohiyenko_Ivan/Podil_iedynoi_Khrystovoi_Tserv_ky_i_pershi_sproby_poiednannia_ii.pdf (дата звернення: 09.02.2023).

Оріховський Ст. Квінкункс. *Українські гуманісти епохи Відродження кінця XV – поч. XVII ст.* Антологія: У 2-ох частинах. К.: Наукова думка, «Основи», 1995. Ч. 1. 294 с. URL: <https://www.bishop.kharkov.ua/%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%85xvi%D1%81%D1%82/12%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0> (дата звернення: 12.07.2023).

Пересторога. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus34.htm> (дата звернення: 11.09.2023).

Пилявець Л. Гуманістичні тенденції в поглядах на людину і суспільство Кирила Транквіліона-Ставровецького. *Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1993. С. 175 – 193.

Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 496с.

Побігущий Б. Мелетій Смотрицький як полеміст. Збірник присвячений світлій пам'яті Мелетія Смотрицького з нагоди трисотніх роковин смерті. Львів, 1934. С. 39-49.

Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1964.

Поплавська Н. М. Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVII ст.- початку XVIII ст.). Монографія. Тернопіль: ТНПУ, 2007. 379 с.

Почаївські стародруки: «Зерцало богословія». URL: <https://info.library.te.ua/2019/08/blog-post.html> (дата звернення: 15.01.2023).

Пшеничний Є. Захарія Копистенський. Життя і творчість: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.01.01. Київ, 1994. 17 с.

Радишевський Р. Полоністичні і порівняльні студії. Київ: Леся, 2008. 508 с.

Радишевський Р. Українсько-польське пограниччя: сарматизм, бароко, діалог культур. Київ: Леся, 2008. 292 с.

Радишевський Р. «Літос» і духовна спадщина Петра Могили. *Петро Могила. Літос*. Київ: Талком, 2018. С. 4-41.

Радишевський Р. Бароковий концептизм поезії Лазаря Барановича. *Українське літературне бароко: збірник наукових праць*. Київ: Наукова думка, 1987. С. 156-177.

Радишевський Р. П. Нарис історії польської літератури: у 2 кн. Київ: Талком, 2019. Т. 1. 511 с.

Радишевський Р. Ранньобарокова риторичність «Треносу» Мелетія Смотрицького. *Смотрицький М. Тренос, або Плач Єдиної Святої Святої Помісної Апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри... / Θρηνος to jest Lament jedynej św.Powszechniej Apostolskiej Wschodniej Cerkwi, z objaśnieniem Dogmatów Wiary Pierwej*: пер. із старопольської, передмова та словник Р. Радишевського. Київ: ТОВ «Талком», 2015. С.4-25.

Радишевський Р. П. Польське посередництво у формуванні українського бароко. *Київські полоністичні студії. Українсько-польські літературні контексти доби бароко*: зб. наук. пр. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. Том XVI. С. 7-28.

Савченко І. В. Іван Огієнко як дослідник життя та творчості Дмитрія Ростовського (Туптала). *Вісник Житомирського педагогічного університету*. Пед. Науки. 2002. № 9.. С. 38-40. URL: <http://surl.li/gwppf> (дата звернення: 15.01.2024).

Садовяк Дмитро. Петро Могила - митрополит Київський / Фондація ім. О.Ольжича. К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2000. 159 с.

Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки : монографія. Київ: Видавець «ПАРАПАН», 2002. 391 с.

Сас П. Витоки українського націотворення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 702 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5681-1/978-966-02-5681-1.pdf> (дата звернення: 15.01.2024).

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кін. XVI – перша половина XVII ст.) / Петро Михайлович Сас Київ: Либідь, 1998. 296 с.

Сеник С. Українська церква в XVII столітті. «Ковчег», ч. 1, 1993. Т. 1. С. 23–66.

Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. Харків. Акта, 2001. 168 с.

Симчич М. В. Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII-XVIII ст. *Київська Академія*. 2006. Вип. 2-3. С. 74-85. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11880> (дата звернення: 10.11.2024).

Синопис Київський (1674 року) / Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки Ірина Жиленко. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn.htm> (дата звернення: 26.11.2024).

Смотрицький Г. Ключ царства небесного. *Українська література XIV-XVI ст.* Київ: Наукова думка, 1988. С. 226-235.

Смотрицький М. Тренос. *Українська література XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1987. С. 67-93.

Смотрицький М. Тренос, або Плач Єдиної Святої Святої Помісної Апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри... / θρηνος to jest Lament jedynej św.Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwi, z objaśnieniem Dogmatów Wiary Pierwej: пер. із старопольської, передмова та словник Р. Радишевського. Київ: ТОВ «Талком», 2015. 558 с.

Соловій М.М., Великий А.Г. Святий Йосафат Кунцевич. Його життя і доба. Торонто, 1967. 463 с.

Сребнюк В. «Апокрисис» Христофора Філалета та «Антиризис» Іпатія Потія у полемічному дискурсі кінця ХУІ ст. *Київські полоністичні студії*. Київ, 2014. Т. 24. С. 571-576.

Сребнюк В. З. «Апокрисис» Христофора Філалета у полемічному дискурсі кінця ХУІ – початку ХУІІ ст.: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Тернопіль, 2017. 18 с.

Степенькіна П. «Палінодія» Захарії Копистенського як історичне джерело і пам'ятка української історіографії ХУІІ ст.: автореф. дис... канд. істор. наук. 07.00.06. Київ, 2005. 18 с.

Студинський К. «Адельфотес», граматыка, видана у Львові в р. 1591. ЗНТШ, 1895, т. 7, кн. 3.
URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Studynskyi_Kyrylo/Adelfotes_hramatyka_vydana_u_Lvovi_v_r_1591/ (дата звернення 07.08.2024).

Студинський К. «Антиграфи», полемічний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р. ЗНТШ.Т. 141–143. Львів, 1925. С. 1– 40.

Студинський К. «Пересторога», руський пам'ятник початку ХVІІ віка. Історично-літературна студія / під зарядом К. Беднарського. Львів: НТШ, 1895.193 с.

Студинський К. Полемічне письменство в р. 1608. ЗНТШ. Львів, 1911. Т. 104. Вип. ІV. С. 5-37.

Студинський К. Причинки до історії унії. Критичні замітки на розвідку Івана Франка п. з. «Z dziejów synodu Brzeskiego 1596 r.» / під зарядом К. Беднарського. Львів : НТШ, 1895. 21 с.

Студинський К. «Пересторога», руський пам'ятник початку ХVІІ віку
URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Studynskyi_Kyrylo/Perestoroha_ruskyi_pamiatnyk_pochatku_XVII_viku.pdf (дата звернення: 07.11.2023).

Студинський К. Хто був автором Антиррізіса з р. 1599?
URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Studynskyi_Kyrylo/Khto_buv_avtorom_Antyrrizis-a_z_r_15997.pdf (дата звернення: 10.11.2023).

Сулима В. Ключі до таємниці світу (Ігор Ісіченко, архієпископ. Війна барокових метафор. «Камінь» Петра Могиліпроти «підзорної труби» Касіяна Саковича). *Слово і час*. 2017, №11, С.114-118.

Сухарева С. В. Біблійна герменевтика української польськомовної прози кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. К., 2008. 20 с.

Сухарева С. Риторичний простір польськокомовної прози ХУІІ ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 370 с.

Ткачук Р. Ф. Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі ХУІ – початку ХУІІ ст. Джерела. Риторика. Діалог. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 240 с.

Ткачук Р. Полемічна традиція унійних письменників кінця ХУІ – першої половини ХУІІ ст.: доба і постаті, текст і протекст, риторика і поетика. Київ: КММ. 2019. 462 с.

Трактат. Велика українська енциклопедія.
URL: <https://vue.gov.ua/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82> (дата звернення: 11.03.2023).

Транквіліон-Ставровецький, Кирило (?-1646). Зерцало Богословіи. Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1790. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=EIF0000018 (дата звернення: 10.09.2023).

Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало Богословія.
URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus42.htm> (дата звернення: 10.11.2023).

Транквіліон-Ставровецький К. Евангеліє учителное. Могильов: Друкарня Богоявленського братства; Друкар М. Воцанка, 1697. [6], 363, 180 арк. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000064> (дата звернення: 10.08.2023).

Трофименко Т. Релігійні конверсії кінця ХУІ – початку ХУІІ ст. і творчість Кирила Транквіліона-Ставровецького. *Біля джерел українського бароко*: збірник наукових праць. Львів: Свічадо, 2010. С.164 -177.

Туптало Д. С. Розыск о Расколнической брынской вѣрѣ, Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври 1748, 553 арк. URL: <http://surl.li/holut> https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D1%8B%D1%81%D0%BA_%D0%BE_%D0%B1%D1%80%D1%8B%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B5_%D0%94%D0

[%B8%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B9_\(%D0%A2%D1%83%D0%BF%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE_%D0%94%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8%D0%BB_%D0%A1%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%87;_%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B8_%D0%AF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9;_1651-1709.\)._-%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%B2%D0%B0_1762.pdf](#)

(дата звернення: 18.05.2023).

Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Драматургія. Белетристика. Київ: Наукова думка, 1987. 608 с.

Українська література XIV – XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Перекладні повісті. Поетичні твори /Ред. Тому В.Л. Микитась. Київ: Наукова думка, 1988. 600 с.

Українське бароко / керівник проекту Д. Наливайко ; ред. кол. Д. Горбачов. Харків: Акта, 2004. Т. 1. 636 с. .

Українське бароко / керівник проекту Д. Наливайко ; ред. кол. Д. Горбачов. Харків: Акта, 2004. Т. 2. 412 с.

Ушкалов Л. В. Бароко та творчість Шевченка. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 1999. № 1. С. 51 -55.

Ушкалов Л. В. Література і філософія: доба українського бароко. 2-ге вид., стер. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. 416 с.

Ушкалов Л. Мелетій Смотрицький: релігійна полеміка як чин себепізнання. *Біля джерел українського бароко*. Львів: Свічадо, 2010. С.7-23.

Ушкалов Л. Світ українського бароко. Харків: Око, 1994. 112 с.

Ушкалов Л. Українське барокове богомислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 222 с.

Ушкалов Л. Феномен Ставровецького. *Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого* / упоряд. Богдани Криси, Дарії

Сироїд. Львів: Видавництво УКУ, 2017. Серія «Київське християнство», Т. 6; Серія «Львівська медієвістика», № 5. С. 27–53. URL: <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/1792> (дата звернення: 10.08.2024).

Ушкалов Л. Феномен української полемічної літератури. *Слово і час*. 2000. № 10. С. 16-22.

Федько О. Барокова проза XVII ст. у працях Богдана Лепкого. «*Колисав мою колиску вітер рідного Поділля*»: творчий феномен Богдана Лепкого» (до 150-річчя від дня народження українського митця): збірник тез міжнародної наукової конференції (9-10 листопада 2022 року). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2022. С. 131-135. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/28134> (дата звернення: 10.01.2024).

Федько О. Жанрова своєрідність трактатів Захарії Копистенського. *Studia Methodologica*. Тернопіль. Видавничий дім «Гельветика». Вип. 57. 2024. С. 103-113. URL: <https://doi.org/10.32782/2307-1222.2024-57-10> (дата звернення: 10.01.2025).

Федько О. Жанрова своєрідність українського барокового трактату. *The 2nd International scientific and practical conference «Modern science: innovations and prospects» (November 7–9, 2021)*. SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2021. С. 622-627. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2021/11/MODERN-SCIENCE-INNOVATIONS-AND-PROSPECTS-7-9.11.2021.pdf> (дата звернення: 10.08.2024).

Федько О. Жанрова своєрідність українського трактату XVII ст. *Перехресні стежки та поза ними: розвиток жанрів та стилів у літературі (присвячена 75-річчю з дня народження професора Миколи Ткачука)*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (7 листопада 2024 року). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2024. С. 39-43. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/35282> (дата звернення: 12.12.2024).

Федько О. Комунікативна специфіка українських барокових трактатів XVII століття. *Соціальні комунікації в умовах глобалізаційних процесів: стан, тенденції, перспективи*: збірник тез за матеріалами Міжнародної наукової конференції (м. Тернопіль, 16-17 червня 2023 року). Тернопіль: ТНПУ ім.

В. Гнатюка. 2023. С. 58-60.
URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/29821> (дата звернення: 10.12.2023).

Федько О. Особливості специфіки наративної форми українських трактатів епохи раннього бароко. *Міжнародна науково-практична конференція «Мови та літератури у крос-культурній перспективі»*: збірник тез. Київ. 2023. С. 109-112. URL: <https://mu.edu.ua/storage/MSU/pages/conferences/2023/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%20%D1%83%20%D0%BA%D1%80%D0%BE%D1%81%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B9%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%2016-17.pdf> (дата звернення: 10.09.2024).

Федько О. Полемічні акценти трактату Петра Могили «Літос». *Новітні тенденції розвитку сучасної гуманітаристики (присвячена світлій пам'яті професора Гром'яка Романа Теодоровича)*: збірник тез всеукраїнської наукової конференції (21 березня 2023 року). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2023. С. 67-70. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/28842> (дата звернення: 10.08.2023).

Федько О. Риторичність українських польськомовних трактатів могилянської доби. *Київські полоністичні студії*. Т. 39. Київ, 2023. С. 491–506. URL: <https://doi.org/10.17721/psk.2023.39> (дата звернення: 10.09.2024).

Федько О. Сильова своєрідність українських барокових трактатів XVII ст. *Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки*: матеріали всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю присвячені 85-річчю від дня народження професора Дмитра Бучка (10-11 листопада 2022 року). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2022. С. 150-154. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/28404> (дата звернення: 10.02.2023).

Федько О. Трактат Кирила Транквіліона-Ставровецького «Зерцало Богословія» у контексті естетики раннього Бароко. *Scientific achievements of contemporary society. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference*. Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2024. P. 635-645. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/12/SCIENTIFIC-ACHIEVEMENTS-OF-CONTEMPORARY-SOCIETY-5-7.12.24.pdf> (дата звернення: 18.12.2024).

Федько О. Український бароковий трактат: парадигматика жанру. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич: Дрогобицький педуніверситет ім. І. Франка. Вип. 77, Том 3. 2024. С. 214-221. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/77_2024/part_3/31.pdf (дата звернення: 19.12.2024).

Федько О. Українські барокові трактати і поетичні послання Тараса Шевченка в контексті риторики. *Геній Шевченка: особистість, творчість, доля: матеріали Міжнародної наукової конференції (20 березня 2024 року)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2024. С. 122-125. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/33178> (дата звернення: 12.08.2024).

Федько О., Поплавська Н. Діалог як наративна форма українських трактатів епохи раннього бароко. *Грааль науки*. №11. 2021 С. 328-332. URL: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.24.12.2021.054> (дата звернення: 14.08.2023).

Франко І. З історії Брестського собору 1596 р. *Зібрання творів: У 50-ти т.* Т. 46. Кн. 2. Історичні праці. Київ : Наук думка, 1986. С. 197.

Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Літературнокритичні праці. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 40. 556 с.

Франко І. Іван Вишенський і його твори. *Зібрання творів: У 50-и т.* Київ: Наукова думка, 1981. Т. 30. С. 7-211.

Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. *Зібрання творів: У 50-и т.* Київ: Наукова думка, 1983. Т. 40. С. 7-370.

Франко І. Я. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія. *Франко І. Зібрання творів : У 50 т.* Київ: Наукова думка, 1983. Т. 39. С. 508–533.

Хижняк З. Освіта, її роль в релігійних, культурних, політичних діяннях Петра Могили. *П. Могила: богослов, церковний та культурний діяч* / ред. колегія: Колодний А. (відп. ред.), Нічик В., Климов В. (відп. ред.), Ярмусь С., Филипович Л. Київ: «Дніпро», 1997. С. 127- 135.

Хоміч М. Роль духовних письменників у становленні української літератури XVI-XVII століття. *Волинський Благовісник*. 2015. № 3. С. 241-254. URL: <http://surl.li/hommez> (дата звернення: 10.06.2023).

Циганенко В. Образ князя Володимира Великого на сторінках Густинського літопису й «Палінодії» Захарії Копистенського. *Філологічні науки. Літературознавство*. 2013. 28. С.149-153.

Цісар О. В. Релігієзнавча концептуалізація вчення Інокентія Гізеля про мораль. Освітній дискурс: збірник наукових праць / голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ: ТОВ «Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація», 2022. Випуск 41 (7-9). 125 с.

Чамата Н. Жанр поетичного послання у творчості Шевченка. *Слово і час*. 2014. №3. С.51-56.

Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. Тернопіль: Феміна, 1994. 458 с.

Чижевський Д. Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України. *Арка*. Мюнхен, 1948. Ч. 3-4. С. 9.

Чижевський Д. Український літературний барок: нариси / підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. Харків: Акта, 2003. 460 с.

Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури. К.: Обереги, 2003. 576 с.

Чижевський Д. І. Український літературний барок. Нариси. ч. 1. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1941. 142 с.

Чуба Галина. «Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури. *Київська Академія*. 2006. Вип. 2-3. С. 5-13. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11886> (дата звернення: 17.06.2024).

Шевченко І. Україна між Сходом та Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авторизований переклад з англ. М. Габлевич, під ред. А. Ясінського. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с.

Шевчук В. О. Муза Роксоланська: українська література XVI-XVIII століть: у 2 кн. Київ: Либідь, 2004. Кн. 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. 2005. 726 с.

Що таке трактат: визначення, історія та значення у світовій літературі URL: <https://style.co.ua/shho-take-traktat/> (дата звернення: 17.03.2023).

Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII. Київ: Laugus, 2012. 472 с.

Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ: Критика, Laugus, 2017. 704 с.

Якубович М. М. Коран в Україні. Рукописи, коментарі, переклади / Якубович М. М., Київ, Ансар Фаундейшн, 2020. 164 с. URL: [https://ikiacademy.org/uploads/\\$2a\\$10\\$7NHa6FN3a6nJmDIIAvKzO5TQ5BIBcLlfvWdqLC3FKaaJpViUxHC.pdf](https://ikiacademy.org/uploads/$2a$10$7NHa6FN3a6nJmDIIAvKzO5TQ5BIBcLlfvWdqLC3FKaaJpViUxHC.pdf) (дата звернення: 17.06.2024).

Яременко В. Панорама української літератури від початків до кінця XVIII століття. Слово многоцінне: у 4 кн. : Хрестоматія укр. літ., створеної різними мовами в епоху ренесансу та бароко XV – XVIII ст. Київ: Аконіт, 2006. Кн. 1. 800 с.

Яременко П.К. «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. 128 с.

Яременко П. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. Київ: Наук. думка, 1986. 159 с.

Baranowicz, Łazarz. Nowa miara starej wiary, Bogiem udzielona / Ł. Baranowicz. [W Nowogrodku Siewierskim]: Z Typographiey Archiepiskopskiej w Nowogrodku Siewierskim zostającey, 167[6]. 386 c.
 URL: https://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003203 (дата звернення: 12.02.2024).

Brückner A. Spory o Unię w dawnej literaturze. *Kwartalnik Historyczny*, X, Lwów, 1896.

Culler J. *Literary Theory. A Very Short Introduction*. Oxford University Press 1997. 149 p. URL: <file:///C:/Users/HP/Downloads/Literary-Theory-A-Very-Short-Introduction-.pdf> (дата звернення: 13.07.2023).

Dabrowska-Partyka M. *Literatura pogranicza. Pogranicze literature*. Krakow, 2004. 266 p.

Frick D.A. *Meletij Smotryc'kyj*. Cambridge, Massachusetts, 1995
 URL: <https://www.mkdu.com.ua/kolektsiia/kolektsiia-onlajn/mesiia-pravdyvyj-1669/> (дата звернення: 13.06.2023).

Lużny R. Dawnie piśmiennicwo ukraińskie a polskie tradycje literackie. *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich*. Polska Akademia Nauk. Komitet słowianoznawstwa. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1974. S.69 -75.

Sakowicz K. *Epanorthosis albo perspectiwa y objaśnienie błędow, herezyey y zabobonow w grekoruskiej cerkwi...* / K.Sakowicz. Kraków: drukarnia Wolfa Piąntowskiego, 1642. 120 s.

Wagilewicz D.J. *Pisarze Polscy Rusini* / Przed. R.Radyszewskiego. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1642. 320 s.

Wałęcki W. *Szesnastowieczna proza polska (szkic systematyki)*. Kraków. 1980.

Witczak T. *Literatura Średniowiecza*. Warszawa, 1990.

Zavaruiewa I., Bondarenko L., Lutsenko V., Nazarenko O., Fedko O. Communicative Methods of Forming Professional Competences of Future Foreign Specialists During Distance Learning of Ukrainian Language in HEIs. *Studies in Media*

and Communication. 2022. Vol. 10, Iss. 3. P. 226–235. DOI: 10.11114/smc.v10i3.5855
URL: <https://redfame.com/journal/index.php/smc/article/view/5855> (дата звернення:
13.09.2023).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувачки з теми дисертації

1. Федько О. Барокова проза XVII ст. у працях Богдана Лепкого. «*Колисав мою колиску вітер рідного Поділля*»: творчий феномен Богдана Лепкого» (до 150-річчя від дня народження українського митця): збірник тез міжнародної наукової конференції (9-10 листопада 2022 року). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2022. С. 131-135. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/28134> (дата звернення: 10.01.2024).
2. Федько О. Жанрова своєрідність трактатів Захарії Копистенського. *Studia Methodologica*. Тернопіль. Видавничий дім «Гельветика». Вип. 57. 2024. С. 103-113. URL: <https://doi.org/10.32782/2307-1222.2024-57-10> (дата звернення: 10.01.2025).
3. Федько О. Жанрова своєрідність українського барокового трактату. *The 2nd International scientific and practical conference «Modern science: innovations and prospects» (November 7–9, 2021)*. SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2021. С. 622-627. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2021/11/MODERN-SCIENCE-INNOVATIONS-AND-PROSPECTS-7-9.11.2021.pdf> (дата звернення: 10.08.2024).
4. Федько О. Жанрова своєрідність українського трактату XVII ст. *Перехресні стежки та поза ними: розвиток жанрів та стилів у літературі (присвячена 75-річчю з дня народження професора Миколи Ткачука)*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (7 листопада 2024 року). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2024. С. 39-43. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/35282> (дата звернення: 12.12.2024).
5. Федько О. Комунікативна специфіка українських барокових трактатів XVII століття. *Соціальні комунікації в умовах глобалізаційних процесів: стан, тенденції, перспективи*: збірник тез за матеріалами Міжнародної наукової

конференції (м. Тернопіль, 16-17 червня 2023 року). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2023. С. 58-60. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/29821> (дата звернення: 10.12.2023).

6. Федько Ольга Миколаївна. Концептуальні домінанти трактатів Острозького культурного осередку кінця XVI ст. *Корпанюківські читання. Українська література в діалозі з історією і світом: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції (5 березня 2025 року)*. Переяслав : Університет Григорія Сковороди в Переяславі. 2025. С. 65-69. URL: <https://drive.google.com/file/d/1JRcmVyrjie5BCppViCTIMVfFjeYfi2Hy/view?pli=1>

7. Федько О. Особливості специфіки наративної форми українських трактатів епохи раннього бароко. *Міжнародна науково-практична конференція «Мови та літератури у крос-культурній перспективі»*: збірник тез. Київ. 2023. С. 109-112.

URL: <https://mu.edu.ua/storage/MSU/pages/conferences/2023/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%20%D1%83%20%D0%BA%D1%80%D0%BE%D1%81%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B9%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%2016-17.pdf> (дата звернення: 10.09.2024).

8. Федько О. Полемічні акценти трактату Петра Могили «Літос». *Новітні тенденції розвитку сучасної гуманітаристики (присвячена світлій пам'яті професора Гром'яка Романа Теодоровича)*: збірник тез всеукраїнської наукової конференції (21 березня 2023 року). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2023. С. 67-70. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/28842> (дата звернення: 10.08.2023).

9. Федько О. Риторичність українських польськомовних трактатів могилянської доби. *Київські полоністичні студії*. Т. 39. Київ, 2023. С. 491–506. URL: <https://doi.org/10.17721/psk.2023.39> (дата звернення: 10.09.2024).

10. Федько О. Стильова своєрідність українських барокових трактатів XVII ст. *Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки: матеріали всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю присвячені 85-річчю від дня народження професора Дмитра Бучка (10-11 листопада 2022 року)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2022. С. 150-154. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/28404> (дата звернення: 10.02.2023).

11. Федько О. Трактат Кирила Транквіліона – Ставровецького «Зерцало богословія» у контексті естетики раннього Бароко. *Scientific achievements of contemporary society. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference*. Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2024. P. 635-645. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/12/SCIENTIFIC-ACHIEVEMENTS-OF-CONTEMPORARY-SOCIETY-5-7.12.24.pdf> (дата звернення: 18.12.2024).

12. Федько О. Український бароковий трактат: парадигматика жанру. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич: Дрогобицький педуніверситет ім. І. Франка. Вип. 77, Том 3. 2024. С. 214-221. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/77_2024/part_3/31.pdf (дата звернення: 19.12.2024).

13. Федько О. Українські барокові трактати і поетичні послання Тараса Шевченка в контексті риторики. *Геній Шевченка: особистість, творчість, доля: матеріали Міжнародної наукової конференції (20 березня 2024 року)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2024. С. 122-125. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/33178> (дата звернення: 12.08.2024).

14. Федько О., Поплавська Н. Діалог як наративна форма українських трактатів епохи раннього бароко. *Грааль науки*. №11. 2021 С. 328-332. URL: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.24.12.2021.054> (дата звернення: 14.08.2023).

15. Zavaruiyeva I., Bondarenko L., Lutsenko V., Nazarenko O., **Fedko O.** Communicative Methods of Forming Professional Competences of Future Foreign

Specialists During Distance Learning of Ukrainian Language in HEIs. *Studies in Media and Communication*. 2022. Vol. 10, Iss. 3. P. 226–235. DOI: 10.11114/smc.v10i3.5855

URL: <https://redfame.com/journal/index.php/smc/article/view/5855>